

Міністерство освіти і науки України
Державний заклад
«Луганський національний університет
імені Тараса Шевченка»

ЛІНГВІСТИКА

Збірник наукових праць

№ 2 (44)

Старобільськ
2021

Лінгвістика

Наукове видання

Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 14444–3415 ПР,

видане Міністерством юстиції України 14.08.2008 р.

Журнал унесений до Переліку наукових фахових видань України категорії «Б», у яких можуть бути опубліковані результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора та кандидата філологічних наук.

Наказ Міністерства освіти і науки України від 29.06.2021 р. № 735.

ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка»

СКЛАД РЕДАКЦІЙНОЇ КОЛЕГІЇ:

Головна редакторка

Юган Наталія Леонідівна, докторка філологічних наук, професорка кафедри іноземних мов, Київський національний університет імені Тараса Шевченка (Україна).

Заступниця головної редакторки

Глуховцева Катерина Дмитрівна, докторка філологічних наук, професорка, завідувачка кафедри української філології та загального мовознавства, ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка» (Україна).

Наукова рада:

Веретюк Оксана Михайлівна, докторка філологічних наук, професорка, завідувачка кафедри компаративістики, Інститут неofilології Жешівського університету (Польща).

Гороф'янюк Інна Валентинівна, кандидатка філологічних наук, доцентка кафедри української мови, Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського (Україна).

Двуличанська Олена Аркадіївна, кандидатка філологічних наук, доцентка кафедри української літератури, ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка» (Україна).

Зелінська Оксана Юрївна, докторка філологічних наук, професорка кафедри української мови та методики її навчання, Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини (Україна).

Ігнатська Світлана Євгенівна, кандидатка філологічних наук, професорка, завідувачка кафедри філології та мовної комунікації, НТУ «Дніпровська політехніка» (Україна).

Кизилова Віталіна Володимирівна, докторка філологічних наук, професорка кафедри філологічних дисциплін, ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка» (Україна).

Ковалевська-Славова Анастасія Володимирівна, докторка філологічних наук, доцентка кафедри української та іноземних мов,

Одеський регіональний інститут державного управління Національної академії державного управління при Президентові України (Україна).

Кузьменко Анастасія Олексіївна, кандидатка філологічних наук, доцентка кафедри соціально-гуманітарних дисциплін, Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ (Україна).

Лещинська Ольга Олексіївна, докторка філологічних наук, професорка кафедри білоруської мови, Гомельський державний університет імені Франциска Скорини (Білорусь).

Мамич Мирослава Володимирівна, докторка філологічних наук, доцентка, завідувачка кафедри прикладної лінгвістики, Національний університет «Одеська юридична академія» (Україна).

Савельєва Наталія Олександрівна, кандидатка філологічних наук, доцентка кафедри романо-германської філології, ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка» (Україна).

Церцвадзе Мзія Гіглаївна, докторка філології, професорка департаменту слов'янської філології, м. Кутаїсі (Грузія).

Редакційна рада:

Волошинова Марина Олексіївна, кандидатка філологічних наук, доцентка кафедри української філології та загального мовознавства, ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка» (Україна) (технічна редакторка).

Леснова Валентина Володимирівна, кандидатка філологічних наук, доцентка кафедри української філології та загального мовознавства, ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка» (Україна) (відповідальна секретарка).

Ніколаснко Ірина Олександрівна, кандидатка філологічних наук, доцентка кафедри української філології та загального мовознавства, ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка» (Україна) (коректорка).

*За зміст статей і правильність цитування
відповідальність несе автор.*

*Рекомендовано до друку вченою радою
ДЗ «Луганський національний університет
імені Тараса Шевченка»
(протокол № 5 від 22 грудня 2021 р.).*

ЗМІСТ

ДІАЛЕКТОЛОГІЯ

1. **Волошинова Марина.** Діалектний текст як джерело інформації про побут східних слобожан..... 5
2. **Кисляк Леся.** Північна зона говірок Надвірнянського району Івано-Франківської області..... 15
3. **Кобирина Галина.** Алгоритм дослідження українського діалектного наголошування..... 28
4. **Сімович Ксенія.** Від *драбини* та *нитки* до неба: символічне осмислення шляху у фрагменті мовної картини світу..... 38
5. **Ткачук Марина.** Полісько-карпатські зв'язки на картах *Загальнослов'янського лінгвістичного атласу*..... 53

ДЕРИВАТОЛОГІЯ

6. **Гуцуляк Тетяна.** Фразеологізована морфемна структура образних дериватів та умови встановлення мотиваційних відношень..... 63

ТЕКСТ. ДИСКУРС

7. **Бобух Надія.** Фраземи з антонімічними компонентами (на матеріалі поетичних текстів)..... 77
8. **Кокнова Тетяна.** Метакомунікативна функція мовних кліше..... 85
9. **Колесникова Лариса.** Канонічний жанр сповіді у християнській комунікації..... 97
10. **Сукаленко Тетяна.** Лінгвокультурний типаж «журналіст» у сучасному медійному дискурсі..... 107

МЕТОДИКА НАВЧАННЯ МОВИ В ЗАКЛАДАХ ВИЩОЇ ОСВІТИ

11. **Церцвадзе Мзія.** О некоторых методах работы с лингвострановедческим материалом при обучении иностранному языку..... 120

РЕЦЕНЗІЇ

12. **Багнюк Наталя.** Лексичне варіювання в діалектному континуумі: нове дослідження про слово, час і простір..... 125

ДІАЛЕКТОЛОГІЯ

**ДІАЛЕКТНИЙ ТЕКСТ ЯК ДЖЕРЕЛО ІНФОРМАЦІЇ
ПРО ПОБУТ СХІДНИХ СЛОБОЖАН**

doi: 10.12958/2227-2631-2021-2-44-5-14

Марина Волошинова,

кандидат філологічних наук, доцент кафедри
української філології та загального мовознавства
ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка»
ORCID ID <https://orcid.org/0000-0001-7247-5222>

Статтю присвячено аналізу структурних особливостей діалектних текстів про життя й побут східних слобожан. Підкреслено, що останнім часом науковці в якості об'єкта дослідження все частіше обирають значні за обсягом масиви зв'язних текстів, зважаючи на їхню високу інформативність, спонтанність та невимушеність. У системних описах учені приділяють увагу вивченню лінгвокогнітивних і прагматичних параметрів діалектних текстів, їх структурно-семантичних особливостей.

Діалектні тексти, зафіксовані в українських східнослобожанських говірках, об'єднано в такі тематичні групи: тексти про їжу та напої; тексти про посуд і кухонне начиння; тексти про народні повір'я; тексти про життя.

У ході аналізу зацентовано увагу на діалектних текстах-описах про їжу та напої, які становлять неабияку цінність для діалектологів, етнологів, істориків, оскільки інформанти під час розповіді детально описують способи приготування різноманітних страв, їхню рецептуру, традиції споживання їжі, способи сучасного й архаїзованого господарювання.

З'ясовано, що тексти про традиційну духовну культуру, у яких відображено забобони, народні вірування в потойбічні сили, насичені численними повторами (т. зв. *тотожні повтори*). До таких мовленнєвих прийомів діалектоносії зазвичай вдаються з метою наголошення на важливості повідомлюваних подій. Самі повтори стають засобами зв'язності в тексті й забезпечують його цілісність.

У висновках до статті наголошено на важливості подальших досліджень східнослобожанських діалектних текстів щодо їхніх особливостей на фонетичному, лексичному, граматичному рівнях.

Ключові слова: говірка, діалектний текст, інформант, слобожани, текстовий матеріал.

The article is devoted to the analysis of structural features of dialect texts about the life and way of living the eastern Sloboda inhabitants. It has been emphasized that in recent years, scholars have increasingly chosen large

volumes of coherent texts as an object of their study, concerning the high level of informativeness, spontaneity and ease. In systematic descriptions, scholars pay attention to the study of linguistic, cognitive and pragmatic parameters of dialect texts, their structural and semantic features.

Dialect texts recorded in Ukrainian East Sloboda dialects are grouped into the following thematic groups: texts about food and drink; texts about dishes and kitchen utensils; texts about folk beliefs; texts about life.

The analysis focuses on dialect texts-descriptions of food and beverages, which are of great value to dialectologists, ethnologists, historians, as informants during the story describe in detail the ways of cooking various dishes, their recipes, eating traditions, modern and archaic management.

It was found that the texts on traditional spiritual culture, which reflect superstitions and folk beliefs in the afterlife, saturate numerous repetitions (so-called *identical repetitions*). Such speech techniques are usually used by dialect speakers to emphasize the importance of reported events. Repetitions themselves become a means of coherence in the text and ensure its integrity.

The conclusions to the article emphasize the importance of further research of East Sloboda dialect texts on their features at the phonetic, lexical, grammatical levels.

Key words: dialect, dialect text, informant, Sloboda inhabitants, text material.

Вступ. Відомо, що значні за обсягом масиви зв'язних текстів, записані під час польових розвідок, є найбільш повними інформативними джерелами про говірку та її особливі риси. Саме тому дослідники діалектного мовлення все частіше звертаються до діалектних текстів, що фіксують спонтанне «живе» говіркове мовлення, за висловом П. Гриценка, «мінімально залежне від сторонніх впливів» (Гриченко, 2008, с. 6). На відміну від анкетного методу, де діалектоносій, обмежений рамками конкретних запитань, зазвичай відповідає одним (зрідка двома-трьома) словами, метод інтерв'ю допомагає науковцям зафіксувати додатковий цінний матеріал, який містить, наприклад, докладні відомості про особливості селянського побуту та способи господарювання, рецептуру приготування щоденних або святкових страв, народні прикмети, традиційні календарні чи храмові свята, забобони, повір'я.

На думку І. Романини, діалектні тексти можна розглядати крізь призму інформації, яку вони зберігають. Це цінні джерела відомостей не тільки для філологів, а й для істориків, фольклористів, етнографів (Романина, 2010, с. 231).

Мета статті – проаналізувати структурні особливості діалектних текстів про життя й побут східних слобожан. **Джерельну базу** дослідження становлять фактичні матеріали, зібрані впродовж 2009 – 2013 рр. у межах українських східнослобожанських говірок під час системного їх опрацювання.

Аналіз досліджень і публікацій. Вивченню лінгвокогнітивних і прагматичних параметрів діалектного тексту присвячено комплексну розвідку Н. Руснак (Руснак, 2011). У праці розроблено типологію діалектного тексту, з'ясовано його лінгвістичний статус і специфічні риси. Визначено, що категорійну структуру текстових масивів буковинських говірок наповнюють три типи текстових категорій – системна, антропоцентрична й мисленнєва. Окрему увагу в дослідженні приділено методиці аналізу діалектного тексту (Там само, с. 33).

На базі діалектних текстів окремої української говірки (с. Шевченкове Кілійського р-ну Одеської обл.) здійснено опис морфологічної системи в дисертації М. Делюсто (Делюсто, 2010). Розвідка містить обґрунтування принципу системності у вивченні граматики українських говорів, функційний та комунікативний аспекти її аналізу. Також розроблено й представлено модель-матрицю опису морфологічної системи діалектів (усіх частин мови). Зібраний матеріал дозволив упорядкувати значну за обсягом діалектну текстотеку, яка слугуватиме джерельною базою подальшого опрацювання інших мовних рівнів обстежуваної говірки.

Системний опис І. Романини (Романина, 2015) присвячено дослідженню структурно-семантичних особливостей діалектних текстів наддністрянського говору про чуда на підставі текстових категорій. Відповідно до тематики зібраного матеріалу виділено п'ять тематичних груп лексики, які відтворюють різні сфери життя мовців. Робота містить методику аналізу діалектних текстів, опис структури діалектних текстів наддністрянського говору за різними категоріями (цілісність, зв'язність, членованість, інформативність та ін.). На підставі проведеного аналізу виявлено діалектні фонетичні, морфологічні та синтаксичні особливості зафіксованого текстового матеріалу.

Діалектний текст привертав увагу таких дослідників, як П. Гриценко (Гриценко, 2003; Гриценко, 2008), К. Глуховцева (Глуховцева, 2019; Глуховцева, 2020), І. Гороф'янюк (Гороф'янюк, 2014; Гороф'янюк, 2015), Г. Гримашевич (Гримашевич, 2015), Л. Тищенко (Тищенко, 2011) та ін.

Виклад основного змісту. Діалектні тексти, зафіксовані нами на території Східної Слобожанщини, залежно від змістовного наповнення можна розподілити на кілька груп: тексти про їжу та напої; тексти про посуд і кухонне начиння; тексти про народні повір'я; тексти про життя. Я. Литвиненко поділяє діалектні тексти залежно від комунікативної мети і завдань, які інформант реалізує під час мовленнєвого акту (характеристика об'єкта або явища, передача послідовності перебігу подій, висловлювання власних суджень), на тексти-описи, тексти-оповіді, тексти-роздуми (Литвиненко, 2015, с. 278).

Діалектні тексти-описи про їжу й напої є особливо цікавими, оскільки інформанти під час розмови детально описують способи

приготування різноманітних страв, іноді не актуальних на сучасному етапі, зокрема у зв'язку зі змінами смакових уподобань, способів господарювання. Під час записування й розшифрування таких текстів експлоратор отримує цінний матеріал для дослідження. У якості ілюстрації подаємо кілька прикладів таких текстів-описів.

– У вас варять молозиво?

– Ої / ва^рили ко^лис' // ^лкажда ха^лз'аїка / ка^лн'ешно по-с^лвойему // а^ле вс'і готу^лвали в н'і^лч'і / хто доба^лл'а^лй^лаїц'а ту^лди / йак бу^лли // но те^лпер же ми / ^лбол'ейе йак со^лр'е^лм'ен':і / і і^лз'ум би ту^лди пок^ллали / ну та^лке шо н'і^лбут' доб^лрен'ке // хто п'ітса^лхар'ував / а хто і н'е / на^лпр'і^лм'ер / мо^лйа ^лмама доба^лл'ала ^лсахар' об'і^лзат'ел'но / а^лле ди^лвиц':а шо^лп не^л при^лго^лр'іло то^лд'і / то^лд'і во^лно ^лдобре / во^лно так пост'і^лп'ен:о до^лж^лно бу^лло ск'і^лпац':а / ну ка^лн'ешно ўсе за^лв'іс'іло од^лм ко^лрови / йа^лке ў ^лнейі на ўкус мо^ллоко / полу^лч'алос' та^лке з^лнач'іт' мо^ллози^лево (Записано від Очеретної Наталії Іванівни, 1964 р. н., с. Червонопопівка, Кременська МТГ Северодонецького р-ну).

Інший текст фіксує докладний опис приготування доволі популярної в Слобожан першої рідкої страви – капусняка.

– Як ви готуєте капусняк?

– З^лнач'іт' ^лвариц':а бу^лл'йон з м'йаса / ^лпот'ім ко^лли во^лно ^лмаїже го^лтове ви^лїмайец':а це ^лм'асо / оби^лрайец':а ^лпоўн'іст'у / і ^лмеле^лц':а на кат^лл'етну ма^лшинку // на м'асо^лрупк'і це ўсе не^лре^лмал'уїец':а // ко^лли ва^лрило^лс'а ^лм'асо / ш'ч'е ^лможна ^лкинут' і кар^лтошку / ^лт'іки кар^лтошку ^лроби^лмо к^лрупну / на ч'і^лтир'і ^лч'аст'і / чи на дв'і // ^лвари^лц':а / ви^лїмайец':а ^лм'асо / ви^лїмайец':а ц'а кар^лтошка / і теж м'нец':а ўсе / з^лнач'іт' / ^лм'асо ^лмелец':а / а кар^лтошка м'нец':а // по^лтом / з^лнач'іт' / це ўсе ви^лси^лпайец':а на^лзад / кар^лтошка і ^лм'асо / і доба^лл'айец':а пше^лно // по^лки це ўсе ^лвари^лц':а / бе^лрем ка^лпусту / ка^лпуста ^лкисла / дв'і ^лч'ас'т'і ^лкисла / з^лнач'іт' / і од^лна с^лв'іжойі ка^лпусти // ўсе це не^лре^лмал'уїец':а теж на м'асо^лрупку і доба^лл'айец':а о^лп'ат' же^л / з^лнач'іт' / с'уда ж в ц'у кастру^ллу / там де у^лже йест' кар^лтошка / де йест' у^лже ^лм'асо / де йест' у^лже пше^лно // а то^лд'і ^лробиш за^лжарку // ци^лбу^ллу / ^лморкву / п'і^лд^лжар'уїеш / доба^лл'айеш то^лмат / це ўсе за^лжарку ^лробиш / і ў к'ін'ц'і у^лже ко^лли го^лтова ^лбуде ка^лпуста / по^лп^лробоват' / пше^лно // пше^лно роз^лвар'уїец':а хара^лшо / доба^лл'айец':а ту^лди за^лжарка / і о^лно полу^лч'айец':а йак од^лно^лродна та^лка ^лмаса (Записано від Чеботарьової Раїси Денисівни, 1930 р. н., м. Кременна, Кременська МТГ Северодонецького р-ну).

Діалектні тексти містять описи фрагментів матеріального виробництва, які в наш час є вже неактуальними, зважаючи на доступність готового продукту. Це, наприклад, мікротексти-описи про виготовлення дріжджів у домашніх умовах:

Хм'іл' // ро^лбили са^лм'і з^л хм'і^ллу дро^лж':і / не^лре^лти^лрали / зате^лрали йїх / о^лце бу^лли до^лмаши^лн'і дро^лж':і // то^лд'і йїх роз^лти^лрали / су^лшили і о^лце

хра¹нили / роз^сти^ерали з сахара^ом ц^і д^рож^і:і т^рошки і о^це вч^ін^али на хл^іп.

Не бу^ло сти^ерто^вих дрожд^ей // ро^били д^рожд^і са^ми / на х^мелев^і / о^то д^рожд^і запус^кайут^ь дес^ь там ў ч^ере^нку / о^д:ел^ьно / а то^ді на ту / на ¹марл^у ви^ели^евайут^ь йо^го / ви^ежи^емайут^ь о^це ўсе / а це гет^ь ви^еки^едайут^ь / ¹нашо о^но ўсе // а ¹нужне / ¹т^іки д^рожд^і шоб / то^і / п^ішли на хл^еб / і вч^ін^али (Записано від Жарової Клавдії Іллівни, 1939 р. н., с. Парневе, Біловодська СелТГ Старобільського р-ну).

Деякі тексти докладно описують страви, на приготування яких витрачають дуже багато часу. Як бачимо з наведеного нижче тексту, це доволі трудомісткий процес, до якого нині вдаються лише напередодні значних релігійних свят, наприклад Великодня або весілля, і в основному селяни, які тримають свійських тварин: ¹Р^іже^мо поро^са п^ід ¹Паску // ¹нин^і ш це ¹ц^іла по^діа // от при^если во^ни ш^лунок у ¹хату / там сполос^нули ш йо^го / ¹яа йо^го бе^нру з^разу / о^це ш / ви^ева^рач^уйу тим же / кла^ду / поси^енайу ¹с^іл: ^у / і л^іу ш^че ^іл^уксус / і ч^ут^ь-ч^ут^ь во^дич^ки / да / і о^це в^ін у ¹мене пос^тойе / сто^йім там с^тіки / а по^том бе^нру йо^го о^пат^ь же^н с^іц^ого / проми^евайу / і ¹ч^істи^ем // ш^чіш^чайем у^се хара^шо / де^нрем йо^го / шоп в^ін бу^у ¹ч^істи^й / то^ді в:о^дич^ки і в га^рач^ій / і в хо^лодн^ій / о^це ми ўсе / по^ми^ели йо^го / ўс^о / в^ін ч^іс^тен^ки^й / а то^ді ш так жи ш / ну / ми напри^ем^ер бе^нрем / к^рише^м ¹м^іасо / ¹р^іжем на ку^соч^ки ¹м^іел^кі / доба^ул^айем ¹сало / ч^асни^чок / ¹соли^ем / ¹перч^ік / ўсе пе^нре^мішу^йім / пос^тойе во^но / а по^том напи^ехай^ім хара^шо / по^том напри^ем^ер ¹яа о^це йо^го заши^евайу / а по^том іш^че обиши^евайу ч^і ў¹марл^іч^ку / да / шоп в^ін ¹йесл^і ¹лопне / в^ін / о^це так ¹мама мо^йа ро^била / і о^це ж заши^евайем йо^го / і ш^чіе ў¹марл^іч^ку за^шйу / і кла^дем у каст^рул^у с во^дич^койу / і ¹вари^емо / о^це так // а по^том ви^та^гайемо / ¹як у^же во^но з^вари^ц:а ўсе / бе^нрем і кла^дем п^ід гн^іт / по^лежа^у / а ¹пот^ім в ду^хо^уку йо^го / да / за^піка^йемо // це ми нази^евайем сал^т ^ісон / і ¹кенд^ух ¹каж^ут (Записано від Тимофієвої Тамари Олександрівни, 1947 р. н., с. Мирне, Лозно-Олександрівська СелТГ Сватівського р-ну).

Східні слобожани, як і інші українці, дуже шанують хліб. Ще наприкінці XIX ст., збираючи етнографічні матеріали на території Східної Слобожанщини, В. Іванов записав у слободі Микільській (нині с. Микільське, Міловська СелТГ Старобільського р-ну) таке прислів'я: «Добрий хліб удався – під шкуринку хоч заховайся!» (Іванов, 1898, с. 274). Дослідниця О. Боряк зазначає з цього приводу: «Селянин особливо пильнував за процесом випічки хліба ... Вочевидь, це було викликано як турботою про якість харчування, так і досадою від збитку продукту, у який було вкладено великий людський ресурс. Тому досить поширеними на цих теренах (територія Східної Слобожанщини – прим. наша) виявились перекази, у яких ідеться про «глевкий» хліб, тобто сирий, недопечений, схожий на мокру глину, не пружний, не до кінця сформований. ... Випадки, коли господиня виймала хліб із печі недопеченим, припускаємо, траплялися не так уже рідко. Навпаки,

записувачами фіксувалися перекази, де недопечений, а отже, не годний хліб виступає, хоча не без гумору, звичним елементом повсякденних практик селянина» (Боряк, 2017, с. 60). Дійсно, інформанти під час бесіди завжди охоче розповідають про різні стадії виготовлення хліба, наприклад, про створення закваски для тіста (розчини) у діжі, або про невдалі випадки випікання хліба в домашніх умовах. Наводимо кілька фрагментів текстів, що ілюструють зазначене.

1. З *д'їж'і 'т'істо не ви'би'райе'ц':а 'зовс'ім н'їколи / то там оста'їе'ц':а / та о'то по 'тому / по бо'ках / ч'ї там т'рошки шо оста'їе'ц':а / на'крили йо'го так покри'вало'м / о'но про'сохло / і то'д'ї на д'руги'й раз йак уч'їн'айут' / л':ут' 'воду / му'ку 'сипл'ат' / і д'рожд'ї ж ту'да* (Записано від Жарової Клавдії Іллівни, 1939 р. н., с. Парневе, Біловодська СелТГ Старобільського р-ну).

2. За'нар'уйут' о'нару / о'пара посоло'дає / шоп со'лотка була / а то'д'ї ту'ди ўки'да'ють' д'рожд'ї / на'кри'ва'ють' йо'го / ў 'тепле ста'ноўл'ат' / с'ходе во'но с'їм ч'а'с'їў / б'ражи'є'ц':а / а то'д'ї 'м'їс'ат' у ко'рит'ї // зам'їсили / на'крили / во'но п'їдо'їшло / то'д'ї вим'їс'уйут' / ви'кач'уйут' / у фор'ми / у фор'мах п'їдо'їшло / а то'д'ї аж^м са'жа'ють' у п'їч' / і хл'їп не^мч'е'ц':а (Записано від Черствої Олександри Іванівни, 1935 р. н., с. Литвинівка, Біловодська СелТГ Старобільського р-ну).

3. Як називали недопечений хліб?

– Ої йак то'б'ї роска'зат' // глеўкії // було о'це 'мама хл'єб не^мч'е' / а ну ко'ли ж йак / або сп'їшит' / або там ш'є шос' / ў'с'акого було // пок'лейє то'д'ї ж на ч'а'сах ме^мн'ї бомаже^мч'їки / о'це у с'т'їки 'в'ит'ане^мш хл'єб // по ч'а'сах йа 'доўго не пон'їмала / а о'то йак попри'є'кл'ейує ме^мн'ї бомаже^мч'їки / о'це йак о'ц'а ст'р'елка 'доїде до оц'ї'їейї / а ц'а до оц'ї'їейї 'букви / то'д'ї з'нач'їт' хл'єб 'в'ит'ане^мш // о'на о'то 'с'їла і на ро'боту ж по'їїхала / а йа ж 'дома са'ма / і о'то ж йак тої пови'т'а'га'їу / ої / ка'жу / ди'ви глеўкії / 'мабут' / 'мама за'була шос' 'кинут' / і о'но та'ке шос' р'їден'ке 'виїшло (Записано від Жарової Клавдії Іллівни, 1939 р. н., с. Парневе, Біловодська СелТГ Старобільського р-ну).

Цікавими, на наш погляд, є тексти-описи, у яких інформанти розповідають про виготовлення спиртних напоїв кустарним способом: *А ви з'наєте / 'ран'ч'є о'це / йа ко'лис' / йак жи'є'ли ми 'коло 'Галки 'Зорової / так ми / то'д'ї ж не^м було ў нас спе^мц'їал'ного оц'о'го ж само'гон:ого апа'рата / і 'Галка ме^мне на'уч'їла йак гнат' / о'тош з ва'рен:а / ва'рен:а ўсе шо о'то то за'рало / ми ото'д'ї ш добаўл'а'їем ту'ди ж сахар'їку / ну д'рожд'ї:єї жи ш / во'но о'це ж б'рашка ц'а ўсе 'робе / а по'том б'рали / та'к'ї були здо'ров'ї / йак ч'аву'ни та'к'ї / і ми / з'нач'їт' / нали'є'ва'їем ту'да б'рашку / у цеї ч'а'вун / а ч'а'вун сто'їїт' же ш на во'д'н'ї / і о'це ш нали'є'ва'їем / з'нач'їт' / б'рашку / а ту'ди / ми то'д'ї / ми'є'ли ки'єр'п'ич' 'б'їлії с'їл'їкатний / обми'є'вали / ту'ди ш с'таўл'али / і на / ц'у ш / на цеї ки'єр'п'ич' с'тави'є'ли та'р'їлоч'ку та'ку / шоп ту'ди ш во'но ж йак / і на'кри'є'вали з'верху таз'ком / і на та'зок ли'ли 'воду хо'лодну / і во'но ш там п'їдн'їмалос' / там хо'лодне / і о'тої же само'гон / в'їн*

ос'ідаў у ц'іі мисоч'к'і / і ми о'ц'у мисоч'ку то'д'і ви'т'а'гаєм / то'жи ш за'пали'ем / а'га / го'рит' / хара'шо / поўна мисоч'ка / вили'ли / дал'ше о'п'ат' брашку ш п'ідли'вайемо ту'да / і о'це / і в'оду о'тош м'і'н'али ч'ас'тен'ко / шоп жи ш хо'лодна во'дич'ка / і о'то так о'це з'нали само'гон // (Записано від Тимофієвої Тамари Олександрівни, 1947 р. н., с. Мирне, Лозно-Олександрівська СелТГ Сватівського р-ну).

На зауваження Г. Гримашевич, діалектний текст як лінгвокультурна одиниця сприяє не тільки розширенню емпіричної бази української діалектології, а й завдяки повноті представленого матеріалу створює цілісну картину світобачення мовця, ... оскільки в тексті повертаються з минулого призабуті мовні й культурні факти, відображене самоусвідомлення себе як носія духовної та матеріальної культури засобами зв'язного діалектного мовлення (Гримашевич, 2015, с. 56). Ідеться про тексти-оповіді, у яких відображено «традиційну духовну культуру» (Там само, с. 54). Такими вважаємо тексти про народні повір'я.

1. От оте'лилас' ко'роўка / о'на з'разу ме'н'і здо'їла і при'несла молоч'ка // н'і'з'а п'ерви' ден' да'ват' молоко / н'і ў 'кой'ем сл'уч'айі / йа ш нава'рила мо'лози'ва / іду ш до ц'і'йейі дами / на в'угол / а'га / тут коло Сол'ани'к'іў / ка'жу / а де ти їдеш? / та їду / ка'жу / ос' мо'лози'во / ка'жу / Л'єна да'ла / нава'рила мо'лози'ва / ту ў'гос'тила / ц'у ў'гос'тила / при'їшла до й'їй / кинулас' Л'єна до ко'рови / молоко не'ма / так хо'дила л'іч'іла до Вар'калової ба'би // н'і'л'з'а / н'і'з'а / те'пер / н'і'з'а ў то'ї ден' н'іч'ого да'ват' / Бо'же ў'на'с'і / молоко і во'п'ше н'іч'ого н'і'з'а да'ват' / йак оте'лилас'а ко'рова // те'пер іде'мо до'їім' ко'рову то'жи ш Л'єнкину / а'га / с Ф'і'л'іпоўної / ц'іі п'лохо зро'билос'а / с'іла на лавоч'ки ў 'нейі / а йа ка'жу / хо'д'ім Ра'йа ў'двох / а ў 'нейі бу'ў о'ну'ч'ок / вийшла і ка'же / Пет'а / шас ми з'дойім ко'рову / і дамо то'б'і с'ві'жого молоко / ка'жу / п'ідож'ди шо з'дойімо / іде'мо да'льш'і / Кат'ка іде зоо'т'ехн'іч'ка / іде'мо Л'єнкину ко'рову до'їім' / молоко по'пит' с'ві'жого // так / при'їшли / а о'на ї не да'ла н'іч'ого.

2. Пішла йа до'їім' оту'ди на ту бри'є'гаду / там ко'роўку то'жи Л'ус'іну ж до'їла / іду п'і'з'н'іш йак не'ма ў'же н'і'кого / дома ко'роў не'бу'ло / іду с дво'ма в'ідрами / там дерт' / а там же' в'ідро на молоко / Гал'ка Мит'і Косова / ти ди'ви / с дво'ма в'ідрами при'їшла до'їім' ко'рову / йа с'іла / а о'на ї не б'ри'знула // йа п'ідош'ла до 'нейі / п'ідош'ла до 'нейі / а о'на до'їе ко'рову / п'лач'у / Гал'а / рад'і Бо'га / іди з'д'ї ко'рову / і не б'ри'знула / і н'іч'о / ка'жу / ну на'шо ти йо'го о'це ба'лакайеш? // та йа так не' хо'т'іла / та це'ж йа ї не' думала ц'о'го // при'їшла / здо'їла / ўсе молоко од'ала / йа ўз'ала ї поне'с'ла молоко до'дому // та ш'ч'е при'їшла / та ш'ч'е ї са'ма хво'рала / ш'ч'е ї са'ма хво'рала // ц'а ме'не сп'рискала с'в'а'ч'енойу во'дойу / ка'жу / за'кр'ий на за'мок ме'не / д'вер'і / йа / ка'жу / посп'л'у / во'но ўсе п'роїде / посп'ала / змок'р'іла / ўс'тала йак н'іч'о не'бу'ло // о'це та'ка бил' (Записано від

Половинки Тетяни Пилипівни, 1930 р. н., с. Зориківка, Міловська СелТГ Старобільського р-ну).

Як бачимо, наведені приклади текстів про народні повір'я містять численні повтори, які І. Романина називає *тотожними повторами*. Вони слугують засобами зв'язності, що забезпечують цілісність тексту. Повтор, на думку вченої, розширює інформативність тексту, оскільки найчастіше повторюється не довільно вибране слово, а саме те, на якому є логічний наголос (Романина, 2015, с. 64 – 66).

Тексти про голодомор науковці відносять до автобіографічних текстів-оповідей, у яких уміщено свідчення селян про виживання у вкрай важких умовах. Дослідниця І. Гороф'янюк зазначає, що найчастіша теза текстів про голодомор – це аномальність цього явища, яка простежується в низці таких деталей, як відсутність звичної їжі, уживання в їжу недопустимих за звичних умов продуктів тощо (Гороф'янюк, 2014, с. 219). Наведений нами текст про голод містить відомості про життя селян у важкі повоєнні роки: *Бур'їан /йіли / о'це ш /т'іки йак сн'іг' з'ем'л'і / ми о'це ўже // 'саме /ран'ше зацв'італа ве'р'ба / та'ка кол'у'ч'ен'ка / і о'то йак /т'іки о'т'і каш'ки / о'то ми / ўс'і ло'пуц'ки /наш'і / вес'молоч'а' / нас'л'он / ну /вопи'ч'ім / а то'д'і іш'ч'е ў нас тут о'л'ї'завод'м був у Міло'вому / так о'тош / і ба'зар' // так о'тош куп'л'али ма'кушку / 'д'еточ'ка / і /йіли / а о'на / ма'кушка / та'ка бу'ла / за'раз йа йі'ї'ї п'робуйу / так ў /нейі ж не'ма'є то'го // та /добра бу'ла / так там са'ма ше'лу'ха бу'ла / йа то'б'і / 'д'етка / роска'жу о'дин еп'і'зот / йа'ки'у / мене бу'у / бу'ла ўже ў нас с'тала ко'роўка / 'дев'ат' год ме'н'і // пос'лали ме'не на ба'зар' ў Міло'ве / да'ли /банку моло'ка / тр'охл'іт'роўку / шоп йа куп'ила / і на хл'іп да'ли ме'н'і з'рош'і / то'д'і с'тойіла сто руб'л'і'ў буханка // ну / а за моло'ко / шоп йа куп'ила кам'си і два ста'кани куку'рузи / і шоп натоў'кла / і по'ка п'риїде брат із ро'боти / в емте'ес'і ра'ботаў / три'надц'ат' / рокиў йо'му бу'ло / шоп йа ш'ч'е і зва'рила /кашу / ну йа опоз'дала / 'доўго /йакос' не' прода'вала // а с'булкойу ш хл'іба йшла // так /поки дойш'ла ш / тут у нас К'расні'й бу'гор йест' / 'може хто йо'го ўже з'на / 'може і ти / 'д'етка / з'найеш де в'ін / а йа йі'ї'ї /з':іла і не с'ч'у'лас'а ко'ли // хл'еба ш не' бу'ло // та до'дому йак п'риїш'ла / так ме'н'і йак на'били / так йа / 'мабут' / 'тижден' не' с'і'дала на /попу / с'ім'йа ш / а /мама на ро'бот'і / там же' да'вали / ота'ка /мисоч'ка / ч'і'рпа'ч'оч'ок ота'ки' / о'то да'вали /зат'ірки в о'бід'м / і о'тош о'ни там ч'і са'ми /мами /наш'і йі'д'ат' / ч'і не йі'д'ат' / а нам не'с'ут' / шоп і ми ж по /ложи'ч'ки /з':іли / та і по'мерли так /рано / пото'му шо / о'то та'ке / о'то та'ке ми / 'д'етка / /йіли // пи'талис' ми іс'куств'ен'о / ч'ім п'риїдец':а / не так йак те'п'ер ка'н'ешно / те'п'ер і ко'ти хл'еба не йі'д'ат' / а ми то'гда бу'ли б'е'с хл'еба (Записано від Чайкіної Валентини Георгіївни, 1932 р. н., с. Великоцьк, Міловська СелТГ Старобільського р-ну).*

Отже, діалектні тексти є найбільш повними інформативними джерелами для сучасних мовознавчих досліджень, оскільки фіксують «живе мовлення носіїв конкретного говору» (Романина, 2015, с. 21).

Лексично зв'язні діалектні тексти з повторами, уточненнями дають змогу зацентувати увагу на важливих моментах оповіді (опису), забезпечують текстову інформативність, цілісність, дозволяють відчутти авторське ставлення до повідомлюваних подій, їхнє осмислення. Перспективу подальших розвідок пов'язуємо з аналізом особливостей діалектних текстів на фонетичному, лексичному, граматичному рівнях.

Література

- Боряк, О. (2017). Культура хліба у селян Старобільського повіту Харківської губернії (за матеріалами збірки В. Іванова «Жизнь и творчество крестьян Харьковской губернии»). *Вісник ХНУ імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки»*. № 24. С. 56 – 61.
- Глуховцева, Катерина (2019). Мовне втілення соціальних орієнтирів жителів Луганщини в діалектних текстах ареалу. *Лінгвістика : зб. наук. пр.* № 2(41). С. 17 – 30.
- Глуховцева, Катерина (2020). Прізвисько як текстотворчий чинник діалектного тексту. *Лінгвістика : зб. наук. пр.* № 1(42). С. 16 – 27.
- Гороф'янюк, І. В. (2014). Вербалізація концепту ГОЛОД у діалектних автобіографічних текстах. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Філологія (мовознавство)*. 2014. Вип. 19. С. 217 – 221.
- Гороф'янюк, І. В. (2015). Життєвий шлях подільського селянина в мовному втіленні (на матеріалі автобіографічних текстів). *Діалекти в синхронії та діахронії: текст як джерело лінгвістичних студій*. К. : КММ. С. 83 – 91.
- Гримашевич, Г. І. (2015). Діалектний текст як лінгвокультурний феномен. *Лінгвокультурний дискурс у парадигмі професійної освіти : зб. матеріалів Міжнар. наук.-практ. конф.* К. : КНЕУ С. 52 – 58.
- Гриценко, Павло (2003). Тексти як джерело дослідження українських говірок Румунії: передмова М. Павлюк, І. Робчук. Українські говори Румунії: діалектні тексти. Канада, 2003. С. XV – XVI.
- Гриценко, Павло (2008). Кроки до інформаційної повноти. *Говірки Південної Київщини : зб. діалект. текстів / упоряд. Г. І. Мартинова (керівник наукового проекту), З. М. Денисенко Т. В. Щербина*. Черкаси. С. 3 – 6.
- Делюсто, М. (2010). *Граматика говірки у світлі тексту : автореф. дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.01 – українська мова*. К., 36 с.
- Литвиненко, Я. О. (2015). Текстовий супровід у роботі експлоратора за програмою. *Діалекти в синхронії та діахронії: текст як джерело лінгвістичних студій / відп. ред. П. Ю. Гриценко*. К. : КММ, 2015. С. 267 – 283.
- Романина, Ірина (2010). Текст як джерело дослідження діалектного мовлення галичан і поліщуків. *Волинь – Житомищина : істор.-*

- філол. зб. з регіон. проблем. Житомир Вид-во ЖДУ ім. І. Франка. Вип. 22(2). С. 229 – 234.
- Романина, Ірина (2015). *Структурно-семантичні особливості діалектних текстів про чуда в наддністрянському говорі* : дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.01 – українська мова. Львів, 326 с.
- Руснак, Н. О. (2011). *Діалектний текст: лінгвокогнітивний та прагматичний аспекти* : автореф. дис. ... д-ра філол. наук : спец. 10.02.01 – українська мова. К., 36 с.
- Тищенко, Л. М. (2011). Південнословобожанський текст як джерело дослідження говіркової системи. *Лінгвістика* : зб. наук. пр. № 3(24). Ч. 1. С. 114 – 120.

Джерела

- Жизнь и творчество крестьян Харьковской губернии. Очерки по этнографии края / сост. В. И. Иванов. Харьков, 1898. Т. 1. 1012 с.

Стаття надійшла до редакції 14.12.2021 р.

Прийнято до друку 16.12.2021 р.

Рецензент – канд. філол. наук, доц. Леснова В. В.

**ПІВНІЧНА ЗОНА ГОВІРОК НАДВІРНЯНСЬКОГО РАЙОНУ
ІВАНО-ФРАНКІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ**

doi: 10.12958/2227-2631-2021-2-44-15-27

Леся Кисляк,

кандидат філологічних наук, старший викладач

кафедри загальноправових та гуманітарних дисциплін

Івано-Франківського юридичного інституту

Національного університету «Одеська юридична академія»

ORCID ID <https://orcid.org/0000-0001-7552-9134>

У статті на матеріалі скартографованих діалектних явищ різних структурних рівнів у говірках населених пунктів Надвірнянського району Івано-Франківської області описано ареалогічні процеси в північній зоні Надвірнянщини, зокрема, визначено зональні та острівні ареали північної зони й вивчено особливості поширення покутських ареалів на досліджувану територію. За допомогою описового, зіставного, лінгвогеографічного методів виявлено, що за сто років покутський говір значно зменшив свою територію функціонування саме на Надвірнянщині. Атомарні карти мовних явищ і зведені карти покутських ізоглос засвідчують, що тільки північно-східні говірки Надвірнянщини можна умовно вважати покутськими й обмежити їх ізоглосою Гаврилівка – Парище – Лісна Велесниця – Верхній Майдан – Вишнівці – Кубаївка, бо саме цей мікроареал повністю покривають риси різних мовних рівнів, проте й він помережаний ізоглосами явищ, типових для суміжних діалектів. Окремі явища, скартографовані в говірках Битків, Пнів, які раніше К. Кисілевський зараховував до покутських, засвідчують поєднання в них рис гуцульського, наддністрянського й покутського говорів, що сигналізує про мішано-перехідний статус цих говірок.

У статті констатовано, що посткартографічна інтерпретація покутських ареалів повністю підтверджує думку Ю. Шевельова про перехідний статус покутського говору між гуцульським і наддністрянським.

Визначено, що умовна лінія, проведена між говірками Гаврилівка – Парище – Лісна Велесниця – Стримба – Лосєва, очевидно, є основною розмежувальною лінією між покутськими й наддністрянськими говірками, від неї на північний захід до річки Стримба та на північний схід у напрямку говірок Коломийського району поширені мішано-перехідні говірки покутсько-наддністрянського типу. Умовна лінія між говірками Лосєва – Красна – Добротів – Ланчин – Саджавка розмежовує гуцульський і покутський говори, а говірки на північ від неї можна вважати мішано-перехідними говірками покутсько-гуцульського типу, що підтверджують спостереження попередників.

Ключові слова: ареалогічні процеси, говірки Надвірнянщини, покутські ареали, покутські говірки.

In the article on the material of the mapped dialect phenomena of different structural levels in the dialects of settlements of Nadvirna district, Ivano-Frankivsk oblast areological processes in the northern zone of Nadvirna are described, in particular, identified zonal and island areas of the northern zone and the distribution of Pokutia areas are studied.

With the help of descriptive, comparative, linguistic and geographical methods it was revealed that for a hundred years Pokutia dialect has significantly reduced its territory of functioning in the Nadvirna region.

The article states that the post-graphic interpretation of Pokutia areas fully confirms the opinion of Yu. V. Shevelyov about the transitional status of Pokutia dialect between Hutsul and Transnistria ones.

It is determined that border line drawn between the Gavrylivka – Parysche – Lisna Velesnytsia – Strymba – Loyeva dialects is apparently the main dividing line between the Pokut and Transnistria dialects, from it to the northwest to the Strymba River and north-east to the Kolomyia district. mixed-transitional dialects of the Pokutia – Transnistrian type. The conditional line between Loyev – Krasna – Dobrotiv – Lanchyn – Sadzhavka dialects distinguishes between Hutsul and Pokut dialects, and dialects to the north of it can be considered mixed-transitional dialects of the Pokutia – Hutsul type, which confirm the observations of predecessors.

Key words: areological processes, dialects of Nadvirna region, Pokutia areas, Pokutia dialects.

Вступ. До актуальних завдань сучасної лінгвістичної географії належить вивчення діалектної системи української мови, спрямоване на дослідження межових територій, виявлення специфіки протікання мовних процесів на теренах контактування говорів та інших осередків українського мовного простору з їхніми виразниками статичної й динамічної, окреслення специфіки міждіалектних чи міжмовних контактів. Надвірнянщина належить саме до таких межових територій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У працях діалектологів та етнографів, які досліджували території поширення гуцульського (Ф. Жилко, С. Бевзенко, Я. Закревська, М. Бігусяк, М. Лаврук, М. Лесюк, Б. Кобилянський, І. Сабадош, Т. Ястремська та ін.), покутсько-буковинського (Б. Кобилянський, К. Кисілевський, С. Бевзенко, М. Лесюк, Я. Закревська, М. Бігусяк та ін.), бойківського (Я. Закревська, В. Грещук, А. Княжинський та ін.), наддністрянського (З. Бичко, Я. Рудницький та ін.) говорів, населені пункти Надвірнянщини фігурують як межові, тому докладне вивчення цього континууму має важливе значення для розв'язання проблем ареалогії.

Мета статті – описати особливості північної зони говірок Надвірнянщини, зокрема покутські ареали, що становлять східну групу говірок у межах північної зони, на матеріалі зібраних і скартографованих діалектних даних. У статті застосовано *описовий метод* з елементами узагальнення та інтерпретації.

Виклад основного змісту. Північну зону говірок Надвірнянщини відмежовують 11 суцільних ізоглос, що перетинають Надвірнянщину по горизонталі в її північній частині. Вони різної конфігурації, то опускаються хвилеподібно на південь нижче Надвірної, то піднімаються вище цього населеного пункту.

У північній зоні говірок чітко виділяються зональні ізоглоси, які відмежовують північну й південну групи говірок Надвірнянщини, острівні ареали, наддністрянські ареали та покутські.

Північні говірки виокремлюємо за ізоглосом лексеми *пас¹тук* ‘пастух овець’, яка пролягає на карті майже рівно по горизонталі нижче Надвірної і проходить через говірки Максимець – Зелена – Пасічна – Лосєва – Красна – Ланчин.

Ізолекса *лах¹-і* відмежовує північні говірки умовною лінією, проведеною із заходу Надвірнянщини між н. п. Зелена – Делятин – Красна – Ланчин – Саджавка і далі в говірки Косівського району.

Ізолекса *рондил¹* ‘сковорода’ клиноподібно відмежовує північні говірки по лінії Млини – Мирне – Назавизів – Надвірна – Верхній Майдан – Красна – Парище – Гаврилівка. У більшості говірок, що входять до окресленого ареалу, лексема *рондил¹* уживана паралельно з іншими лексемами, лише в крайніх північних говірках вона функціонує самостійно (Тис., Кам., Цуц., Вол., Пер., Тарн., ЛТ, Гав.), що дає змогу окреслити найменшу північну групу в структурі північних говірок Надвірнянщини взагалі. Подібний щільний ареал (Тис., Кам., Цуц., Вол., Гав.) утворює лексема *ш¹мат¹’и* на позначення старого поношеного одягу.

Хвилеподібна ізолекса (Гвізд – Мирне – Назавизів – Лісна Велесниця – Верхній Майдан – Красна – Ланчин – Середній Майдан) аналітичної номінації *хата велика* ‘вітальня’ виокремлює ареал у межиріччі Бистриці Надвірнянської та Стримби, південніше він стає розмитим, оскільки в говірці Назавизів ця назва має синоніми *хата трет¹’а*, *покойі*, *зал*, *хата друга*. У північних говірках переважають аналітичні номінації *хата друга*, *хата велика*, *хата трет¹’а*.

Північні говірки поширюються нижче Надвірної, їх відмежовує ізолекса *фац¹’іят* ‘продовження бічної стіни вгору’ по лінії Букове – Пасічна – Постоята – Лосєва – Вишнівці – Кубайка, яка майже рівно проходить із заходу на схід Надвірнянщини.

Для позначення подвір’я в північних говірках зафіксовано лексему *загорода*, ізолекса якої обмежує північні говірки умовною

лінією Млини – Мирне – Лісна Тарновиця – Парище – Красна – Вишнівці – Кубаївка.

Ізогласа, що окреслює зону поширення лексеми *бура¹чин-і* ‘листя буряків’, сягає на південь і проходить умовно н. п. Максимець – Черник – Заріччя – Добротів – Ланчин – Саджавка, з півночі ареал названої лексеми обмежує ізогласа Букове – Мозолівка – Надвірна – Лісна Велесниця – Середній Майдан. Між південною і північною ізолексами засвідчено смугу говірок, що тягнеться по горизонталі Надвірнянщини від межі з Богородчанським районом до Коломийського.

Ізолекса *к-ер¹ниц’і* ‘криниця’ обмежує північний ареал по лінії Молодків – Мирне – Парище – Верхній Майдан – Лосєва – Максимець – Середній Майдан, не замикаючись, а, імовірно, продовжуючись у говірках Богородчанського та Коломийського районів. Дещо нижче на південь пролягає ізолекса *остро¹ва* на позначення частини стовбура дерева, на яку складають снопи: від кордону з Богородчанським районом – Млини – Мирне – Назавизів – Парище – Вишнівці – Кубаївка і далі в говірки Коломийського району.

Лексему *к-в-ітка* ‘знак про те, що хата зведена’ скартографовано в північних говірках, її ізогласа проходить з північного-заходу на південний схід між говірками Битків – Постоята – Білосорина – Лосєва – Делятин – Чорний Потік – Білі Ослави – Чорні Ослави. Зауважимо, що на відрізку Чорний Потік – Білі Ослави – Чорні Ослави вона накладається на ізолексу *ко¹сиц’і*, яка відмежовує південні ареали. Це зумовлює синонімію в говірках та є сигналом для можливого зарахування їх до зони вібрації. В ареалі лексеми *к-в-ітка* скартографовано менший за розміром, але суцільний мікроареал лексеми *в-і¹нок* на позначення завершення будівництва хати. Він розташований у говірках межиріччя Бистриці Надвірнянської і Стримби, майже до Надвірної переходить через Бистрицю Надвірнянську до кордону з Богородчанським районом.

Острівні ареали. У північній частині Надвірнянщини відзначено два мікроареали лексем *гичка* (Пар., Гл.; Кам., Цуц., Вол., Ф., Тарн., ЛТ; Б., Мол., Пн., Надв.) та один *бу¹рач’и^енка* (Гв., Мл., М., Наз.) на загальному тлі лексеми *бу¹рач’ин’і* на позначення листя буряків.

У північній частині досліджуваних говірок засвідчено мікроареали лексем *ско¹тар* (Л., Крр.), *в-іу¹ч’ар* (Пн., Надв., Стр.) на позначення пастуха овець на загальному тлі лексем *пас¹тух* та *в-іу¹ч’ер*. У північній говірці с. Гвізд зафіксовано лексему *че¹р¹гар*, яка більше не виявлена в жодній говірці Надвірнянщини.

У північних говірках скартографовано невеликі ареали фонетичних варіантів лексем, більше характерних для говірок південної зони, зокрема *кир¹ниц’і* (Кам., Вол., Ф., ЛТ, Гл., СМ) та загальнонародну форму лексеми *кри¹ниц’а* (Цуц., Вол., Гав.)

(к. № 11). Також у кількох із цих говірок функціонують лексеми *с¹тудн'і* (Тис., ЛВ) та *ко¹лодез'* (Виш.), що вступають у синонімічні відношення з фонетичними варіантами *к'ер¹ниц'і*, *кри¹ниц'а*, *кир¹ниц'і* (ЛВ).

У говірках північної групи скартографовано лексеми, що в південних говірках утворюють острівні ареали, наприклад, у говірках Називизів, Парище, Лісна Велесниця, Середній Майдан зафіксовано лексему *ринка* на позначення сковороди, яка утворює чималий ареал у яремчанській зоні. У багатьох північних говірках на позначення продовження бічної стіни вгору при покрівлі на два схили скартографовано лексему *фрон¹тон*, що переважає в південних говірках.

Незначний ареал у північно-східних говірках формує лексема *приб¹ранка* на позначення вітальні; розташування, суцільний характер і незамкненість цього ареалу спонукає до роздумів про зарахування цих говірок до покутських, оскільки ізоглоси продовжуються в говірках Коломийського району.

На позначення старого поношеного одягу представлено незначні острівні ареали лексем *кат¹ран'е* (Стр., Л., Виш., Ланч.) та *ш¹мат'е* (Тис., Цуц., Ф., Гав.; Пн., Надв.) на загальному тлі лексеми *д¹рант'і*, *д¹рант'е*.

Острівні ареали утворює лексема *ут¹римане^иц* (Л., ВМ, Куб., СМ) на позначення хлопчика, узятго в сім'ю на виховання. Зауважимо, що ця лексема вживана в трьох говірках з чотирьох разом з лексемою *при¹мак* і лише в цій північно-східній зоні, це може бути сигналом про її належність до покутського говору і потребує перевірки за іншими джерелами, насамперед лексикографічними.

У північних говірках виокремлюємо острівні ареали складної номінації *дитина* *п¹риймлена* (Ф., ЛТ, Гав., Пар.) та лексем *насерб* (Цуц., Вол.), *уси¹ноулені* (Ф., Гав.), що реалізують сему 'хлопчик, прийнятий у сім'ю на виховання'.

У крайніх північних говірках (Тис., Кам.) засвідчено мікроареал лексеми *о¹б¹іс'т^иа* на позначення подвір'я; ці ж говірки входять до дещо більшого ареалу лексеми *ск¹рин'і* (Тис., Кам., Гав., Тарн., ВМ), скартографованої на позначення віконної рами.

Спорадично в говірках північної групи фіксуємо мікроареали лексем *настрамок* (Гав.) та *в¹іше^инка* (СМ), *остри¹ука* (Пар.) на позначення частини стовбура дерева, на яке складають снопи, лексему *жа¹роу^ин'і* на позначення сковороди, *при¹ч'ілок* (Пн.), *п¹і^ид^исо¹ф^итка* (Пас.) на позначення продовження бічної стіни вгору при покрівлі на два схили, *л'ігар'* (Тисм.) на позначення мостини, однієї з дошок у хліві. Зауважимо, що локальні лексеми *настрамок*, *в¹іше^инка*, *жа¹роу^ин'і*, *л'ігар'*, уживані в говірках як синонімічні дублети до лексем, характерних для більшості говірок групи. Ми поділяємо думку дослідників перехідних говірок про те,

що вузьколокальність окремих лексем у зонах пограниччя може якраз свідчити про перехідність аналізованих говірок, оскільки нові явища або явища, не зафіксовані в говорах, що контактують, є їх ознакою.

В окремих говірках північної групи виокремлюємо мікроареали явищ, послідовно фіксованих у південних говірках, зокрема *го¹доване^uц* (Тис., Гав., Садж.), *п-ід¹кидиш* (Гав., Пар.) на позначення семи 'хлопець, узятий у сім'ю на виховання'.

Покутські ареали Надвірнянщини. У мовознавчій літературі до цього часу не визначено статусу одного з говорів південно-західного наріччя, що поширений у південно-східних районах Івано-Франківської області та в Чернівецькій області (за винятком західних районів – Путильського й Вижницького). На заході він межує з гуцульським говором, на північному заході й півночі – з наддністрянським, на сході з подільським. Він складається з двох говіркових масивів – покутських і буковинських (основних) говірок.

Окремі мовознавці вважають, що ця діалектна одиниця – поєднання двох різних говорів: покутського і буковинського, інші розглядають його як покутсько-буковинський, більшість указує на його «перехідний характер».

На початку минулого століття К. Кисілевський докладно описав надпрутські говірки, виокремивши в їх межах дві групи говірок: західнонадпрутське гніздо (Коломийщина – Делятинщина) і східнонадпрутське (Снятинщина – Кіцманщина). Дослідник характеризує спільні особливості, властиві гуцульському, наддністрянському й надпрутському (покутсько-буковинському) говорам, які поєднують їх у південно-західне наріччя. Проте, на думку К. Кисілевського, це окремий говір, який має власні особливості: «Деякі ізоглоси, що виводяться із сусіднього гуцульського говору, закінчують тут свої кола, схрещуючись із надпрутськими, інші виводяться із надпрутського та біжать на північ у Наддністров'я, захоплюючи там у свої орбіти наддністрянські околиці, або з'являючись тут і там на розкинутих мовних островах» (Кисілевський, 1954, с. 9). Західнонадпрутська група говірок займає ареал, який у говірках Надвірнянського району автор окреслював на півночі лінією Волосів – Перерісль – Надвірна; на півдні Делятин – Заріччя – Білі Ослави – Чорний Потік – Чорні Ослави; на заході Битків – Пасічна. Дослідник зауважував, що Зелена, Рафайлова та Дора розміщені на межі Гуцульщини й мають гуцульські ознаки. Покутсько-буковинський (надпрутський) говір клиноподібно зі сходу заходить на Надвірнянщину і «виявляє тенденції до наддністрянського говору» (Там само, с. 10).

Ф. Жилко виокремлював покутські говірки, зазначаючи, що вони розташовані на правобережжі Дністра, на південний схід від Бистриці Надвірнянської і на північний схід від умовної лінії Надвірна – Косів – Кути до р. Дністер, тобто в південно-східних

районах Станіславської (Івано-Франківської – *КЛ*) області (Жилко, 1958, с. 120). На його думку, покутські говірки мають багато спільного з наддністрянськими, а також із буковинськими та гуцульськими. Б. Кобилянський теж указував, що покутський говір близькоспоріднений із гуцульським, насамперед такими рисами, як передавання префікса *ви* → *ві*, перехід *а* → *е* після м'яких приголосних та шиплячих, збереження м'яких шиплячих та ін. Він обмежує його повітами Коломия, Городенка, Снятин і Товмач (Кобилянський, 1960, с. 15). Ю. Шевельов наполягав на статусі перехідності покутських говірок через «силу переходових явищ, що наближають їх до суміжних говірок, особливо багато спільних рис із гуцульськими» (Шевельов, 2020, с. 975), а О. Горбач генезу цих говірок пояснював схрещенням на Покутті «гуцульської та наддністрянської експансії» (Горбач, 1970, с. 465). С. Бевзенко зауважував, що в південно-східних районах Івано-Франківської області побутують власне покутські говірки (перехідні до наддністрянських) (Бевзенко, 1980, с. 220). Я. Закревська (Закревська, 2004, с. 502), М. Лесюк (Лесюк, 1987, с. 396) стверджують, що покутсько-буковинський говір складається із двох діалектних масивів: покутського і буковинського.

Різнорівневі описи покутського як окремої мовно-територіальної одиниці чи покутського в складі покутсько-буковинського говору подано в студіях О. Горбача (Горбач, 1970), К. Кисілевського (Кисілевський, 1954), Ф. Жилка (Жилко, 1966), Б. Кобилянського (Кобилянський, 1960). Фонетичні особливості покутських говірок досліджував А. Залеський (Залеський, 1971; 1973).

Діалектну лексику говірок Покуття вивчали В. Грещук (Грещук, 2006), Я. Вакалюк (Вакалюк, 1982), О. Гавадзин (Гавадзин, 2014; 2018), М. Бігусяк (Бігусяк, 2008а; 2008б; 2008в) та ін. Структурні рівні говірки с. Ковалівка Коломийського району Івано-Франківської області описав М. Лесюк, визначивши її як перехідну гуцульсько-покутського типу (Лесюк, 2008).

Безумовно, описуючи той чи той структурний рівень говірок, дослідники визначали належність говірок до певного діалектного утворення, окреслювали межі покутського говору в контексті прикарпатських ареалів. На ареалогію покутських говірок та їх місце в системі південно-західного діалекту звертали увагу І. Зілинський (Зілинський, 1925), І. Верхратський (Верхратський, 1900), Г. Клепікова, Т. Попова, В. Усачова (Клепікова, 1968), М. Бігусяк (Бігусяк, 2008а; 2008б; 2008в, 2018), Т. Ястремська (Ястремська, 2011).

Г. Клепікова, Т. Попова, В. Усачова, вивчаючи групування південно-західних говорів української мови за матеріалами КДА, зауважували, що покутські говори однаково можуть бути об'єднані

за деякими ознаками не тільки з буковинськими говірками, але й з гуцульськими, а також іншими, поширеними по р. Дністер. Вони допускали, що раніше ці говірки становили єдність, для якої характерні власні риси, що дозволяло виокремлювати їх у самостійний говір. Тепер у результаті міждіалектних контактів монолітність цього діалекту втрачається (Клепікова, 1968, с. 117).

М. Бігусяк, проаналізувавши карти II тому АУМ, зазначає, що в покутському ареалі продовжуються ізоглоси багатьох явищ, властивих галицько-буковинській групі говорів, до якої і належить цей діалект. Частина карт АУМ демонструє неоднорідність покутських говірок через взаємовпливи наддністрянського і буковинського говорів, що дозволяє виокремити зони Покуття: західну, яку покривають ізоглоси наддністрянських мовних явищ, і східну з характерними для неї буковинськими діалектними рисами (Бігусяк, 2017, с. 54). Лише кілька карт АУМ, за спостереженнями М. Бігусяка, указують на окремішність покутського говору. Водночас чітке розмежування покутського та інших контактних говорів без згущення мережі обстеження говірок неможливе. За АУМ, гуцульські ізоглоси проникають далеко на північ Івано-Франківщини. Вивчаючи представлення Покуття на картах АУМ, дослідник зауважує: «крайня західна ізоглоса, що обмежує функціонування буковинських елементів у говірках Покуття, відокремлює західну зону покутських говірок і продовжується в наддністрянських говірках, проходить між говірками сіл Озеряни Тлумацького р-ну – Голосків – Раківчик Коломийського р-ну – Саджавка Надвірнянського р-ну. Територія між крайньою західною і крайньою східною ізоглосами посічена ізоглосами інших мовних явищ, що не дозволяє за матеріалами АУМ вичленувати ядро чи периферію досліджуваних говірок» (Там само, с. 53).

Отже, дослідники покутського говору й говорів, які з ним контактують, ключовими у виокремленні його меж називають говірки Саджавка, Стримба, Перерісль Надвірнянського району, що спонукає нас до картографування й опису мовних явищ у цих говірках, а їх опис на початку минулого століття, здійснений К. Кисілевським, дає змогу простежити їхню динаміку.

Реконструювавши поточною ареал західної групи надпрутських говірок, запропонований К. Кисілевським, ми помітили, що його обмежує ізоглоса, яка на півночі Надвірнянщини проходить по річці Стримба, перетинає Бистрицю Надвірнянську, доходить майже до кордону Надвірнянського і Богородчанського районів, до говірки Пасічна і повертає назад на схід у правобережні надпрутські говірки і далі в говірки Коломийського району Івано-Франківської області.

Укладені нами карти мовних явищ у говірках Надвірнянщини підтверджують наявність східної групи говірок. Ізоглоси, що її обмежують на сході, не замикають ареал, а, імовірно, продовжуються

в інших говірках Коломийського району Івано-Франківської області. Вони можуть сягати вище на північ чи опускатися нижче на південь, репрезентуючи різні мовні явища, створюють мереживні переплетення, чим підтверджують думку попередників про «перехідний характер» покутського говору. При цьому східна група говірок залишається в тих межах, що її на Надвірнянщині проводив К. Кисілевський.

Чималий ареал у східній групі говірок займає загальноновживана лексема *дошка* на позначення однієї з дощок підлоги в хліві. Цей ареал сформований у говірках, розташованих північніше та східніше м. Надвірної, його обмежено ізоглосою приблизно по лінії Молодків – Гвізд – Млини – Фітьків – Лісна Тарновиця – Гаврилівка – Парище – Верхній Майдан – Красна – Делятин – Заріччя. Лексема вступає в синонімічні відношення з лексемою *мостина*, що поширена в говірках усієї Надвірнянщини. У північно-східній частині картографовано компактний острівний ареал лексеми *загорода* (Цуц., Вол., Мл., М., ЛТ, Пар., Гав., Гл., СМ, Виш., Куб., Красна), також цю лексему засвідчено й південніше – у говірках сс. Дора, Яремче, що, напевне, указує на вкраплення рис покутських говірок у гуцульському ареалі.

Чималий ареал у східній частині Надвірнянського району утворює лексема *літня їжа* (Л., Кр., Дел., Зар., ЧП, Д., БО, ЧО, Ямн.) на позначення літньої кухні. У трьох говірках північно-східної частини Надвірнянщини з цим же значенням зафіксовано лексему *буда* (Вол., ЛВ, СМ).

На загальному тлі поширення лексеми *куч'ї* на позначення приміщення для свиней виокремлюємо ареали її фонетичних варіантів, зокрема ареал варіанта *куч'ї* майже повністю накладається на ареал побутування лексеми *куч'и*, крім північно-східних говірок Надвірнянщини (Пар., Гл., СМ, Куб.). Загальнонародна лексема *свинарник* утворює незначний острівний ареал (Гл., СМ, Виш., Пал.) у північно-східній частині Надвірнянщини.

На позначення молодого хлопця в говірках північно-східної зони Надвірнянщини фіксуємо острівний мікроареал словотвірного варіанта *парубчик* (ВМ, СМ, ЛВ).

Значний ареал на південному сході досліджуваних говірок формує лексема *гр'єдочник* 'квітник'. Припускаємо, що ізолекса, яка проходить умовною лінією Саджавка – Добротів – Делятин – Заріччя – Дора – Ямна – Паляниця й відмежовує говірки, у яких зафіксовано лексему *гр'єдочник*, від інших говірок Надвірнянщини, не обмежена лише цією територією, а продовжується в говірках Косівського та Коломийського районів і в говорах Закарпатської області.

Репрезентанти семи 'старий поношений одяг' не утворюють чітких ареалів, проте в правобережних надпрутських говірках засвідчено невеликий ареал лексем *кацур'ї* та *цур'ї* (ЧП, Д., БО, ЧО).

На позначення семи ‘пастух овець’ зафіксовано загальнонародну лексему *пас/тух* у більшості говірок на півночі Надвірнянщини, найчастіше разом з іншими реалізаторами цієї семи. Тільки лексема *пас/тух* скартографована лише в північно-східній групі говірок: у північній частині межиріччя Бистриці Надвірнянської та Стримби та в говірках, що межують із говірками Коломийського району до річки Прут.

Значний ареал утворює лексема *оч/кур* та її фонетичний варіант *уч/кур* ‘чоловічий пояс’ у північних говірках Надвірнянщини на загальному тлі поширення лексеми */пасок* у різних акцентуаційних варіантах.

Покутські говірки можуть бути перехідними від гуцульських до наддністрянських, що засвідчують 5 лексем на позначення віконної рами. У всіх досліджуваних говірках зафіксовано лексему */рама*. Її словотвірний варіант */раму*’і утворює компактний острівний ареал у південно-східній частині Надвірнянщини, зокрема в говірках яремчанської зони (Д., Ямн., БО, ЧП, ЧО), і частково збігається із ареалом лексеми *фут/рина* (Ямн., Яр., Д., Зар., ЧП, БО, ЧО). Це засвідчує взаємодію гуцульських і покутських явищ, що проникають із півночі на південь і навпаки. Лексему *фут/рина* зафіксовано словниками гуцульських говірок зі значенням ‘накладна планка для обрамлення дверей, вікон’ (Березови, с. 177), наддністрянських – ‘віконна рама’ (НРС, с. 264).

У цьому ареалі фіксуємо менший, але також компактний ареал лексеми *об/личка* ‘віконна рама’ (ЧП, БО, ЧО). Накладання ареалів різних лексико-семантичних явищ зумовлює говіркову синонімію в репрезентації семи.

Висновки. Скартографовані мовні явища в говірках Надвірнянщини засвідчують, що покутський говір має багато спільних рис з наддністрянським та гуцульським говорами. Ізоглоси, які обмежують східну групу говірок, то піднімаються на північ до наддністрянського, то опускаються на південь до гуцульського. Крайньою північною межею, куди вони сягають, є говірки Цуцилів – Волосів, крайньою південною – Дора – Чорні Ослави. Найкомпактніше ізоглоси згруповані на відтинках Саджавка – Ланчин – Добротів – Заріччя – Білі Ослави – Чорні Ослави. Вони репрезентують такі явища: *раму*’і, *футрина*, *обличка* ‘віконна рама’, */тертиця*’і ‘половиця, одна із дощок підлоги’, *фац*’і */йат* ‘фронтон, верхнє бічне продовження стіни’, *па/ц’ірки* ‘жіноча прикраса на груди, намисто’, */загорода* ‘подвір’я’. Говірка с. Ямна Яремчанської міської ради є типовою гуцульською, хоча в ній фіксуємо деякі явища, характерні для інших говорів. Накладання різнодіалектних ареалів може сигналізувати про мішано-перехідний статус такої говірки.

Дослідження ареалогії покутських говірок на Надвірнянщині,

зіставлення давнішої ареалогічної інформації і сучасних ізоглос дає змогу констатувати: за сто років покутський говір значно зменшив свою територію функціонування саме на Надвірнянщині. Атомарні карти мовних явищ та зведені карти покутських ізоглос засвідчують, що тільки північно-східні говірки Надвірнянщини можна умовно вважати покутськими й обмежити їх ізоглосом Гаврилівка – Парище – Лісна Велесниця – Верхній Майдан – Вишнівці – Кубаївка, бо саме цей мікроареал повністю покривають риси різних мовних рівнів, проте й він помережаний ізоглосами явищ, типових для суміжних діалектів. Окремі явища, скартографовані в говірках Битків, Пнів, які раніше К. Кисілевський зараховував до покутських, засвідчують поєднання в них рис гуцульського, наддністрянського й покутського говорів, що сигналізує про мішано-перехідний статус цих говірок.

Посткартографічна інтерпретація покутських ареалів повністю підтверджує думку Ю. Шевельова про перехідний статус покутського говору між гуцульським і наддністрянським. Умовна лінія, проведена між говірками Гаврилівка – Парище – Лісна Велесниця – Стримба – Лоева, імовірно, є основною розмежувальною лінією між покутськими і наддністрянськими говірками, від неї на північний захід до річки Стримба та на північний схід у напрямку говірок Коломийського району поширені мішано-перехідні говірки покутсько-наддністрянського типу. Умовна лінія між говірками Лоева – Красна – Добротів – Ланчин – Саджавка розмежовує гуцульський і покутський говори, а говірки на північ від неї називаємо мішано-перехідними говірками покутсько-гуцульського типу, що підтверджують спостереження попередників.

Умовні скорочення обстежених говірок

Бистр. – Бистриця, Б. – Битків, Біл. – Білозорина, БО – Білі Ослави, Бук. – Букове, В. – Вороненко, Виш. – Вишнівці, ВМ – Верхній Майдан, Вол. – Волосів, Вор. – Ворохта, Гав. – Гаврилівка, Гв. – Гвізд, Гл. – Глинка, Д. – Дора, Дел. – Делятин, Добр. – Добротів, Зар. – Заріччя, Зг. – Згари, Зел. – Зелена, Кам. – Камінне, Кл. – Климпуші, Кр. – Красна, Куб. – Кубаївка, Л. – Лоева, Ланч. – Ланчин, ЛВ – Лісна Велесниця, ЛТ – Лісна Тарновиця, М. – Мирне, Макс. – Максимець, Мик. – Микуличин, Мл. – Млини, Моз. – Мозолівка, Мол. – Молодків, Надв. – Надвірна, Наз. – Назавизів, Пал. – Паляниця, Пар. – Парище, Пас. – Пасічна, Пер. – Перерісль, Пн. – Пнів, Пост. – Постоята, Пр. – Причіл, Садж. – Саджавка, СМ – Середній Майдан, Сок. – Соколовиця, Стр. – Стримба, Тар. – Тарновиця, Тат. – Татарів, Тис. – Тисменичани, Ф. – Фітьків, Цуц. – Цуцилів, Ч. – Черник, ЧО – Чорні Ослави, ЧП – Чорний Потік, Ябл. – Яблуниця, Ямн. – Ямна, Яр. – Яремче.

Література та джерела

- Бандрівський, Д. Г. (1960). Говірки Підбузького району Львівської області. К. : Вид-во АН Української РСР. 101 с.
- Бевзенко, С. П. (1980). Українська діалектологія. К. : Вища школа, 246 с.
- Бігусяк, М. В. (2008а). До питання гуцульсько-покутського діалектного порубіжжя на теренах Івано-Франківщини. *Вісник Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника. Філологія (мовознавство)*. Івано-Франківськ, Вип. XIX – XX. С. 27 – 29.
- Бігусяк, М. В. (2008б). Лексика сімейних обрядів у покутсько-буковинсько-подільському суміжжі. *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету. Серія : Філологічні науки*. Кам'янець-Подільський : Аксіома. Вип. 16. Т. 1. С. 100 – 105.
- Бігусяк, М. В. (2008в). Гуцульсько-покутське діалектне суміжжя у світлі лексичних ізоглос. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 10. Проблеми граматики і лексикології української мови* : зб. наук. пр. / відп. ред. М. Я. Плющ. К. Вип. 3. Кн. 2. С. 21 – 26.
- Бігусяк, М. В. (2017). Лінгвогеографія покутських говірок у світлі даних II тому Атласу української мови. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка*. Кам'янець-Подільський : Аксіома. Вип. 44. С. 50 – 55.
- Бігусяк, М. В. (2018). Діалектне членування говорів Прикарпаття у лінгвістичних студіях XIX століття. *Славістичні студії. Етнолінгвістика і міжкультурна комунікація*. Люблін. С. 35 – 41.
- Вакалюк, Я. Ю. (1982). Весільна лексика в українських говорах Прикарпаття. *Структура українських говорів*. К. : Наук. думка, С. 126 – 128.
- Верхратський, І. (1900). Про говір долівський. *Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка*. Львів, 1900. Т. 35 – 36. Кн. 3 – 4. С. 1 – 127.
- Гавадзин, О. Я. (2014). Назви одягу, взуття, головних уборів, прикрас Покуття: структура, семантика, ареалогія : дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.01 – українська мова. Івано-Франківськ. 369 с.
- Гавадзин, О. Я. (2018). Динамічні процеси в говірках у світлі лінгвістичних студій з проекцією на ареал Покуття. *Рідне слово в етнокультурному вимірі*. 2018. URL: http://dspu.edu.ua/sites/native_word/wp-content/uploads/2019/02/4-1.pdf (дата запиту: 18.04.2021).
- Горбач, О. (1970). Покутсько-буковинські або покутські говірки. *Енциклопедія Українознавства* / гол. ред. В. Кубійович. Париж; Нью-Йорк : Вид-во «Молоде життя». Т. 6. С. 2153.
- Грещук, В. В. (2006). Діалектна диференціація: регіональний аспект. *Етнос. Соціум. Культура: регіональний аспект* : монографія / В. В. Грещук, В. І. Кононенко, М. П. Лесюк та ін. К. – Івано-Франківськ : ВДВ ЦІТ. С. 55 – 79.

- Жилко, Ф. (1958). Говори української мови. К. : Рад. школа. 171 с.
- Жилко, Ф. (1966). Нариси з діалектології сучасної української мови. 2-е вид. (перероблене). К., 1966. 307 с. + карти.
- Закревська, Я. В. (2004). Покутсько-буковинський говір. *Українська мова: Енциклопедія* / редкол.: Русанівський В. М., Тараненко О. О., М. П. Зяблюк та ін. 2-ге вид., випр. і доп. К. С. 502.
- Залеський, А. (1971). Деякі явища вокалізму покутських говірок з погляду фонології. *Праці XII Республіканської діалектологічної наради*. К. : Наук. думка. С. 67 – 78.
- Залеський, А. (1973). Вокалізм південно-західних говорів української мови. К. : Наук. думка. 156 с.
- Зілинський, І. (1925). До питання про діялектологічну класифікацію українських говорів. *ЗНТШ*. Львів. Т. 141 – 143. С. 1 – 19.
- Кисілевський, К. (1954) Надпрутський говір. *Записки Наукового товариства ім. Шевченка*. Нью-Йорк; Париж, Т. 162. С. 8 – 52.
- Клепикова, Г. П., Попова, Т. В., Усачева, В. В. (1968). Групування юго-західних українських говорів (по матеріалам «Карпатського діалектологічного атласа»). *Матеріали и исследования по Общеславянскому лингвистическому атласу*. Москва : Наука. С. 97 – 117.
- Кобилянський, Б. (1960). Діалект і літературна мова (Східнокарпатський і покутський діалекти, їх походження і відношення до української літературної мови). К. 276 с.
- Лесюк, М. (1987). Покутський говір як різновид української загальнонаціональної мови. *Ямгорів* : літературно-мистецький альманах. Ч. 9 – 10. С. 122 – 133.
- Лесюк, М. (2008). Мовний світ сучасного галицького села (Ковалівка Коломийського району). Івано-Франківськ. 327 с.
- Негрич, М. (2008). Скарби гуцульського говору: Березови. Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ. 224 с.
- Шевельов, Ю. (2002). Історична фонологія української мови. Харків : Акта. 1054 с.
- Шило, Г. (2008). Наддністрянський регіональний словник / відп. ред. Л. Полюга, Н. Хобзей. Львів; Нью-Йорк : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ. 287 с.
- Ястремська, Т. О. (2011). Діалектний простір Галичини: говірки української мови. *Українська мова в Галичині: історичний вимір* / відп. ред. Я. Ісаєвич, М. Мозер, Н. Хобзей. Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. С. 55 – 107.

Стаття надійшла до редакції 16.12.2021 р.

Прийнято до друку 18.12.2021 р.

Рецензент – канд. філол. наук, доц. Волошинова М. О.

АЛГОРИТМ ДОСЛІДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО ДІАЛЕКТНОГО НАГОЛОШУВАННЯ

doi: 10.12958/2227-2631-2021-2-44-28-37

Галина Кобиринка,

*доктор філологічних наук, старший науковий співробітник
відділу діалектології Інституту української мови НАН України
ORCID ID <https://orcid.org/0000-0001-6615-4924>*

Діалектна мова як одна з основних форм національної мови, що акумулює та відображає мовно-духовний код народу, його етнічну самобутність, перебуває в центрі уваги мовознавців. Сьогодні діалекти сприймають й оцінюють як феномен природного функціонування мови, джерело збагачення літературної мови, пізнання етнопсихології мовця, вивчення історичних мовних процесів.

Одним із засобів ідентифікації людини в інформаційному просторі є наголос, який представлений як окремий розділ у давніх українських граматиках XVI ст., зокрема: зокрема: «Грамматика доброглаголивого еллино-словенского языка», яку написали учні Львівської братської школи під керівництвом митрополита Арсенія (1591), «Грамматика словенская» Л. Зизанія (1596), «Грамматики славенския правильное Сунтагма» М. Г. Смотрицького (1619), «Грамматика слов'яно-руська» М. Лучкая (1830).

Окремі аспекти діалектного наголошування спорадично привертати увагу мовознавців у фонетичному та морфологічному аспектах. Їхні праці, у яких із різною повнотою розглянуто особливості говіркового мовлення в цілому й наголошування зокрема, слугують надійним джерелом у подальших дослідженнях.

До сьогодні створено велику, якісно нову емпіричну базу української діалектології, яка є підґрунтям для формулювання і розв'язання складних лінгвістичних питань, зокрема створення кадастру діалектних явищ і їх наукової інтерпретації; здійснення зіставного та історико-типологічного аналізу діалектних явищ у національному та загальнослов'янському контекстах.

У студії подано алгоритм дослідження діалектного наголошування; поетапно окреслено аналіз рухомості / нерухомості наголосу іменників, прикметників, займенників, числівників в українському говірковому мовленні.

Аналіз діалектного матеріалу, поданого в різноаспектних джерелах, дав змогу виокремити іменники, прикметники, займенники, числівники, які за ознакою наголошування диференціюють й інтегрують український діалектний континуум у словозміні, словотворенні.

З'ясовано, що спільною акцентуаційною ознакою в українському діалектному просторі є наявність акцентних типів; диференційність

полягає в репертуарній віднесеності, наповненості акцентного типу. Інтеграційно-диференційними рисами в українському діалектному просторі у словозмінній парадигмі іменників є наголошування окремих іменників, їхніх форм.

Запропонована схема аналізу діалектного наголошування допоможе дослідникові систематизувати, класифікувати зібраний матеріал. Зауважено, що в студії неможливо подати повний перелік слів, які за ознакою наголошування диференціюють український діалектний простір, цей список є відкритим. Висловлено сподівання, що в подальшому він буде поповнений лексемами різних граматичних класів. Адже одним із актуальних завдань українських діалектологів – створити кадастр таких слів та явищ, які диференціюють український діалектний континуум.

Ключові слова: наголос, діалектне наголошування, акцентний тип, словозмінна парадигма, діалектний простір, говірка.

Dialect language as one of the main forms of the national language, which accumulates and reflects the linguistic and spiritual code of the people, its ethnic identity, is in the center of attention of linguists. Today dialects are perceived and evaluated as a phenomenon of natural functioning of language, a source of enrichment of literary language, knowledge of the ethnopsychology of the speaker, the study of historical language processes.

One of the means of identifying a person in the information space is the emphasis, which is presented as a separate section in the ancient Ukrainian grammars of the XVI century.

Some aspects of dialectal stress have sporadically attracted the attention of linguists in phonetic and morphological aspects. Their works, in which the peculiarities of speech in general and emphasis in particular are considered with varying completeness, serve as a reliable source in further research.

A large, qualitatively new empirical base of Ukrainian dialectology has been created to date, which is the basis for the formulation and solution of complex linguistic issues, including the creation of a cadastre of dialectal phenomena and their scientific interpretation; implementation of comparative and historical-typological analysis of dialectal phenomena in national and Slavic contexts.

The algorithm of research of dialectal stress is presented in the studio; stepwise analysis of mobility / immobility of accents of nouns, adjectives, pronouns, numerals in Ukrainian religious speech has been illustrated.

The analysis of the dialect material presented in various sources made it possible to single out nouns, adjectives, pronouns, numerals, which differentiate and integrate the Ukrainian dialect continuum in word change, word formation.

It was found that the common accentuation feature in the Ukrainian dialect space is the presence of each of these accent types; differentiation lies in the repertoire and in the fullness of the accent type. Integration-differential

features in the Ukrainian dialect space in the word-changing paradigm of nouns are the emphasis of individual nouns, their forms.

The proposed scheme of analysis of dialectal stress will help the researcher to systematize, classify the collected material. In the article it is impossible to give a complete list of words that differentiate the Ukrainian dialect space on the basis of emphasis. The given list of words is open. It is hoped that in the future it will be supplemented with tokens of different grammatical classes, as one of the urgent tasks of Ukrainian dialectologists is to create a cadastre of such words and phenomena that differentiate the Ukrainian dialect continuum.

Key words: stress, dialectal stress, accent type, word-changing paradigm, dialectal space, dialect.

Вступ. Наголос як складний поліфункціональний мовний феномен є важливим чинником у визначенні самобутності української мови, структурування українського діалектного континууму, його диференціації / інтегрування, активної взаємодії двох основних форм існування національної мови – діалектів і літературного стандарту.

Діалектний наголос – це складна системна організація з набором релевантних ознак, які формуються впродовж століть; як одиниця мови – це багатогранне явище, що перебуває у взаємозв'язку з іншими мовними рівнями. Наголос є одним із засобів структурної організації слова та мовно-територіального утворення. Саме тому його вивчення передбачає аналіз інтеграційних і диференційних ознак у мовному просторі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Українська діалектологія сьогодні має значні теоретико-практичні здобутки у вивченні мовних явищ, процесів, взаємозв'язків зі слов'янськими і неслов'янськими діалектами, про що свідчать численні дескриптивні, лінгвогеографічні, лексикографічні, текстологічні праці Ф. Жилка, С. Бевзенка, Й. Дзендзелівського, К. Германа, П. Гриценка, І. Сабадоша, А. Поповського, Г. Мартинової, К. Глуховцевої, В. Ужченка, Н. Руснак, М. Лесюка, Г. Аркушина, Л. Фроляк, В. Мойсієнка, А. Колесникова, Н. Хобзей, Т. Ястремської, Б. Коваленка, Н. Коваленко, В. Леснової та ін. мовознавців.

Мета статті – привернути увагу мовознавців до вивчення української діалектної системи; поетапно окреслити етапи дослідження діалектного наголошування. Відповідно до мети окреслено такі завдання: визначити алгоритм дослідження наголошування іменників, прикметників, числівників, займенників в українських говірках.

Методи дослідження. У статті використано загальнонаукові методи аналізу й порівняння; як основний застосовано описовий метод лінгвістичного дослідження матеріалу, представленого в різноаспектних діалектних студіях.

Виклад основного змісту. Методологічною основою сучасних діалектологічних досліджень слугує теза П. Гриценка про те, «що з усієї складної структури діалектної мови необхідно досліджувати, для чого і за допомогою яких дослідницьких прийомів і процедур студіювати цей феномен» (Гриценко, 2014, с. 145).

Що досліджувати зі структури української діалектної мови?

В українській діалектології, попри вагомість попередніх досліджень І. Свенціцького, Б. Кобилянського, С. Рабій, П. Чучки, А. Очеретного, І. Омеляненка, Я. Пури, Г. Клепікової, З. Штібера, К. Дейни, Я. Рігера, W. Łukasik-Szulowska, E. Wolnicz-Pawłowska, В. Латти, Д. Гринчишина, П. Ткачука, Н. Марчук, О. Ковач, К. Іваночка, В. Кирилича, Г. Кобиринки, Д. Марєєва, М. Гнатюк та ін., актуальним залишається вивчення акцентної системи, поведінки наголосу щодо визначення тенденцій, чинників рухомості / нерухомості наголосу в говірковому мовленні.

Навіщо досліджувати діалектну акцентну систему?

Відомості про акцентну систему допоможуть пізнати структуру говірки, говору, наріччя, репрезентувати діалект як цілість; вивчити диференційні та інтеграційні риси українського діалектного континууму. Оскільки мова – це система, у якій усі структурні рівні взаємопов'язані, тому знання про діалектне наголошування поглибить розуміння також фонетики, морфології, лексикології, стилістики.

За допомогою яких дослідницьких прийомів і процедур студіювати українську акцентну систему?

Діалектний наголос можна вивчати у фонетичному та морфологічному аспектах. Моделі, принципи вивчення й опису діалектної акцентної системи певною мірою корелюють із принципами, методами дослідження акцентної системи літературного стандарту, водночас мають свою специфіку, яка полягає передусім в обізнаності, орієнтації науковця в просторі та часі; необхідності брати до уваги не тільки кодифіковану норму, а й ареал аналізованої діалектної системи, історію його формування, вікову характеристику мовців.

Які джерела можна використати для дослідження українського діалектного наголошування?

Свого часу Л. Булаховський стосовно емпіричної бази діалектної акцентології зазначав про недостатність джерел для вивчення української діалектної системи: «Ми не мали змоги спертися на точно локалізовані факти, бо така локалізація становить ще не розв'язане завдання української та багатьох інших слов'янських діалектологій... Це справа, здається, близького майбутнього» (Булаховський, 1977, т. II, с. 403).

Уважаємо, що сьогодні є чимало надійних діалектних – дескриптивних, текстграфічних, лексикографічних, лінгвогеографічних праць, а також фольклорних, історичних джерел, які ілюструють діалектне наголошування; сформовано український діалектний фонофонд. Кожне джерело по-своєму відтворює говірку, її мовленнєвий

образ. Усе це свідчить про те, що створено емпіричну базу для вивчення української діалектної акцентної системи¹. Опрацювання зазначених джерел уможливорює різноаспектно проаналізувати українську діалектну акцентну систему в синхронії та діахронії, простежити процеси становлення акцентних явищ, формування тенденцій і закономірностей наголошування в українській мові.

Окрім наявних діалектних джерел, сучасний науковець, безперечно, в основу свого аналізу бере власні, самостійно зібрані експедиційні матеріали. Сьогодні в записуванні діалектних матеріалів науковці надають перевагу текстам, визнають текст *моделлю* досліджуваної говірки, а не програмам-питальникам, оскільки останні ґрунтуються на вже відомих важливіших мовних фактах, не завжди зорієнтовані на нові мовні явища чи риси. Водночас уважаємо, що не варто відмовлятися і від збирання діалектного матеріалу за програмою-питальником, яка слугує матрицею, еталоном у виборі необхідної лексики чи граматичної форми для фіксування й подальшого аналізу. Зауважимо, що в укладанні акцентологічної програми для українського діалектного континууму необхідно відштовхуватися від особливостей структури національної мови загалом та окремої діалектної системи зокрема.

Перед дослідником-початківцем акцентної діалектної системи можуть постати питання: *«На які риси звернути увагу?»*, *«Як класифікувати зібраний матеріал?»*

У статті зосереджуємо увагу на дослідженні українського діалектного наголошування іменників, прикметників, займенників, числівників на морфологічному рівні. Морфологічний поділ слова є однією з вагомих мотивацій, яка визначає реалізацію наголосу, зокрема, на якому компоненті (основі чи закінченні) стоїть наголос. Відповідно до цієї інформації встановлюють префіксальний, кореневий, суфіксальний і флексійний наголос. За здатністю переміщення наголосу в словозмінній парадигмі на основу і на флексію розрізняють наголос нерухомий і рухомий. На думку Є. Куриловича, у мовах із вільним і рухомим наголосом наголос стоїть не на окремому складі слова, а передусім на окремій морфемі в межах слова (Курилович, 1962, с. 76 – 77). Водночас у дослідженні наголосу сучасної української мови, як слушно зауважує В. Винницький, не можна обмежитися одним рівнем, оскільки «морфологічний аналіз не забезпечує повного опису й пояснення наголосу, а фонологічний аналіз принципово неможливий без морфологічного. Ось чому наголос української мови визначається двома системами відношень: морфологічних і фонологічних» (Винницький, 2002, с. 29).

¹ Евристичний потенціал діалектних текстів, лінгвогеографічних, лексикографічних праць докладно проаналізовано в (Кобирипка, 2020).

Частини мови мають свої риси в граматичній структурі; це передбачає застосування різних прийомів дослідження наголошування до кожної з них.

Для іменників – це визначення акцентних типів, тенденцій у словозмінній парадигмі та у словотворенні, бо саме так оприявнюється рухомість / нерухомість наголосу цього граматичного класу. Дослідники акцентної системи зауважують, що вивчення тенденцій наголошування в словозмінній парадигмі та у словотворенні треба проводити окремо, оскільки на рухомість наголосу може впливати морфемна будова слова.

У визначенні акцентних типів рухомого / нерухомого наголосу у словозмінній парадигмі іменників релевантною ознакою є опозиція: наголос на корені / наголос на флексії: нерухомий наголос – наголос, який стоїть на тому самому сегменті в усіх відмінкових формах; рухомий наголос – наголос, який у відмінкових формах стоїть на різних сегментах слова.

Нерухомий наголос іменників може бути представлений такими акцентними типами: для непохідних – кореневий та флексивний; для похідних – кореневий, префіксальний, суфіксальний, флексивний.

Рухомий наголос іменників у словозмінній парадигмі:

1. Рухомий наголос у відмінкових формах однини і множини в межах основи слова.

2. Рухомий наголос у межах числових парадигм:

а) у відмінкових формах однини наголос на основі, а у відмінкових формах множини – на флексії;

б) у відмінкових формах однини наголос на флексії, а у відмінкових формах множини – на основі.

3. Рухомий наголос у відмінкових формах однини і нерухомий – у відмінкових формах множини.

4. Рухомий наголос у відмінкових формах множини і нерухомий – у відмінкових формах однини.

5. Рухомий наголос у відмінкових формах однини і множини.

Зазначену схему акцентних типів із визначенням акцентних підтипів діалектологи апробували на матеріалі однієї перехідної гуцульсько-покутської говірки села Саджава Івано-Франківської області – Г. Клепікова (Клепікова, 1964); непохідних іменників чотирьох бойківських говірок Львівської області (села Бітля Турківського району, села Сихів Стрийського району, сіл Опаки та Кульчиці Дрогобицького району) – Г. Кобирино (Кобирино, 2002).

З'ясовано, що спільною акцентуаційною ознакою в українському діалектному просторі є наявність кожного із зазначених акцентних типів; диференційність полягає в репертуарній віднесеності, наповненості акцентного типу.

Як свідчать наші попередні дослідження, у словозмінній парадигмі іменників інтеграційно-диференційними рисами в українському діалектному просторі є наголошування окремих іменників, зокрема:

адво/кат чи а^двокат, /алкогол/ чи алко/гол/, /ам'ін/ чи а^м'ін/, /бат'ар/ чи ба^т'ар, /бат'ко/ чи бат'/'ко, вап'но чи /вап'но, /вар'ят/ чи вар'/'ят, /вел'он/ чи ве^л'он, ву/дела чи ву^д'ила 'вуздечка', голо/ва чи /голо/ва, /Господ'/ чи Гос^п'од', /гуцул/ чи гу^ц'ул, /д'іра/ чи д'/'іра, /доте^н/ чи до^т'еп, дра/гон чи д^р'агон, дрова чи дро/ва, /жайворонок/ чи жайво/ронок, жоу'н'ір чи /жоу'н'ір, зе^м'л'а чи /земл'а, зо/р'а чи /зор'а, інте^р'е^с чи ін^т'ере^с, кавал'ер чи ка/вал'ір, к'іно чи /к'іно, ко/гут чи /когут, /коле^со чи ко^л'есо, ко/пито чи ко^п'ито, /компот/ чи ко^м'пот, коц'у/ба чи ко^ц'уба, коч^(')'ер/га чи ко^ч'(')ерга, кропи/ва чи кро/пива, /м'асо/ чи м'а/со, /мило/ чи ми/ло, мо/шонка чи /мошонка, об/рус чи /обрус, па/вук чи /павук, /падло – па^д'ло 'мертва тварина', /парте^р/ чи пар^т'ер, пом'і/дор чи по^м'ідор, порт/фел' чи /портфе^л'л', пра/ник чи п^р'аник, пре^з'ент чи п^р'езе^{нт}, робі'тник чи ро^б'ітник, румбар/бар чи рум/барбар, /руно/ чи ру^н'о, се^р'е^да чи /се^р'е^да, с/кирта чи скир^т'а, с/лина чи сли^н'а, сл'о/за чи сл'о/за, с'м'іт':а чи с'м'іт':а, с/пина чи спи^н'а, ст'рийна чи стрий^н'а 'дружина батькового брата', стр'іл'ба чи ст^р'іл'ба 'мисливська рушниця', трам/вай чи т^р'амвай, тру/на чи т^р'уна, укра/йіне^ц' чи ук^р'айіне^ц', фар/тух чи /фартух, фа/сін чи /фасон, х/ворост чи хво/рост, це^б'ер чи /цебе^р, шча/вел' чи ш^ч'аве^л'²; власних назв: Д'н'істе^р чи Д^н'істер, імен /Марія/ чи Ма^р'ія, Олег чи /Оле^г, /Роман/ чи Ро^м'ан, Укра/йіна чи ук^р'айіна; таких словоформ: родового відмінка однини (с'н'ігу чи с'н'ігу), а також власних назв (Бог/дана, Воло/димира, Та/раса чи Богда/на, Володи/мира, Тара/са), давального відмінка однини (ха/там³ чи хатам), знахідного відмінка однини (/ногу, /руку, /воду чи на/гу, ру/ку, ва/ду; ко/зу чи /козу), місцевого відмінка однини (ї са/ду чи ї са^д'і); називного відмінка множини (во/ли, воро/ги, воу/ки, голо/си, доло/та, коро/ви, сто/ли, ха/ти, холо/ди, хустки чи /воли, /вороги, /воу/ки, голо/си, до/лота, коро/ви, с/толи, /хати, /хустки й парного іменника во/рота чи воро/та), родового відмінка множини (гос/теї чи /гос^т'ей, г^р'оше^ї чи гро/шеї, /коне^ї чи ко^н'ей, ха/тію чи хат, /рок'ію чи ро^к'ію; ви/шен' чи /више^н', к'істок чи /к'істок, с/топок чи сто^п'ок), давального відмінка множини (бра/там чи б^р'атам, ха/там чи /хатам), орудного відмінка множини (грабл'ами чи г^р'абл'ами, дровами чи дро/вами, /к'ін'ми чи к'ін'ми, ха/тами чи /хатами), місцевого відмінка множини (ї жор/нах чи ї жор'нах, на ха/тах чи /хатах); наголошування іменника в словосполученні з числівниками два, три, чотири, обидва (два б^р'ати чи два бра/ти).

У словотворенні префікси, суфікси можуть перетягувати наголос на себе, впливати на місце наголосу, зокрема: віддієслівні іменники

² Це, звичайно, неповний перелік іменників, які за ознакою наголошування диференціюють український діалектний простір. Одним із актуальних завдань українських діалектологів – створити кадастр таких слів та явищ, які диференціюють український діалектний континуум.

³ В ілюстраціях наводимо лише один із можливих фонетичних варіантів слова.

на -ування /-овання (муру^лван'а, пол'у^лван'а чи му^лрован'е, пол'у^лован'е), -ання, -ення (копан'е, лежан'е чи ко^лпан'е, лежан'е), із суфіксами -ар-, -яр- (мул'ар **Ошибка! Источник ссылки не найден.**, пекар чи мул'ер **Ошибка! Источник ссылки не найден.**, пе^лкар), -иц- (житнище чи жит'нище, кладо^лвище чи кладо^лвище), -ик- (курн'ік чи кур'ник), -ок- (пасок чи па^лсок), -ин- (го^лродина, граби^лна, л'иш^лчина, ро^лдина, ско^лтина чи городи^лна, граби^лна, л'ишчи^лна, роди^лна, скоти^лна), -иц- (роб'ітниця чи роб'ітниц'а), -ств- (рапст'во, луцт'во), -ат- (ло^лшатко чи ло^лшітко), -ськ- (царс'кий чи царс'кий); префіксами ви- (випадок чи ви^лпадок), за- (заба^лйка чи за^лба^лйка), зав'іси чи за^лв'іси, за^лклик чи за^лклик, за^лставн'і чи за^лставн'і 'дерев'яні віконниці', за^лхолод чи за^лхо^ллод 'холодець з м'яса' за^лсу^л чи за^лсу^л), по- (подружка чи под^лружка, подушка чи под^лушка, пок^лришка чи пок^лришка), пере- (пе^лре^лпис чи пе^лре^лпис чи перепис), під- (п'ідста^лйка чи п'ідста^лйка, п'ідши^лйка чи п'ідши^лйка), роз- (розказ чи роз^лказ, розр'із чи роз^лр'із), при- (п^лрийател' чи п^лрийател') та ін.

Для прикметників акцентні типи доцільно визначати відповідно до того, яка морфема – префікс, корінь, суфікс, закінчення – є наголошеною, оскільки більшість із них є похідними, а у словозмінній парадигмі прикметники зберігають наголос вихідної форми – називного відмінка однини. Саме тому критерієм у визначенні акцентного типу прикметників є дихотомія – наголос на закінченні чи основі (вуз'кий, вох'кий, квас'ний, м'як'ий, ряб'ий, тве^лр'дий, т'іс'ний чи вуз'кий, вох'кий, квас'ний, м'як'ий, ряб'ий, тве^лр'дий, т'іс'ний), у межах основи – наголос на корені чи префіксі наї- (наїс'тарий чи наїс'тарий), за- (за^лдобрий чи за^лдобрий), під- (п'ідс'тарий чи п'ідс'тарий) або наголос на корені чи суфіксі -еньк- (б'ілен'кий, доб'рен'кий, ле'ген'кий, то'нен'кий чи б'іле^лн'кий, доб'ре^лн'кий, ле'ге^лн'кий, то'не^лн'кий); -ов- (содовий чи со^лдовий, ф'іолетовий чи ф'іол'е^лтовий), -оват- (кваско^лватий чи кваско^лватий), -івськ- (бат'кі^лс'кий чи бат'кі^лс'кий).

Для займенників, окрім визначення наголосу у словозміні, зокрема присвійних займенників жіночого та середнього родів однини, множини в усіх відмінкових формах (мо^ля, мо^лє, мо^лї чи мо^ля, мо^лє, мо^лї; мо^лїейі, мо^лго, мо^лїх чи мо^лї, мо^лго, мо^лїх; мо^лїї, мо^лїєму, мо^лїм чи мо^лїї, мо^лму, мо^лїм; мо^лїєйу, мо^лїм, мо^лїми чи мо^лїєй, мо^лїм, мо^лїми; (на) мо^лїї, мо^лїєму, мо^лїх чи (на) мо^лїї, мо^лїм, мо^лїх), форми родового відмінка однини присвійних займенників чоловічого, середнього родів (мо^лго чи мо^лго), особових займенників 1-ої та 2-ої особи однини (ме^лне чи мене, те^лбе чи тебе), зворотного займенника у формі родового та давального відмінків (се^лбе чи себе, со^лб'і чи со^лб'і), вказівних займенників у формі родового, давального, місцевого відмінків однини (то^лго, то^лму, (на) то^лму чи то^лго, то^лму, (на) то^лму), а також означальні (ко^лжен чи ко^лжен, са^лмий чи са^лмий); словотворенні, зокрема заперечних займенників (н'іх^лто, н'і^лкого, н'і^лкому, н'і^лким, (на) н'і^лкому чи н'іх^лто, н'і^лкого, н'і^лкому, н'і^лким, н'і^лкому), вказівних займенників

(*тамтої* чи *там'тої*). Доцільно простежити рухомість / нерухомість наголосу в прийменниково-займенникових конструкціях (*ме^нне* – до *ме^нне* чи до *ме^нне*, *те^нбе* – до *те^нбе* чи до *те^нбе*, *се^нбе* – до *се^нбе* чи до *се^нбе*). Увага до такого явища посилена й тим, що рухомий наголос у прийменниково-займенникових конструкціях вирізняє українську мову з-поміж інших східнослов'янських мов і зближує її із сербською та хорватською; територіально-суміжні білоруська та російська мови таких переміщень наголосу не знають.

Для числівників в українському діалектному просторі релевантним є з'ясування місця наголосу в словозмінній парадигмі простого числівника *один* (*один* чи *й'един*, *одно/го* чи *й'ного*, *одно/му* чи *й'ному*, (*на*) *одно/му* чи (*на*) *й'ному*), порядкового числівника *сороковий* (*сороковий* чи *сороковий*, *сорокового* чи *сорокового*, *сороковому* чи *сороковому*, *сороковим* чи *сороковим*, (й) *сороковому* чи (й) *сороковому*), а також складних власне кількісних числівників із другою складовою *-надиц'ат'* (*оди'надиц'ат'* чи *о'динадиц'ат'*), *-дес'ат'* (*с'імде'с'ат'* чи *с'імде'с'ат'*), *-сто* (*с'імсот* чи *с'імсто*), орудного відмінка власне кількісних числівників *два*, *три*, *чотири* і т. д. (*дво/ма* чи *д'вома*, *тр'о/ма* чи *т'рима*, *чотир'ма* чи *и'тирма*); збірних числівників (*д'воє*, *т'роє* чи *два'їе*, *три'їе*), а також із суфіксом *-єро* (*семе'ро* чи *се'меро*).

Висновки та перспективи подальших досліджень. Отже, дослідження діалектного наголошування у словозмінній парадигмі передбачає такі етапи:

1. Фіксація, спостереження над наголошуванням окресленого кола лексем у монологічному спонтанному мовленні, доповнене відповідями на запитання, а також можливе залучення інших різноаспектних діалектних джерел. Предметом аналізу можуть бути і непохідні, і похідні лексеми.

2. Визначення рухомого / нерухомого наголосу; релевантною ознакою цієї дихотомії є переміщення наголосу з одного сегмента слова на інший.

3. Акцентний тип за подібністю акцентуаційних ознак може об'єднувати граматичний клас слів із різною структурою та граматичними категоріями (напр., роду, числа, відмінка тощо), адже наголос – структурна одиниця, яка існує не ізольовано, а у зв'язках з іншими мовними субстанціями. Структурування акцентного матеріалу доцільно проводити з урахуванням співвіднесеності слів за фонетичною та морфологічною структурою.

4. Акцентний тип може об'єднувати кілька підтипів. З метою уникнення виділення великої кількості а. т. відхилення наголосу в певній відмінковій формі у виявах певного а. т. пропонуємо відносити до підтипу й оцінювати як «варіант мегаструктури».

5. Очевидним є те, що мовлення представників різних вікових груп має деякі відмінності, у чому можна вбачати і вплив літературної мови, а також окремих позалінгвальних чинників. Вікова характеристика

респондентів може бути релевантною ознакою в наголошуванні, тому в дослідженні наголосу в діалектному просторі необхідно зважати на зріз поколінь. Така інформація свідчитиме про динаміку чи статику в наголошуванні, допоможе визначити архаїчні риси української діалектної системи.

У дослідженні діалектної акцентної системи перспективним вважаємо поєднання різних підходів – описового, ареалогічного, текстологічного, порівняльно-історичного. Саме такий підхід уможливить визначити тенденції наголошування, які функціонують в українському діалектному континуумі, простежити історію їх формування, окреслити ареалогічну характеристику акцентуаційного явища, оприявнити функції наголосу, визначити внутрішньомовні та позамовні чинники, які впливають на динамічні процеси діалектного наголошування.

Література

- Булаховський, Л. А. (1977). Вибрані праці: в 5-ти томах. К. : Наук. думка. Т. 2 Українська мова. 626 с.
- Винницький, В. М. (2002). Українська акцентна система: становлення, розвиток. Львів : Біблос, 578 с.
- Гриценко, П. Ю. (2014). Про один тип джерел сучасних діалектологічних студій. *Діалекти в синхронії та діахронії: загальнослов'янський контекст*. К. : Ін-т української мови НАН України. С. 145 – 154.
- Клепикова, Г. П. (1964). О характеристике системы ударения одного переходного гуцульско-покутского говора. *Краткие сообщения Института славяноведения АН СССР. Славянская и балтийская акцентология*. Вып. 41. Москва : Наука. С. 40 – 54.
- Кобиринка, Г. С. (2002). Акцентуація непохідних іменників у бойківських говірках: дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.01 – українська мова. К. 259 с.
- Кобиринка, Г. С. (2020). Українське діалектне наголошування: об'єкт і прийоми пізнання. Кам'янець-Подільський : ТОВ «Рута». 392 с.
- Курилович, Е. (1962). Структура морфем. *Очерки по лингвистике*. Москва : Изд-во иностранной литературы. С. 71 – 90.

Стаття надійшла до редакції 15.12.2021 р.

Прийнято до друку 18.12.2021 р.

Рецензент – д. філол. наук, проф. Глуховцева К. Д.

**ВІД ДРАБИНИ ТА НИТКИ ДО НЕБА:
СИМВОЛІЧНЕ ОСМИСЛЕННЯ ШЛЯХУ
У ФРАГМЕНТІ МОВНОЇ КАРТИНИ СВІТУ**

doi: 10.12958/2227-2631-2021-2-44-38-52

Оксана Сімович,

*кандидат філологічних наук, старший науковий
співробітник відділу української мови*

Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України

ORCID ID <https://orcid.org/0000-0003-1098-3082>

У статті порушено проблему аналізу обрядових символів, які так чи так можуть вербалізуватися чи то у фольклорному тексті, чи то в діалектному мовленні. Вербальні символи рідко стають об'єктом вивчення, здебільшого їх аналізують у контексті обряду, а такі дослідження можуть бути джерельною базою і для мовознавчих студій. Подібні символи здебільшого трактують як речові й обрядові, проте символічність предмета в обряді зумовлює розвиток відповідного символічного значення у слові на його позначення. Відтак чимало обрядових символів стають вербальними. Підґрунтям розвитку символічного значення слугує обрядовий контекст.

Проаналізовано вербальні символи *нитка*, *лубочок*, *драбина*, що, як і *міст*, *хрест*, в українському національно-мовному просторі функціують із загальною семантикою 'зв'язок світів'. Конкретна мовно-обрядова ситуація сприяє розвитку символічних підзначень, що розвиваються в межах основного символічного значення архетипу. Аналізовані символи належать до архетипових, а тому засвідчені із цією самою семантикою в інших мовах. Саме тому мовний аналіз таких символів передбачає залучення не тільки фактів, засвідчених у словниках, текстах української мови, а й відомостей про символ в інших мовних культурах. Окрім цього, символ *нитка* проаналізовано як апотропейний, що, однак, засвідчено вербально як символ відмежування «свого» світу від «чужого».

Ключові слова: архетип, вербальний символ, контекст, семантика символу, символічне значення.

This article «From Ladder and Thread to Heaven: The Symbolic Meaning of the Path in a Fragment of the Linguistic World Image» explores the problem of the analysis of folk customs. These customs could be verbalized both in folk texts and in dialects. The specifics of this study lie in the linguistic analysis of the symbols which are usually interpreted as folk customs and folk objects. However, the symbolism of the objects in national customs causes the development of a symbolic meaning of the respective word that defines these objects.

In this way, many symbols in folk customs become verbal, and the context of the custom creates a foundation for the development of the symbolic meaning.

The verbal symbols analyzed are a «*thread*», a «*ball of twine*», a «*ladder*», a «*bridge*» and a «*cross*». In the national Ukrainian linguistic space, these words have the general semantics of the ‘connection between worlds’.

It is stressed that the symbolic meaning of the (*celestial*) *ladder* has been discovered in the biblical context. This is also relevant for the clarification of the subject of continuity in the development of the symbolic meanings, which are also documented in the Ukrainian context.

A concrete situation in linguistics and custom creates conditions under which arise symbolic co-meanings that develop in the framework of the same main symbolic archetypical meaning. All analyzed symbols belong to the archetypical ones. That is why they have been also discovered with the same semantics in other languages.

This is the reason why the analysis of such symbols requires not only facts documented in the dictionaries and texts in Ukrainian, but also information about the respective symbol in other linguistic cultures.

It is also pointed out that the *thread* is analyzed as an apotropaic symbol. This word has also been documented linguistically as a symbol of the demarcation line between one’s own world and the world of «others».

Key words: opposition «own» / «someone’s», spatial symbol, symbolic co-meanings.

Вступ. Серед величезної кількості символів, які так чи так функціують в українському мовно-культурному просторі, є ті, які зазвичай ми сприймаємо не як мовні явища, а радше як атрибут чи елемент традиційної обрядовості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Власне вербальні символи рідко стають об’єктом вивчення, здебільшого символи аналізують у контексті обряду, а такі дослідження можуть бути джерельною базою і для мовознавчих студій. Особливу увагу варто звернути на праці, присвячені фіксації обрядової лексики в словниках. Зокрема символічне значення поодиноких слів документують діалектні словники обрядової лексики; весільну лексику середньонадніпрянських говірок досліджує Н. Грозовська, гуцульських – М. Бігусяк, надсянських – Л. Хомчак, східнословобожанських – І. Магрицька, лексику родинного обряду – Т. Тищенко; весільного обряду Бойківщини зі спорадичним виокремленням символічних значень засвідчує Н. Хібеба та ін. Функціонування вербальних символів загалом та розвиток символічних значень вивчає О. Сімович. Вдячним матеріалом для дослідників символів стають записи діалектного мовлення, що часто відтворюють давні та сучасні обряди й народні вірування, у яких збережено фрагменти архаїчних уявлень про світ та людину в ньому. Для науковця, який

вивчає функціонування винятково вербальних символів, найбільшою проблемою було й залишається виокремити саме слова-символи, адже вони завжди будуть вторинними щодо обрядових. Окрім цього, виникає логічне запитання: чи можна вважати *вербальним* символом названий у потоці спонтанного мовлення обрядовий символ? Утім, засвідчений у тексті такий символ стає мовним фактом і може навіть частково втрачати зв'язок з обрядом, що відтак стає пресупозицією, тим комплексом знань, на ґрунті яких розвивається символічне значення безпосередньо в слові. Відповідно **метою** статті став аналіз тих вербальних символів, що відомі передусім як обрядові. Їх, зокрема, фіксують записи текстів спонтанного мовлення, у яких сучасні респонденти рідко кваліфікують навіть самі ці реалії як символічні (завжди як обрядові), пояснюючи часом тільки їхні функції в обряді чи поза ним. Визначальними **методами** дослідження стали описовий, компонентний, текстологічний.

Виклад основного змісту. Ідея написати окрему статтю, присвячену фіксації символічного значення слова *нитка*, виникла доволі спонтанно – під впливом виявленого у книзі Буття виразного вербального символу (*небесна*) **драбина**: *Дійшов він [Яків] на місце й заночував там, бо зайшло сонце. Він взяв камінь з-поміж каміння, яке було на місці, поклав собі під голову та й ліг (спати) на цьому місці. І сниться йому, що ось драбина спирається об землю, а вершиком сягає неба, і оце ангели ступають по ній вгору й сходять наниз. А над нею стояв Господь і мовив: «Я – Господь, Бог Авраама, твого батька, і Бог Ісаака. Землю, що на ній ти лежиш, я дам тобі і твоєму потомству...» ...Коли ж Яків прокинувся зо сну свого, то промовив: «Направду, Господь є на цьому місці, а я не знав». І злякався він і каже: «Яке страшне це місце! Це ніщо інше, як дім Божий, і це ворота небесні!» Рано-вранці встав Яків, узяв **камінь**, що його був поклав собі під голову, і поставив його як **стовп** та й налив олії вгорі його...Тоді Яків пообіцявся, кажучи: «...**камінь** цей, що його я поставив як **стовп**, буде дім Божий...» (Буття 28, с. 10 – 22); Там поставив він жертовник і назвав це місце Бетел, бо там з'явився йому Бог (Буття 35, с. 7); пор. Бетел 'дім Божий'. Саме місце з цією назвою після Єрусалиму друге за частотою фіксації в Біблії: там Авраам, а згодом і Яків споруджують жертовник (вівтар) Господеві (Буття 12, 8; Буття 35, с. 1 – 15). У цьому та в інших контекстах бачимо зближення семантики **драбина** – **стовп**: І на цьому місці, на якому він говорив з ним, поставив Яків **стовп** а й вилив на нього вина в жертву та наляв на нього олії. І назвав Яків це місце, де говорив з ним Бог, Бет-Ел (Буття 35, с. 14 – 15).*

Така увага до біблійних текстів не випадкова, адже, як виявилось, в українській мовно-фольклорній картині світу символи **драбина** (*сходи*), **нитка**, **стовп**, **хрест**, **церква**, **камінь**, **стіл** та ін., дуже вірогідно, пов'язані з тими давніми контекстами, що слугували формуванню семантичної структури вербальних символів. Ці символи вважають

архетипними, або світовими, адже вони функціують практично в усіх культурах із близькими значеннями. Зрештою, архетип виявляється, зокрема, і тим, що навіть незнання цих, здавалося б, підставових контекстів, не означатиме, що у свідомості представників різномовних культур не актуалізуватиметься ця семантика. Можна не бути християнином, не бути обізнаним у світовій міфології, однак підсвідомо вбачати у *драбині*, *нитці* і под. близьке символічне значення. Тим паче, що визнання того, що в якій-небудь національно-мовній культурі *драбину* кваліфікують навіть поза писемно зафіксованим текстом як символ, передбачає функціонування відповідного на його позначення й вербального символу чи символів (МНМ, т. 2, с. 50 – 51), причому семантику для таких слів можемо вивести на підставі не тлумачних словників, а навіть енциклопедичних.

Книги Святого Письма не раз нав'язують до цього місця в тексті, водночас зближуючи різні поняття, наприклад, *ворота-драбина* (*Ходіть, ходіть у ворота, рівняйте народові дорогу, насипайте, насипайте шлях, очистіть його від каміння* (Ісаї 62, с. 10)). Отже, словосполучення *драбина до неба*, яке фіксуємо як вербальний символ, має значення 'вертикальний зв'язок небесного перебування Бога із земним місцем Його перебування', що, зрештою, як мислиться, могло розвинути в 'Божа всеприсутність'. Це розгорнута ідея *світової осі*, тож не дивно, що чимало символів світового дерева, до яких належать – серед іншого – й аналізовані символи *драбини*, *сходи* та под., також мають символічне значення 'світова вісь'. У Новому Заповіті Син Людський є символічним місцем Божої присутності на землі, що вербально виявляється в таких контекстах, інтертекстуально пов'язаних із цитованим вище старозавітним: *І сказав до нього: «Істинно, істинно кажу вам: Побачите небеса відкриті, й ангелів Божих, як висходять та сходять на Сина Чоловічого»* (Йоан 2, с. 51). Символічний зв'язок архетипів опозиції *верх – низ* реалізовано також у дієслівних конструкціях з дієсловами *ввійти* / *зійти*: *Ніхто не ввійшов у небо, крім того, хто зійшов з неба: Син Чоловічий!* (Йоан 3, с. 13); пор.: *сходи*, як зазначає М. Еліаде, «головний символ переходу з одного способу буття в інший... Саме тому сходження символізує... й смерть» (Еліаде, 2001, с. 209).

Водночас реалізовано також ідею *світової гори*, або, як традиційно визначаємо, *гори* як символу світової осі, символу зв'язку неба та землі (*А Мойсей вийшов до Бога. І заговорив Господь голосно з гори до нього: «Так скажеш домові Якова, і об'явиши синам Ізраїля...»* (Вихід 19, с. 3)), як символу Божої присутності, часто пов'язаного з архетипним символом *вогонь* і поняттям *верх* (та опозицією *низ*) (*Вивів Мойсей людей до Бога з табору, і стали вони під горою. Гора ж Синай уся димувала від того, що Господь у полум'ї спустився на неї. І піднімався той дим, мов кіптява з горна, а вся гора стрясалася вельми... Господь спустився на Синай-гору, на вершину гори, і покликав Мойсея на верх гори, і піднявся Мойсей та далі* (Вихід 19, с. 16 – 25; а також 9, 15);

Ви приступили тоді та й поставали під горою; а гора палала полум'ям аж під саме небо. ...І промовив до вас Господь із полум'я (Второзаконня 4, с. 11 – 12; а також див, напр.: Псалми 24 та ін.)); пор. **вогонь** ‘верх’, ‘світова вісь’.

Ці контексти виразно свідчать, що вербальні символи **драбина**, **камінь**, **стовп**, **гора**, **вогонь** формувалися як символи зв'язку землі та неба, шляху до неба. Цілком можливо, що саме ці знання, ці контексти стали пресупозицією формування відповідних символічних значень і поза християнською традицією. До того ж це яскравий приклад тих архетипних вербальних символів, що зберегли зв'язок зі своїм архетипом, адже чимало таких символів цей зв'язок майже втратили (більшість назв дерев у фольклорно-мовній картині світу мало нав'язують до архетипу **дерево** ‘світова вісь, центр світу’).

В українській народній культурі й відповідно в національно-мовній картині світу **драбина** також символізує вертикаль, шлях угору та шлях між світами, нижнім і верхнім, небесним і земним (пор.: СД, 3, с. 100 – 101). Зазначимо, що символ реалізується і як речовий, і як вербальний, однак поза обрядовим контекстом слово втрачає символічне значення та функціонує з номінативним значенням чи обрядовим: пор. у контексті весільного обряду **драбина** ‘драбина, якою представники роду молодої перегороджують дорогу весільному поїзду молодого з метою отримати викуп’ (Магрицька, 2003, с. 50), очевидно, має амбівалентні символічні значення (на жаль, уже почасти втрачені у свідомості сучасних мовців): ‘ініціація’, ‘межа світу дівчини-нареченої та парубка-нареченого’, тобто двох світів, «свого» і «чужого», і водночас їхній зв'язок. Як бачимо, символічні значення реалії та слова, хоча й розвиваються в одному напрямі, проте не тотожні.

У смт Борівське Луганської обл. досі випікають на сороковий день по Великодню **лєсенкі с костиліками**, обов'язковий атрибут святкування Вознесіння Христового, вірячи, що вони допомагають Христові дістатися на небо, «щоб приготувати там місце для нас і сісти праворуч Бога Отця» (Вознесіння); пор.: **драбинкі**, *мн. обряд. ‘вид печива, яке печуть на Вознесіння’*, більше інформації про символічний аспект маємо в цитаті: *На Возн'є^лс'єн'їє не^лч'ут' драбин^лки / посл'є Паски шес'т' не^лд'їл' / по'том кажут' / шо возн'є^лсис'а Господ'ї на н'єб'є^лса / і не^лкли о'це драбин^лки / п'росто о'так драбинойу ви'ложували / і во'но спе^лч'єц':а і ха'роше / ну во'но ж з'добне / їак і паска / з'валис' драбин^лки* (СУСГ, с. 104), а також **лєсенки**, *обряд. ‘вид печива, яке готують на Вознесіння’* (Там само, с. 193). Отже, вербальні символи **лєсенкі (лєсенки) (с костиліками) / драбинки** поєднують у семантичній структурі обрядове ‘прямокутний або круглий пиріг зі шматочками тіста у формі «лєсенок» та розташованого поряд шматочка тіста у вигляді «костиліка» та символічні – ‘шлях до неба’, ‘зв'язок земного та небесного буття’ – значення. Водночас у семантичній структурі цих символів актуалізується семантика ‘світове дерево’.

Уважають, що, випікаючи такі пироги, кожна родина проводить Христа на небо, а за допомогою *костиліка* Він пересувається цими *лесенками*; пор. також: *Нема тії драбини, щоб до неба достала* (Номис, с. 28).

Сходи та **драбина** – як утілені, а в нашому випадкові вербалізовані ідеї *світового дерева* – символізують також зв'язок трьох світів, при тім початок сходів може символізувати земний, а не підземний, як видається на перший погляд, світ. Своєрідними «варіантами» *сходів* / *драбини* можуть бути *нитки* (*нитка*), *стебла*, *дерево*, *хрест* та ін. Окреслена семантика реалізується ще в одному символі, передусім речовому, однак символічне значення розвивається й у словах *вервечка*, *чотки*: наддніпр. *Візьмімо ж зараз, дорогі во Христі, свої вервечки, ці сходи якими ми у своїх молитвах кожного дня ідемо в молитвах до неба, єднаємося з Господом нашим, Ісусом Христом* (ЗА).

Зауважимо, що **драбина** та **нитка** належать до різних текстових парадигм: **небесна драбина** як символ дороги до неба засвідчено передусім у текстах релігійного змісту, як варіант – у народних казках, рідше у фольклорі, натомість *нитка*¹ функціює переважно як невербальний символ, обрядовий контекст якого, безперечно, вплинув і на формування семантики слова із символічним значенням: *нитка*, *пряжа* та ін., що реалізуються із символічними значеннями 'життя, існування', 'призначення людини; доля', а отже, у семантичній структурі слів розвиваються символічні співзначення 'єднання неба та землі', відповідно 'шлях до «того» світу'; 'вісь світу', це своєрідні символи світового дерева. Відомо, що *нитка* функціює як символ у весільних обрядових та обрядово-вербальних контекстах, поширена в родинному й поховальному обрядах. Водночас записи діалектного мовлення дають підстави кваліфікувати *нитку* таки як вербальний символ, семантика якого, звичайно ж, є вторинною щодо обрядового контексту.

На відміну від символу **драбина** в старозавітному цитованому тексті, *нитку* не засвідчено в канонічних текстах, окрім хіба одного випадку, коли слово є не символом, а радше знаком первородства (Буття 38, с. 27 – 30), тим не менше, усе, що в народній свідомості асоціюється з «магічним» використанням та, урешті, реалізується вербально чи візуалізовано, викликає слушну критику священників і практикуючих християн. Адже якщо навіть не заглиблюватися в язичництво (вважають, вона пов'язана з Ваалом (ЧН)), зв'язок *нитки* (*червоної нитки*) з апотропейними властивостями суперечить християнським канонам. Однак часто символ та розвиток його значення перебувають у площині профанного, примітивного, народного мислення, до того ж віддавна є мовним фактом і мають не одне століття традицій народного обрядового та мовного вжитку: – *Ти чо, чого так до церкви рідко ходиш? – Кожний раз, як іду з малим, його все вікають, вже і нитку червону на руку*

¹ Невербальні символи, символи-речі / речові символи, поняття подано курсивом. Вербальні символи виділено напівжирним шрифтом і курсивом.

*повязала, але десь на причасті..., а Павлик починає несамовито позихати. Дома сірники скидала аж (ЗА); Ёйа/зати ди/тин'і і поро/д'іл'і че"р/вону /нитку на /руку (Тищенко, 2014, с. 299). Не втрачає цієї семантики слово і в наступному записі: *Моя сестра ніколи не чіпає червоної нитки малій на руку-ногу, аж страшно, дитині місяць тільки, а вона тягає її всюди за собою, вчора на весіллі була з нею, таке манюне!* (ЗА).*

З огляду на те, що *нитка* була своєрідним «маркером», знаком чогось, припускаємо, її можна кваліфікувати в парадигмі «свого» / «чужого» світу; пор. у християнстві народну традицію обв'язувати руку червоною ниткою священники кваліфікують як знак належності темним силам. У семантичній структурі слова розвивається значення, зокрема зумовлене сполучуваністю символу: словосполучення *перев'язати / зв'язати ниткою / волічкою / мотузкою* 'відмежування від усього злого, від болю, поганого впливу', що пов'язано також із ще одним архетипом – *коло*, вербалізатори якого функціують із загальним домінантним символічним значенням 'замкненість, упорядкованість'. Це, наприклад, репрезентують наддністрянські говірки поза конкретним обрядовим контекстом: *Такі, зна'ш, бородавки маленькі, ну, не бородавки, а ... як то сі називає... на ніжці такі? – Папіломи? – Во-во, так мудро, піпіломи. То її треба так-о: взяти нитку червону, таку, що шиють нею, або воуянну, обв'язати, опкрутити навколо тої головки. І так р'обеш девіть вузлів навколо головки тої...бородавки і за кожним разом мовиш «Оченаш». А але ма'ш думати за то. – За що? – За ті бородавки думати, як в'ни засихають. І потому вони зовсім зсохнут і відпадут* (ЗА). У контексті східноpodільського родильного обряду виявлено слово *нитки* зі значенням 'нитки, які використовували з магічною метою для того, щоб народжувались дівчата': *Під мат'рац к'лали нит'ки* (Тищенко, 2014, с. 94); пор.: *нитка з голкою* 'нитка з голкою, які використовували для визначення статі майбутньої дитини' ('маркованість'): *Ко'лис' д'і'учата га'дали на /руку / к'лали /руку дого'ри до'лон'ойу і б'рали /нитку з голкою і ўпро'доўж п'ідн'і'мали і опу'скали над:о'лон'ойу / і по'казували / чи /буде х'лопчик / чи /буде /д'і'учинка / а во'на по'казувала / йак'шо х'лопчик / то /гоїдалас'а ўпро'доўж / а йак'шо /д'і'учинка / то во'на круг ро'била / а йак'шо ни /має д'і'теї / то /голка с'тала / йак у'копана і н'і с' /места / о'дин раз п'ідн'ала* (Там само, с. 93). Водночас у родильному обряді як оберіг використовували червону нитку: *нитка чирвона* 'нитка червоного кольору, яку зав'язують дитині чи породіллі на зап'ясті, щоб їм не наврочили': *Самиї пи'р'ід /менше по'казувати / а'бо шос' ч'ін'л'ати / чи на /л'ул'ку / чи на /руку / чир'вону /нитку / ка'зали / шо по'гане / шоб ни наўрочити / а'бо /мама ўд'і'вала роспа'шонку на'вivor'it* (Там само, с. 297). Слід також зважити, що червоний – атрибут багатьох предметів, які, за віруваннями, начебто «захищають» від нечистої сили: червона нитка, що взагалі має дуже широкий спектр символічних значень (див. Копалинский, 2002, с. 130 – 132). Червоний

робить предмет причетним до хтонічного («іншого») світу; напр., *червона нитка* від вроків, пор. також: *червона волічка*, що також у родильному обряді виконує захисну, оберегову функцію; зав'язування худобі та ін., що символізує відмежування від «чужого» світу. Червоною китайкою накривали загиблих військових (Іларіон Митрополит, 1994, с. 257). У поховальному обряді на Поліссі *червона нитка* або *стрічка* є деталлю, колір якої протиставлений білому кольорові одягу, щоб зміцнити межу між життям і смертю (див.: Конобродська, 2007, с. 282). Саме тому семантика символів *червоний* і *нитка* (*волічка*, *мотузка* та под.) накладається, підсилюючи одна одну, чимало текстів зафіксувало ціле «гроно» символів, що поза конкретним контекстом можуть мати розгалужену семантику та не обмежуються символікою «обереговости» ('відмежування').

У с. Присліп Міжгірського р-ну Хустського р-ну Закарпатської обл. виявлено, що різдвяний хліб *карачун* дівчина або парубок обв'язують мотузкою із льону й коноплі, усередину встромляючи стеблинку вівса, щоби мати «дівку / легіня як чічку» (Кісь, Маєрчик, 2007, с. 461).

Відтак ця обрядова семантика могла дати поштовх розвиткові символічного значення, що, як і в словосполученні *заплітувати волічку*, в обряді випікання великоднього хліба – паски – символізує спроби відмежуватися від «злого» світу: *Заким упече ся паска, зав'язує таздиня волічкою ножиці, перев'язує нею на вхрест стіл по дошці, а під нею зав'язує гудз [...]. Волічку, якою був перев'язаний стіл, перериває дівка в волочівний понеділок і заплітує її у кіску, аби її ніхто не урік; у кого нема дівчини, там таздиня перев'язує тою волічкою хвіст корови, як вигонить у полонину, аби як корова уположить ся; се на те, аби «неврідлива» була* (Шухевич, 4, с. 231 – 232); пор. гуц. *волічка* 'червона нитка як оберіг від вроків': *Прив'яжи собі на руку волічку, аби тя ни наўрочили* (ГС, с. 159); наддністр. *волічка*, *нитка* 'тс.'. Намагаючись розмежувати символ-річ та вербальний символ, визначимо, що *нитка* й под. не символізують оберегів, у віруваннях мовців вони є оберегами, виконують таку функцію. Натомість, формулюючи символічне значення слова, визначаємо його як 'відмежування «свого» світу від «чужого» світу'. І це важливо розуміти під час формулювання семантики символу в словниках.

Сприйняття обрядової *нитки-речі* як оберега сприяє появі в семантичній структурі відповідних вербальних символів значень 'відмежованість, відокремленість «свого» світу від «чужого»; захист від злого', які розвиваються також у дієсловах на кшталт *підперезувати*, *обв'язувати*, що активно функціують в українському просторі із символічним значенням, окрім цього, обрядове призначення *нитки* як оберега зближує семантику слів-символів *нитка* та *пояс*. Зважмо-таки, що в національно-мовному просторі слово *нитка* як символ активніше функціює, на відміну від *пояс*, обрядовий контекст якого переважає над вербальним; пор.: бойк. *Як бола я, мамко, знала,*

що люблю Микола, То бола-м ся упасала (упасати, впасати ‘підв’язувати або опоясувати ременем або поясом’ (Матіїв, 2013, с. 333)) **партичков** довкола (Там само); пор. *партичка* ‘вузька смужка якої-небудь тканини, що використовується як прикраса; стрічка’ (Там само); гуц. *Кажут, як у вечір скачут коло хати карапані, то аби узєў глу и нитку, и зловиў одну, та аби перешиў глоў крузь ню и прикигнуў нитку, то відтак як болит ишия чоловіка, то аби обвєзаў ишию тоў ниткоў, то зараз перестане боліти* (Онищук, 1909, с. 36 – 37). Відповідно в контексті обряду словосполучення на кшталт **розв’язати (пояс, вузол, нитку), розперезатися, розплітати (волосся), розплітатися** реалізують символічне значення ‘порушення замкненого, «свого», захищеного простору; небезпека’, а символічні дії **заперезати** і протилежна – **розперезати**, ознака **розперезаний** – пов’язані відповідно із символізмом **кола, вузла** та з його розірванням, тобто з порушенням замкненого простору (пор. гуц.: *Дрехавій жінці по злогох, – розперезаний ни можна ити на двір, бо может її шош підвієти так, шо з того и у гріб может піти* (ГК, с. 41)). Природна амбівалентність символу виявляється й у розвитку ще одного його значення: ‘полегшення переходу в «інший» світ (у світ парубка – про наречену; у світ матері – про новонародженого; у світ мертвих – про покійного): бойк. *Стараєця друшка молодой непомітно узаді пояс украсти, щоб вона легко діти родила* (Зап. Н. Хібеби), коли семантика розперезування, зняття **пояса** реалізується у слові **украсти** (пор. **украсти клубочок**) і под.

Припускаємо, поширене в обрядовому контексті – неапотропейне – символічне значення слова **нитка** ‘зв’язок «цього» світу, світу живих, і «того» світу, світу мертвих’ є одним із первинних, архетипних. А це передбачає, що символічна семантика буде так чи так виявлятися на всьому мовному просторі й розвиватися в межах домінантного символічного значення, що зближує слово **нитка** із символом **драбина (небесна драбина)**, – ‘світове дерево’. Зокрема аналіз різноманітних джерел дав підстави виокремити архетипні значення символу **нитка** ‘зв’язок «верх» та «низ», неба та землі, небесного та земного’: ‘вісь світу’, ‘дорога до (пі)знання’, ‘зв’язок із якими-небудь основами, матеріального світу з небом, із Космосом’ (див., наприклад: Копалинский, 2002, с. 130; Керлот, 1994, с. 339 та ін.). Очевидно, що з цією семантикою архетипу пов’язана **свята нитка**, що в індійській традиції називає ‘потрійну скручену бавовняну нитку, яку носять члени найвищих каст, яку гуру передає парубкові під час церемонії ініціації, що відбувається між 8 та 12 роком життя’ (див. Korpaliński, 1985, p. 1159). Водночас «мотузка [варіант – **нитка**. – С.О.] – це не лише взірцевий спосіб сполучення Неба і Землі; вона також ключовий образ ... буття і долі людини» (Еліаде, 2001, с. 439).

Як бачимо, розвиток семантики вербального символу **нитка** на українському мовному ґрунті зумовлений не так міфологічними уявленнями, як радше функцією символічного предмета в обряді.

Зокрема на Лемківщині до труни небіжчика вкладали *воскований шнурок*, «щоби небіжчик виліз по ній скоро з гробу, як буде ставати на суд» (Свенціцький, Гнатюк, с. 206); пор. згаданий символ *лєсенка с костиліком*.

Звідси, *клубочок <ниток>* ‘клубок ниток, який у казках вказує дорогу до світу померлих, або до світу ненароджених, або до родичів’ (пор., напр.: Івановська, 2009, с. 446 – 447) фіксуємо як символ у народних казках, у колискових: *Ой ну, люлю, коточок, // Украв в баби клубочок; Украв у баби клубочок // Та й одніс у садочок* (Там само). Словосполучення *украсти клубочок, клубочок однести у садочок* розкривають ідею неможливості повороту в локус мертвих чи ненароджених; пор. *сад, садочок* ‘«свій» світ, захищений простір’.

Асоціативне зближення *верх – низ* пов’язане з тим, зокрема, що в народних уявленнях небесний світ – місце, куди йдуть душі померлих, а це, своєю чергою, відображено в мовленні діалектоносіїв; пор. надсян. *нитка, нитка поперек трумна, нитка до неба* ‘зв’язок «цього» світу, світу живих, і «того» світу, світу мертвих’, ‘шлях до неба’: *В нас шо перше в трумні мало бути, – нїтка. Ляна нїтка поперек трумна, як трупа кладут, то казали шо то до неба, шо то зв’язок з небом. Нитка до неба, по тім нїтці підє до неба* (Зап. Л. Хомчак²); пор. *нитка* або *прут* як ‘мірка для копання ями на кладовищі’; *Свячєне зїля кладут і нїтку дають так без труну, так посердіні труни... хрест робили з нїткі. Труна їи навздбвж, а напівпєрек дають нїтку* (Зап. Л. Хомчак); пор. *хрест* як символ зв’язку неба і землі; зв’язку «цього» і «того» світів. *Говорять, що по смерти душа летить аж на (!) там де земля кінчить ся, а небо починає ся. Між землею і н[ебом гли]бока пропасть, а через ту пропасть перекинена кладка так як ниточка. То душа мусить іти по тій кладці Отжеж як в Бога щаслива, то перейде так як павук по павутині, а коли...то зараз із тої кладки впаде і полетить просто в безодню* (Франко, 1898, с. 163).

На Гуцульщині поширені віщування смерті, що сприяють актуалізації символічного значення у словосполученнях *довга нитка / маленька нитка (ниточка)*: як шиють сорочку або який-небудь інший одяг і залишається довга нитка, «то тот, кому си шиє, має бути довговічний, шє буде довго жити. А єк лишєтци маленька ниточка, або й ніраз ни лишєтци, то то тни є довговічний, на чїю руч шито. Мусит скоро вмерти» (Шекерик-Доників, 2009, с. 154).

Невипадково, цією семантикою символ *нитка* зближується й з іншими символами: *дорога* (пор.: зхполіс. *дурога* функціонує зі значенням ‘дорога’ та ‘недолік на полотні через порвану нитку основи’ (Аркушин, т. 1, с. 148)), *дерево* (чималий перелік вербальних символів

² Авторка висловлює щиру подяку Лесі Хомчак та Наталії Хібебі за надані матеріали – записи діалектного мовлення – та дозвіл їх використовувати; експедиційні матеріали зберігаються в приватному архіві Л.Х та Н.Х.

на позначення назв дерев), **хрест**, **міст**, **кладка**, **лавка**, **дощечка**, які мають спільне архетипне значення 'зв'язок неба із землею; небесний міст' та ін. Небесний міст, що в суті речі пов'язує небо із землею, також є своєрідним виявом *дерева життя*. Це шлях через межу, заповідну границю, місце зустрічі (інколи поєдинку) людини і «потоїбічної» магічної сили. Він може проєктуватися як у вертикальній площині 'зв'язок небесного та земного', так і в горизонтальній 'зв'язок «свого» і «чужого» світів, напр., світу дівчини та парубка, нареченої та нареченого' (Рукопис); напр.: *Коло **мостонька** нова корчмонька. Гой, дай, Боже! А коло неї коники вь нень, Одинь ми коникъ найвороныѣшій, До него хлопець найприборнѣшій, Бересь ѣхати вь горы по дѣвку, Она жь до него переказала: «Коня не томи, людей не труди, Бо я жь до тебе сама прилену, По надь селенько чорновъ хмароньковъ, На подвѣренько дробнымъ дождикомъ, Ой, а до сѣней сомъ ластовою, Ой, а до хаты чомъ невѣстою. Ой нене, нене, навчи жь ты мене, Золото сновати, а сребро ткати».* А за симъ словомъ бувай намъ здорова, Бувай здорова, кгречная панно, Вйнчємо ти щастьємъ здоровьємъ, Щастьємъ, здоровьємъ, доленокъ добровъ Вѣночкомъ яснымъ, дѣвчатемъ краснымъ (Головацький, 1878, с. 611); *Коло млына яворина, коло млына **кладка**: Я зь немилымъ говорила, аза милымъ гадка* (Там само, с. 326); *Ой у полѣ рѣчка, черезъ рѣчку **кладка**: Не покидай, мій миленькій, не казала мамка!* (Там само, с. 370); пор. також бойк.: *Чірис тоту поточину **лаўка** **смерекова**, любиў би-м тя діўчинойко, коби-с не стрикова* (Онишкевич, 1984, т. 2, с. 126). Ідея символічного 'зв'язку двох світів', закладена в семантиці символу **нитка**, розвивається, а в семантичній структурі слова **нитка** (словосполучення **жива нитка**) з'являється символічне значення 'зміна соціального статусу – перехід дівчини / парубка до стану одружених', пор. бойк.: *Та усі, шо були у молодой. Їхау пропій і брали **живу нитку**, шось такє приуїезували, аби ніхто не видіу, аби ся тєгнуло, аби там ся діукє віддавали* (Зап. Н. Хібеби); гуц.: *За той час бере «стариня» молодих (оба тати і обі мами) молоду і ведуть її до комори. Переступаючи поріг комори, заграє музикант у скрипку сумної, «від чого молода найбільше плаче, їй жьиль, що уплітки пускає а не знає, яку дружину має!» Скоро почує молодий скрипку, біжить у комору, скрипка перестає грати; молодого обстануть усі, що є у коморі і питають: «Чого тобі треба?» – Він відповідає що небудь та зараз пускає ся до голови молодой, «она тогди плаче, плаче, що аж паде», а князь відтинає зубами «**шварку**» – тоту **нитку**, що тримає бовтиці в уплітках і зараз утікає. Одно з присутних потягне за **нитку**, з неї розсиплять ся бовтиці та заплітки, почім зараз матка зав'язує княгиню у перемітку, верх котрої кладе вінець, в яким княгиня ходить аж до пропою у молодого; вона вже молодиця* (Шухевич, 3, с. 55).

Символічні значення слова та реалії накладаються в замовляннях на кшталт: *Треба выйты до воды у півночы, положыть на воду **кладку**,*

стать на кладку босымы ногамы, трястысь и казать такъ: «Трясу, трясу кладкою, кладка водою, а вода купыною, а купына чортами, а чорты козакомъ Н, щобы ёго тряслы, та й до мене принесли, до народженной и мольтвяной рабы Божоы дівчыны Марусі» (Чубинський, т. 1, с. 91).

Ще одним виявом семантики вербального символу-архетипу **нитка** є ‘життя, буття, доля’, ‘доля, призначення’ (SS, с. 210), ‘життя, існування, доля’, ‘дорога до пізнання’, ‘утеча’ (Там само, с. 209), ‘життя, призначення, доля’. Порівняймо, давньогр. три мойри (букв. ‘частина’, ‘доля’) – богині долі, їх часто зображують із прядивом та веретенем, вони снують долі людей – нитки: мойра Атропос неминуче наближувала майбутнє, відрізаючи ножицями нитку життя людини. Клото пряла нитку життя, Лакезіз (Лакесис) вимірювала нитку (довжину життя) та визначала долю ще до народження людини (МНМ, т. 2, с. 169). У римлян це були Парцеї (парки), фати (Там само, с. 290, 559), а в скандинавській міфології – Норни, що визначали долю людини під час народження (Там само, с. 226); пор.: **аріаднина нитка** ‘те, що дає правильний напрямок, допомагає знайти правильний шлях за яких-небудь обставин’ (ФСУМ, 2, с. 549), ‘пізнання’, ‘втеча від світу’ (SS, с. 210), **po nitce do kłębka** (wykryć coś, wysłiedzić) ‘iść tropem, kierując się śladami’, **wiszieć na cienkiej nici** ‘być bliskim urwania się, upadki’, por. Damokles; **phrzen.** ‘być bardzo zagrożonym, w wielkim niebezpieczeństwie’ (Kopaliński, 1985, с. 746). Символічне значення **нитка** ‘доля’ реалізоване в пареміях: **тонка нитка швидко рве сі** – про якесь нещастя; **Урвалась му нитка** – урвалося його щастє, успіх (Приповідки, с. 602); сучасні носії надсянських говірок досі переказують від старшого покоління: *То колісь ше казали, з вішильника, шо обв’їзувалисі тим шнурком, то казали шо то на щисьтми* (Зап. Л. Хомчак), однак навіть у ХХІ ст. розповідають про своїх сучасників: *То йая знāju, шо з вішильника, хтось повісивсі, той шнурок обв’язується в талії*, ну шо то чарують, їм везе, шось зробити таке. А во так вот в нас до Польщі йдуть. Шоб перейти через кордон, ті аво шматкми во тіво шо зв’язують нōгі і лицє підв’язують то беруть і їм Але пізніши їм то карājuці, пōтім покоління відповідāє: *āбо калікі бѹдут āбо вмирāти бѹдут, āбо хворіти бѹдут* (Зап. Л. Хомчак), – так речі, із якими «контактував» померлий, тобто хтось із «того», іншого світу, мають запевнити – від супротивного – удачу в справах, хоча за це буде розплата. Варто наголосити на подвійній (навіть потрійній) актуалізації семантики символу. В останньому, наприклад, контексті одночасно виражена семантика належності до свого світу й відмежованості від чужого.

Відповідно символічне значення розвивається й у семантично пов’язаних символах: **прясти** функціює із символічними значеннями ‘народження і смерть’, ‘доля людини’; пор. також поза українською мовною картиною світу життя, долю людини репрезентовано як **пряжа**, **нитка** (Копалинський, 2002, с. 130 – 132), відповідно вони символізують

‘життя’; вважають навіть, що семантика слова пов’язана з рослинним світом – зі смертю та воскресінням Бога та ідеєю плодючості (пор.: Символи и знаки, с. 407 – 408). Давність і тяглість символічного змісту засвідчено в пареміях: *на тонку пряде* ‘скоро вмере’ (Номис, с. 172); *обірвати нитку в пряжі* ‘вмерти’ (Там само, с. 346); *ткати на тонку нитку* ‘передчуття смерті’ (Мацюк, 2020, с. 305); *дошивати нитку* ‘доживати життя’; *скільки ниточка не вийся, а прийде кінець* ‘усе має кінець’ (Добролюба, 2010, с. 115); *життя держиться на ниточці* ‘передчуття близької смерті’ (Мацюк, 2020, с. 304), *життя держиться на волоску* ‘тс.’ (Там само, с. 171).

Цілком можливо, що ця семантика розвинулася на ґрунті ‘зв’язок «цього» світу, світу живих, і «того» світу, світу мертвих’.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Підсумовуючи, можна із цілковитою певністю зазначити, що навіть звичні *обрядові* символи стають *фактом мови*, розвиваються навіть поза обрядовим контекстом, а маючи в основі архетип, збагачують семантичну структуру вербального символу, поєднуючи часто навіть амбівалентні значення, реалізуючи в одній мовній ситуації весь спектр символічних значень. Пропоноване дослідження розпочинає цикл статей, що стануть спробою засвідчити, чи мають шанс обрядові символи функціонувати як вербальні, чи ідентичною буде їхня символіка та, зрештою, чи всі обрядові символи можна вважати вербальними.

Література і джерела

- Аркушин – Аркушин, Г. (2000). Словник західнополіських говірок (Т. 1 – 2). Луцьк : Вежа.
- Буття – Буття. *Святе писмо Старого та Нового Завіту. United Bible Societies*, 1990. С. 3 – 56.
- Вихід – Вихід. *Святе Письмо Старого та Нового Завіту. United Bible Societies*, 1990. С. 57 – 100.
- Вознесіння – Вознесіння: що за свято і навіщо на Луганщині печуть печиво у формі драбинок. URL : <https://vseosvita.ua/library/metodicni-materiali-dla-provedenna-doslidnickih-zanat-z-kulturologiina-temu-tradicia-vipikanna-lesenok-z-kostilikom-407336.html> (дата звернення 20.11.2021).
- Второзаконня – Второзаконня. *Святе писмо Старого та Нового Завіту. United Bible Societies*, 1990. С. 117 – 215.
- ГК – Календар гуцулський на рік 1937. Накладом товариства приятелів Гуцульщини.
- Головацький, Я. (1878). Народныя пѣсни Галицкой и Угорской Руси. (Т. 2). Москва, 840 с.
- ГС – Хобзей Н., Сімович, О., Ястремська, Т. & Дидик-Меуш, Г. (2013). Гуцульські світи. Лексикон. Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 668 с. (Сер. «Діалектологічна скриня»).

- Добролюба, Г. (2010). Фразеологічний словник говірок Житомирщини. Житомир, 401 с.
- Еліаде, М. (2001). *Мефістофель і андрогін*. К. : Основи, 570 с.
- ЗА – Записи авторки. Зберігаються у приватному архіві.
- Івановська, О. (2009). Народний поховальний текст: ініціальна специфіка, транзитні смисли. *Вісн. Маріупол. держ. гуманітар. ун-ту. Сер.: Філологія*. 2009. № 2. С. 432 – 450.
- Іларіон Митрополит. (1994). *Дохристиянські вірування українського народу*: іст.-реліг. моногр. К. 424 с.
- Ісаї – Книга пророка Ісаї. *Святе писмо Старого та Нового Завіту. United Bible Societies*, 1990. С. 814 – 868.
- Йоан – Євангеліє від Йоана. *Святе писмо Старого та Нового Завіту. United Bible Societies*, 1990. С. 112 – 144.
- Керлот, Х.Э. (1994). Словарь символов. Москва : REFL-book, 608 с.
- Кісь, Р. & Маєрчик, М. (2007). Аграрна верства архаїчної обрядовості карпатського ареалу. *Етногенез та етнічна історія населення Українських Карпат*: у 4 т. Т. 2. Етнологія та мистецтвознавство. Львів : Ін-т народознавства НАН України. С. 459 – 472.
- Конобродська, В. (2007). Поліський поховальний і поминальний обряди. *Етнолінгвістичні студії*. Житомир, 354 с.
- Копалинский, В. (2002). Словарь символов / пер. с пол. В. Зорина. Калининград : Янтарный сказ, 267 с.
- Магрицька, І. (2003). Словник весільної лексики українських східнословобожанських говірок (Луганська область). Луганськ, 172 с.
- Матіїв, М. (2013). Словник говірок центральної Бойківщини. К. ; Сімферополь : Ната, 602 с.
- Мацюк, З. (2020). Говорити як медок варити. Словник фразеологізмів Західного Полісся та суміжних територій. Луцьк, 688 с.
- МНМ – Мифы народов мира: энцикл. (1991 – 1992). 1 – 2. Москва : Сов. энцикл.
- Номис – Українські приказки, прислів'я і таке інше : зб. О. В. Марковича та інших (2004) / уклад М. Номис. К., 352 с.
- Онишкевич, М. Й. (1984). Словник бойківських говірок. 1 – 2. К.
- Онищук, А. (1909). Матеріали до гуцульської демонології. *Матеріали до української етнології*. Львів, Т. XI.
- Приповідки – Галицько-руські народні приповідки (2006) / зібрав, упорядкував і пояснив Др. Іван Франко: у 3 т. Львів.
- Псалми – Книга поетичних псалмів. *Святе писмо Старого та Нового Завіту. United Bible Societies*, 1990. С. 617 – 704.
- Рукопис – Сімович, О. Словник вербальних символів / зберігається у приватному архіві авторки.
- СД – Славянские древности: этнолингвист. слов. (1995 – 2004) / под ред. Н. И. Толстого. 1 – 3. Москва : Междунар. отношения.
- Свенціцький, Гнатюк – Етнографічний збірник (1912). Видає етнографічна комісія Наукового товариства імені Шевченка.

- Т. XXXI – XXXII: І. Свенціцький. Похоронні голосія. В. Гнатюк. Похоронні звичаї й обряди. У Львові. 426 с.
- Символы и знаки – Символы и знаки (2007). Полная энциклопедия символов и знаков. Минск, 608 с.
- СУСГ – Словник українських східнослов'янських говірок (2021) / уклад.: Волошинова М. О., Глуховцева К. Д., Лєснова В. В., Ніколаєнко І. О., Терновська Т. П., Ужченко В. Д.; за заг. ред. К. Д. Глуховцевої, та В. В. Лєснової. Вид. 2-е, зі змін. й допов. К., 407 с.
- Тищенко, Т. (2014). Східноподільський родильний обряд: лексикографічний і текстовий описи : навч. посіб. Умань, 382 с.
- Франко, І. (1898). Людові вірування на Підгір'ї. *Етнографічний збірник* / вид. Етнографічна комісія Наукового товариства імені Шевченка. Т. V. Л. : 3 друк. НТШ. С. 160 – 218.
- ФСУМ – Фразеологічний словник української мови (1993). 1 – 2. К. : Наук. думка, 984 с.
- ЧН – Червона нитка на зап'ясті – символ посвячення Злому. *Місіонар*. URL : <https://misionar.in.ua/publish/doslidzhennia-i-povchannia/chyervona-nitka-na-zap-yasti-simvol-posvyachyennya-zlomu/#> (дата звернення 15.12.2021).
- Чубинський – Труды этнографическо-статистической экспедиции въ Западно-русскій край, снаряженной Императорским Русским Географическимъ Обществомъ. Юго-западный отдѣлъ. Матеріали и изслѣдованія (1872 – 1878) / собр. П. П. Чубинскимъ. 1 – 7. Санкт-Петербург.
- Шекерик-Доників, П. (2009). *Рік у віруваннях гуцулів* : вибр. твори. Верховина : Гуцульщина. 352 с.
- Шухевич – Шухевич В. Гуцульщина. *Матеріали до українсько-руської етнології* (1899 – 1908). 1 – 5. Львів.
- Kopaliński, W. (1985). *Słownik mitów i tradycji kultury*. Warszawa, 1300 p.
- SS – *Słownik symboli* (2006) / Oprac. A. Popławska, E. Białek, D. Lech. Kraków.

Стаття надійшла до редакції 20.12.2021 р.

Прийнято до друку 21.12.2021 р.

Рецензент – канд. філол. наук, доц. Лєснова В. В.

**ПОЛІСЬКО-КАРПАТСЬКІ ЗВ'ЯЗКИ НА КАРТАХ
ЗАГАЛЬНОСЛОВ'ЯНСЬКОГО ЛІНГВІСТИЧНОГО АТЛАСУ**

doi: 10.12958/2227-2631-2021-2-44-53-62

Марина Ткачук,

кандидат філологічних наук, науковий співробітник

відділу діалектології Інституту української мови НАН України

ORCID ID <https://orcid.org/0000-0002-4165-7741>

У статті розглянуто типи ареальних зв'язків двох архаїчних українських діалектних ареалів – Полісся та Карпат, представлені на картах лексико-словотвірної серії фундаментальної багатотомової праці *Загальнослов'янський лінгвістичний атлас*, і в опублікованих випусках, і в тих, що перебувають в опрацюванні. Проаналізовано типи ізоглос, конфігурацію ареалів поширення на картах атласу окремих лексем у поліському наріччі та карпатських говірках та в ширшому представленні – з виходом на загальнослов'янський контекст. З'ясовано, що багато карт оприявнюють суцільні лексичні ареали, які з'єднують Полісся й Карпати на тлі загальноукраїнському чи навіть ширше. Також виявлено спільні ареали в північному наріччі та карпатських говірках, проте вони не суцільні, перериваються великою смугою поширення інших лексичних форм, що обіймають більшість говірок південно-західного наріччя; простежуються виразні ареали, обмежені карпатсько-західнополіськими (спорадично – середньополіськими) ізоглосами. Для аналізу також залучено дані лексикографічних та описових праць, що дозволило виявити так звані приховані ізоглоси, внутрішні і зовнішні – у східно-, західно- та південнослов'янському діалектному континуумі. З'ясовано, що для деяких лексем, які охоплюють велику частину східнослов'янського діалектного простору, поліський ареал виявляється окраїнним, але в дистантних говірках карпатського ареалу вони знаходять своє продовження; інші полісько-карпатські зв'язки зумовлені тяглістю ареалів поширення окремих мовних одиниць із західнослов'янського континууму. Ареальна інтерпретація ізоглос, що пов'язують такі архаїчні ареали, як Карпати і Полісся, дає також цінний матеріал для етимології й часової інтерпретації постання тієї чи тієї мовної одиниці або мовного явища в діалекті. Наголошено, що аналіз лінгвогеографічної інформації, представленої на картах атласу, відкриває перед лінгвістами нові перспективи використання цих матеріалів, зокрема для розв'язання питань етноглотогенезу, проблем формування і взаємодії на різних часових зрізах поліського і карпатського ареалів.

Ключові слова: ареальна інтерпретація ізоглос, Загальнослов'янський лінгвістичний атлас, ізоглоса, полісько-карпатські лексичні паралелі.

The article considers the types of areal connections of two archaic Ukrainian dialect areas – Polissia and the Carpathians, presented on the maps of the lexical and word-formational series of the fundamental multi-volume work *The Slavic Linguistic Atlas*, both in published issues and those under study. The types of isoglosses, the configuration of the areas of distribution of some lexical units in the Polissia dialect and Carpathian dialects on atlas maps and in a broader view, with an approach to the all-Slavic context, are analyzed. It was found that many maps identify continuous lexical areas that connect Polissia and the Carpathians against the background of the Ukrainian or even wider. Common areas have also been identified in the Ukrainian northern dialects and the Carpathian dialects, but they are not continuous, interrupted by a wide range of other lexical forms, which cover most of the Ukrainian south-western dialects; there are distinct areas limited by Carpathian and West-Polissian (and sometimes Central-Polissian) isoglosses. Data from lexicographical and descriptive works were also used for the analysis, which allowed to reveal the so-called hidden isoglosses, both internal and external, in the Eastern, Western and Southern Slavic dialectal continuum.

Key words: areal interpretation of isoglosses, isogloss, Polissia-Carpathian lexical parallels, *The Slavic Linguistic Atlas*.

Вступ. Проблема мовно-історичного зв'язку Полісся й Карпат так чи так неодноразово поставала перед науковцями, які вивчали слов'янський етноглогенез, рухи давніх слов'янських племен у просторі, і висували різні лінгвістичні гіпотези. Поглибленню фундаментальних лінгвістичних теорій сприяють часткові розвідки, у центрі уваги яких опиняються окремі мовні явища й одиниці. Тому актуальними є дослідження мовних паралелей, надто між дистантними діалектними ареалами, якими є українські поліські говірки й говірки регіону Карпат, співвідношення окремих діалектних утворень, їх взаємодії на різних діахронних зрізах.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. До полісько-карпатських мовних паралелей увагу дослідників було прикуто здавна; об'єктом зацікавлення ставали не лише лексика і фразеологія (М. Никончук, І. Сабадош, О. Могила, М. Бігусяк, Г. Гримашевич, З. Мацюк, Н. Хібеба та ін.), а і явища інших мовних рівнів (Т. Назарова). На полісько-карпатські зв'язки вказували фольклористи й етнографи (К. Кутельмах); етнолінгвісти (у цьому аспекті проблему вивчали С. Толстая, Л. Виноградова, П. Гриценко). Здебільшого вивчення діалектних полісько-карпатських ізолекс відбувалося в межах однієї тематичної групи лексики чи одного мовного явища. Такі досягнення здебільшого ґрунтуються на локальних студіях і не мають виходу на ширший ареальний контекст. Водночас деякі праці були присвячені зв'язкам українського (насамперед ареалу Карпат) та південнослов'янського мовного континууму, але побіжно торкалися й полісько-карпатських сходжень (Гриценко, 2008, с. 42 – 43; Гриценко,

2020, с. 29), адже подекуди відповідники карпатсько-балканських паралелей віднаходяться й в інших архаїчних діалектних регіонах.

Подивитися на проблему в масштабі не лише українському, а й ширше – загальнослов'янському – дає можливість така фундаментальна праця, як *Загальнослов'янський лінгвістичний атлас* (далі – ЗЛА), яку, на жаль, для дослідження національного українського континууму використовують зрідка й неповною мірою, а експлікований на картах матеріал ще часто чекає на свою наукову інтерпретацію¹.

Мета пропонованої статті – з'ясувати, яким чином пов'язані два дистантні ареали – Українське Полісся й Карпати – у межах українського діалектного континууму, і як це представлено на картах ЗЛА; проаналізувати типи ізоглот; схарактеризувати ізоглоти на тлі загальнослов'янському; по можливості, виявити ексклюзивні полісько-карпатські ізоглоти. Зауважимо, що важливим і актуальним є аналіз не лише ексклюзивних зв'язків, а саме *типології ізоглот*, адже це може пролити світло на історію формування діалектних ареалів.

Методи та джерела дослідження. Матеріалом дослідження стали опубліковані лексико-словотвірні випуски ЗЛА та матеріали української національної картотеки атласу, зокрема випуски, які перебувають в опрацюванні, а також діалектні словники й описативні праці. Основний науковий метод – лінгвогеографічний, зокрема прийом ареальної інтерпретації матеріалу, що дозволить виявити особливості конфігурації ареалів поширення окремих лексем, типологію ізоглот та зв'язків на картах ЗЛА і в ширшому представленні.

Виклад основного змісту. Загалом зауважимо про багато в чому лексичну унікальність карпатського ареалу в межах українського діалектного континууму, що пов'язано зі складною історією цього архаїчного регіону; так само архаїчним і таким, що ще потребує докладного вивчення є поліське наріччя української мови, адже, за однією з версій, саме тут розташована прабатьківщина Славії. Опубліковані карти *Загальнослов'янського лінгвістичного атласу* й матеріали, які ще тільки перебувають в опрацюванні, відбивають різноманітні зв'язки поліського й карпатського ареалів. Умовно можна виділити різні типи.

Деякі карти оприявнюють *суцільні лексичні ареали*, які з'єднують Полісся й Карпати на тлі загальноукраїнському чи навіть ширше, що свідчить про спільний діалектний ареал та безпідставність різних політичних маніпуляцій, пов'язаних із закарпатським діалектом; таких карт доволі багато, напр.²: **kur-i-tь* 'палить (цигарку)' (ОЛА-Л, 10, к. 19) (спільне для східнослов'янського континууму, чеських, лужицьких,

¹ Докладніше про інформаційний потенціал матеріалів ЗЛА див.: (Гриценко, Кобиринка, Ткачук, 2019).

² Тут наводимо лише поодинокі приклади для ілюстрації, адже проаналізувати весь лексичний матеріал ЗЛА з огляду на обсяг і завдання статті не видається можливим.

частково словацьких і деяких польських діалектів); **korn-y-sl-o* ‘дерев’яна дуга для носіння відер на плечі, коромисло’ (ОЛА-Л, 6, к. 2); **bqb-ъn/-ъ*, **bqb-ъn-j-ъ* ‘барабан’ – спільне для всього східно-, західно- і більшості південнослов’янського ареалу (крім болг. і деяких серб. діалектів) (ОЛА-Л, 10, к. 24); **gъrba//gъrbъ* ‘горб’ – спільне для всього східно- і західнослов’янського (окрім деяких словацьких і польських говірок) континуумів (ОЛА-Л, 12, к. 14) тощо.

Деякі лексеми формують виразні *спільні ареали в північному наріччі* та *карпатських говірках*, проте вони *не суцільні*, перериваються широкою смугою поширення інших лексичних форм, що обіймають більшість говірок південно-західного наріччя, напр.: лексема **kold-ęz-ъ // kold-ъc-ъ* ‘викопана в землі яма для добування води, колодязь’, ареал якої в північному наріччі української мови є продовженням суцільного, гомогенного ареалу в російських та білоруських (окрім північно-західних) говірках; далі спостерігається згасання ареалу в говірках південно-східного наріччя, де здебільшого лексема функціонує паралельно з **krъn-ic-a*, та чітко окреслений, дистантний до поліського, мікроареал є на Закарпатті. Зауважимо, що, як і деякі інші полісько-карпатські ізоглоси, ця ізолекса має продовження в південнослов’янському континуумі – частині болгарських, македонських діалектів та деяких сербських (ОЛА-Л, 6, к. 1). Загальноприйнятої етимології лексема **kold-ęz-ъ // kold-ъc-ъ* не має, але її часто вважають давньогерманським запозиченням (ЕСУМ, II, с. 518; БЕР, II, с. 412 – 413); ареалогічна інформація здатна вносити корективи в загальноприйнятую етимологію, адже слушним видається зауваження про те, що, західні слов’яни – чехи, поляки, лужичани, які є сусідами німців (БЕР, II, с. 413), цього запозичення не мають, що, як і значна гомогенність ареалу в східнослов’янському континуумі (див. також: (Вендина, 2009, с. 75)), підважує поширену германську теорію походження лексеми – надаремно автори карти визначають аналізовану основу як праслов’янську.

Подібну географію – поширеність лексеми в російських, частині білоруських діалектів та в українських поліських говірках, насамперед східно- й середньополіських, і в дистантному карпатському ареалі, болгарських, словенських діалектах – має й лексема **čel-j-ust-i* ‘шелепи’ (ОЛА-Л, 9, к. 18); схожу географію – спільні ареали на Поліссі, на Закарпатті та в південно-східному наріччі української мови зі смугою інших лексичних опозитів в інших говірках південно-західного наріччя – виявляють і позначення першого кусня хліба, відрізаного від хлібини, із коренем **kraj-* – **ob-kraj-ъc-ъ*, **ob-kraj-ъk-ъ*, **ob-kraj-ъč-ik-ъ* (ОЛА-Л, 6, к. 18). Цю низку прикладів, звичайно, можна розширювати; водночас важливо, що багато полісько-карпатських ізолекс (навіть ті, що в межах українського мовного континууму видаються ексклюзивними) у контексті загальнослов’янському можуть виявляти ширшу географію і мати відповідники в інших слов’янських діалектних мовах, напр.,

на полісько-карпатську (ширше – південнослов'янську) ізогласу *жуковіна* ‘перстень з каменем’, ‘обручка’ (ОЛАЛ-Л, 10, к. 14, 15) указував П. Гриценко (Гриценко, 2021). Поширення формальних варіантів цієї лексеми в поліських і закарпатських говірках підтверджують й інші діалектні джерела: *жуковіна* // *жуківина* ‘каблучка; обручка’ відбито в (Гриц-К): *Йакá у т'а фáйна жуко́вина на пі́рст'і*. Пр; *Такі файні жуковини молодым купили*. НБс – Лкц, Рз, СП.

На лексичних картах ЗЛА простежуються виразні ареали, обмежені *карпатсько-західнополіськими* (і подекуди *середньополіськими*) *ізогласами*; чимало таких паралелей наводить Г. Аркушин (Аркушин, 2014, с. 71 – 72). Виразну ізолексу формує лексема **gul-ь=-ak-ъ, *gul-ь=-ak-a* ‘людина, яка добре танцює’ (ОЛА-Л, 10, к. 28), форма 3sg praes asp perf ‘поёт’ **sъ-pě-va-j-e-ть* (із продовженням ізогласи в західній частині південно-західного діалекту білоруської мови) (ОЛА-Л, 10, к. 33); дієслово **kat-j-a-j-e-ть sę, kat-j-i-ть sę, kat-j-i-e-ть sę* (*качається) ‘котитися (про м'яч)’ (ОЛА-Л, 10, к. 38); західнополісько-карпатська, ширше – польська, ізогласа запозиченої з латинської мови лексеми **puls-ъ* ‘скроня, бокова частина черепа від вуха до кістки лоба’ (ОЛА-Л, 9, к. 4), значення якої проф. Я. Сятковський визначає як вторинне, а постання її в українських діалектах трактує як польський вплив (Siatkowski, 2012, s. 51); поширення лексеми **dyn-j-a* ‘гарбуз, Cucurbita pepo’, що також пов'язано із західнослов'янським впливом, де лексема обіймає значний мовний обшир у польських, словацьких, чеських говірках (ОЛА-Л, 4, к. 17) і поширюється як продовження ареалу в регіоні Карпат та західнополіських говірок. Деякі з ізоглас свідчать, що саме в західнополіських говірках відбувається зіткнення великих ареалів поширення багатьох лексем із периферійним або окраїнним ареалом у дистантних карпатських говірках; при цьому ареал, знову ж таки, може бути перерваний широкою смугою поширення іншої лексеми, центральний ареал якої – західно- та південнослов'янські діалекти (як-от **kleč-i-ть* (*na kol-ěn-ax-ъ, na kol-ěn-a*) та **sto-i-ть* (*na kol-ěn-ъ=-ax-ъ, na kol-ěn-ax-ъ*) (ОЛА-Л, 9, к. 59)).

Певна річ, карти ЗЛА не в змозі охопити всього лексичного розмаїття слов'янських говорів, а слугують лише орієнтиром, укрупненою моделлю внутрішньодіалектних зв'язків, тому багато ізоглас не потрапляють чи не вияскравлюються на картах ЗЛА; чимало цінної інформації лишається так би мовити «поза кадром», на рівні окремих локалізмів або невеликих острівних ареалів, зокрема в поліському наріччі та говірках карпатського ареалу, і на тлі поглибленої верифікації можуть дати ширшу географію, а окремі гадані локалізми можуть мати паралелі в інших говірках, не представлених на картах ЗЛА. Зауважимо, що питання т. зв. *прихованих ізоглас*, «що підлягають відновленню завдяки залученню інших джерел», на картах фундаментальних атласів, зокрема і ЗЛА, дослідники вже порушували неодноразово (Гриценко, 2008, с. 34). Так, привертає увагу цікава й, очевидно, давня ізолекса

тёмний ‘сліпий’, яка об’єднує (не становлячи компактних мікрозон) окремі середньополіські, наддністрянські, волинські, подільські, наддніпрянські говірки; див. також: (ССНГ, с. 410). Водночас ревізія діалектологічних матеріалів виявляє ширше функціонування прикметника *тёмний* ‘сліпий’ та похідної відад’єктивної лексеми *темнік* ‘т. с.’, зокрема й у говірках Закарпаття: *Ни гóнна м нікати споку́йно на тёмного чоловіка* (Пр) (Гриц-К). Особливо цінними є приклади давніх лексем, пов’язаних із традиційною народною обрядовістю і відзначених на картах ЗЛА: напр., **(kьnєz)-ь / (kьnєg)-yn-j-a* на позначення нареченого / нареченої в день весілля, а також із ширшим значенням ‘наречений, чоловік, який має наречену, майбутній чоловік у подружжі’ / ‘наречена, жінка, яка має нареченого, майбутня дружина’ (ОЛА-Л, 10, к. 8 – 11); на картах ЗЛА не завжди оприявнюється кореляція між семантичними відповідниками залежно від статі: так, не засвідчено позначення для семми ‘наречений, чоловік, який має наречену, майбутній чоловік у подружжі’ (ОЛА-Л, 10, к. 8), що, припускаємо, може свідчити про значну архаїзацію назви; водночас назви із цим коренем зафіксовані для осіб жіночої статі в середньополіських говірках (ОЛА-Л, 10, к. 10); ширше вживання лексеми (і ареалогічне, і ширше семантичне наповнення) засвідчують інші діалектні джерела (Лисенко, 1974, с. 96, 98; СЗПГ, I, с. 230; Гура, 1984, с. 161, 163; Бігусяк, 2000, с. 132 та ін.).

Цікавим є матеріал до карти LSI 719 ‘брудний (про дорогу)’³, який відтворює яскраву ізолексу похідних із давнім праслов’янським коренем **kal-* ‘болото, бруд’ (ЕСУМ, II, с. 345; Фасмер, 2, с. 163; Skok, 2, 37), що об’єднує Західне Полісся й Карпати з південно-слов’янським ареалом. Побіжно увагу на це звертає ще М. Толстой (Толстой, 1997, с. 251 – 252), водночас не аналізуючи всього дериваційного гнізда цієї лексеми й особливостей її ареальної поведінки. В українських західнополіських говірках та в брестсько-пинських говірках на території Білорусі засвідчено мікроареал уживання прикметника *кал’ний* ‘брудний (про дорогу)’. Лексему відзначено й ширше в українському мовному континуумі: крім західнополіських говірок, прикметник *кал’ний* окремими вкрапленнями функціонує в середньонаддніпрянських – с. Запсілля (Великобагачанськ. р-н, Полт. обл.), укр. слобожанських говірках на території РФ – Бориспіль (Ракитянськ. р-н, Белгород. обл.). В архаїчному закарпатському ареалі – окремих його говірках (Довге, Іршав. р-н; Дубове, Тячів. р-н; Затисівка, Виноградів. р-н Закарп. обл.) – відомі інші фонетико-словотвірні варіанти: *'kal'anuj* (*'kal'anuj*), *ka'l'anuj*, *'kal'atuj put*. Набагато ширший ареал побутування ця лексема та її лексико-словотвірні варіанти має в південнослов’янських діалектах. Лексико-словотвірний варіант **kal-ьn-ъ* покриває більшість

³ Перебуває в опрацюванні Української національної комісії Загальнослов’янського лінгвістичного атласу (випуск лексико-словотвірної серії, робоча назва – «Транспорт, народна техніка і шляхи сполучення»).

болгарського континууму, окремі сербські й македонські говірки: болг. *'kalen*, *'kaɫən*, *'kaɫan*, *'kalin*, *'kaɫen*, *'kaɫen*; серб. *kàvan* (із фонетичною зміною *l* → *v*); макед. *kalen*, *'kaɫənu* (*'pət*). Поширеними в діалектах південно-слов'янських мов є й інші лексико-словотвірні варіанти лексеми, зокрема із суфіксом *-ав* – **kal-j-av-ʔ*: у великій кількості серб. говірок *kàlav*, *kà'lav*, *kàla:v*, зокрема в окремих серб. говірках на території Боснії і Герцеговини – *kàlav*; макед. *kalaf*; менше з іншими суфіксами – **kal-j-iv-ʔ*: серб. *ka'liv*, макед. *kalif*; **kal-liv-ʔ*: макед. *kaɫ'lif*; **kal-j-ug-av-ʔ* – хорв. *ka'lugav*. Картографічні дані доповнюються й значно розширюються іншими лексикографічними джерелами: макед. *кален* «те, що замащено брудом» (Пеев, II, с. 246), споріднені афіксальні деривати: *калліф* «т. с.» – *калліф пйт* (Пеев, II, с. 248); *каллија* *adj* – «брудний» (Пеев, II, с. 248); серб. *каљав* (РД, 218).

З-поміж інших слов'янських мов похідні прикметники з **kal-* для брудної дороги на картах ЗЛА засвідчені в окремих польських говірках (кашубських і велкопольських) – *'kalisto* [*dʲroʷga*] (Brzeźno RP, woj. Gdańsk, pow. Lębork), *ka'listy* (Podróżna RP, woj. Koszalin, pow. Złotów). Карта показує концентрацію прикметника *кальний* (і варіантів) саме в південно-слов'янському ареалі. Проте прикметно, що залучення інших мовно-історичних, зокрема діалектних, джерел дає ширшу мовну картину – ізолекса **кальний* існує на ширшому тлі: іменники з цим давнім праслов'янським коренем на позначення бруду, чогось брудного, болота, калюжі тощо, відомі багатьом слов'янським мовам, пор.: західнополіське укр. *кал* «грязюка», «місце в лісі, де купаються дикі свині» (СЗПГ, I, с. 205), *кално́*, *кало́та* «грязюка» (СЗПГ, I, с. 206); білор. турівське *калэкалка* «калюжа» (ТС, 2, с. 178) (припускаємо, тут може бути поєднання двох основ: **kolo* в значенні «колесо» і **kal-* «брудний», тобто «бруднити колеса»); *калю́га* «ямка на дорозі» (ЭСБМ, 4, с. 212–213); рос. *ка́ла* і *ка́ла* «нечистоти, кал, послід» (СРНГ, 12, с. 332), *кала́га* «калюжа» (СРНГ, 12, с. 333), *калеви́на* «калюжа, стояча вода, ковбаня» (СРНГ, 12, с. 345) та ін.; пол. *kaleń* у значенні «болото, багнюка», *kalica*, *kalisco* та ін., зафіксовано ще в XVI столітті (SP, 16 el.); серб. *кал* «болото, бруд» (Жугић, с. 151), *каљуга* «розквашена земля, перетворена на болото» (РД, с. 218); макед. *кал* «багнюка – змішана земля з водою» (Пеев, II, с. 245). Це лексико-словотвірне гніздо можна розширювати за рахунок й інших похідних, зокрема дієслів: укр. *каляти* «бруднити», білор. *каляць*, *каліць* (ТС, 2, с. 179 – 180), пол. *kalać* «т. с.» (SP, 16 el.; MSJP).

Підкреслимо, що відбувається семантичний розвиток похідних, розширення номінативного кола реалій, явищ, позначених похідними з коренем *кал-*; напр., в укр. західнополіських говірках засвідчено *кал'іти* «білити глиною що-небудь» (СЗПГ, I, с. 206); із тим самим значенням дієслово зафіксовано в білоруських говірках Турівщини – північно-західній частині поліського ареалу (ТС, 2, с. 179). У різних слов'янських мовах наявні похідні з **kal-* з абстрактною семантикою, що, припускаємо, є набагато пізнішими утвореннями (серб. *калабука*

‘плутанина, безлад’, *каламутим* ‘викликати плутанину, робити безлад’ (Жугић, с. 151); *каламутити* ‘мішати, робити мішанину’, ‘провокувати сварку’ (Гаговић, с. 111)).

Звичайно, це лише фрагмент словотвірного гнізда з коренем **кал-*. Проте, беручи до уваги таке широке лексичне тло української ізогlosti *кальний / калявий / калістий*, постає питання, чи йдеться про ареали, які сформувалися незалежно один від другого на базі власних словотвірних засобів окремих мов. Це питання потребує докладнішого вивчення із залученням ще ширшого кола джерел.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Аналіз типів полісько-карпатських ізогlost засвідчує різноманітну конфігурацію ареалів, які вони формують. Більшість ізогlost вписують обидва ареали в загальноукраїнський контекст. Для деяких лексем, які обіймають велику частину східнослов'янського діалектного простору, поліський ареал виявляється окраїнним, але в дистантних говірках карпатського ареалу вони знаходять своє продовження; інші полісько-карпатські зв'язки зумовлені тяглістю ареалів поширення окремих мовних одиниць із західнослов'янського континууму. Ареальна інтерпретація ізогlost, що пов'язують такі архаїчні ареали, як Карпати і Полісся, дає також цінний матеріал для етимології та часової інтерпретації постання тієї чи тієї мовної одиниці або мовного явища в діалекті. Важливо, що чимало паралелей віднаходиться в результаті докладного діалектологічного аналізу із залученням додаткових джерел, що, проте, не применшує ваги самих карт ЗЛА для дослідження внутрішньоукраїнського мовного обшару, а навпаки, виводить ці дослідження на загальнослов'янський рівень, що відкриває перед лінгвістами нові перспективи використання цих матеріалів, зокрема для розв'язання питань етноглотогенезу, проблем формування і взаємодії на різних часових зрізах поліського і карпатського ареалів.

Скорочення назв населених пунктів:

Лкц – Лкц – с. Лікіцари Перечинського р-ну; НБс – с. Нижній Бистрий Хустського р-ну; Пр – Приборжавське Іршавського р-ну; Рз – с. Розтоки Рахівського р-ну; СП – с. Синевирська Поляна Міжгірського р-ну Закарпат. обл.

Література

- Аркушин, Г. (2014). *Народна лексика Західного Полісся*: монографія. Луцьк : Східноєвроп. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 236 с.
- Бігусяк, М. (2000). Із спостережень над весільною лексикою гуцульського говору. *Гуцульські говірки. Лінгвістичні та етнолінгвістичні дослідження*. Львів. С. 125 – 148.
- Вендіна, Т. И. (2009). *Русские диалекты в общеславянском контексте (лексика)*. Москва : Институт славяноведения РАН, 532 с.

- Гриценко, П. Ю. (2008). Carpatho-balkanica в свете «Общекарпатского диалектологического атласа». *Карпато-балканский диалектный ландшафт. Язык и культура. Памяти Галины Петровны Клепиковой*. Москва. С. 26 – 57.
- Гриценко, П. Ю. (2020). Карпатоукраїнська словосполука біла дівка в південнослов'янському контексті. *Gwary dziś*. (12). С. 15 – 57.
- Гриценко, П. Ю. (2021). Доповідь д. філол. н., проф. П. Ю. Гриценка на Міжнародній науковій конференції «Стан і перспективи сучасної української діалектології» (до 100-річчя з дня народження професора Й. О. Дзендзелівського), 16 – 17 вересня 2021 р., Ужгород.
- Гриценко, П. Ю., Кобирина, Г. С. & Ткачук, М. М. (2019). База даних Загальнослов'янського лінгвістичного атласу і український діалектний простір. *Українська мова*. № 4. С. 14 – 31.
- Толстой, Н. И. (1997). *Избранные труды. I. Славянская лексикология и семасиология*. Москва : Языки русской культуры. 520 с.
- Siatkowski, J. (2012). *Słowiańskie nazwy części ciała w historii i dialektach*. Warszawa, 376 s.

Джерела

- БЕР – Български етимологичен речник (1971 – 2010). Т. I – VII. София : Академично издателство «Проф. М. Дринов».
- Гаговић – Гаговић, С. (2004). Из лексике Пиве (село Безује). *Српски дијалектолошки зборник*. Књ. LI. Београд. С. 1 – 312.
- Гриц-К – Картотека українських говірок Закарпатської області М. А. Грицака; зберігається в Інституті української мови НАН України.
- Гура – Гура, А. В. (1984). Из полесской свадебной терминологии. Свадебные чины. [Словарь: Б – М]. *Славянское и балканское языкознание. Язык в этнокультурном аспекте*. Москва : Наука. С. 137 – 177.
- ЕСУМ – Етимологічний словник української мови: в 7 т. (1985 – 2012). Т. 1 – 6. К. : Наук. думка.
- Жугић – Жугић, Р. (2005). Речник говора јабланичког краја. *Српски дијалектолошки зборник*. Књ. LII. Београд. С. 1 – 461.
- ОЛА-Л 4 – Общеславянский лингвистический атлас. Серия лексико-словообразовательная. Вып. 4. Сельское хозяйство (2012) / под ред. А. Ференчиковой и др. Братислава.
- ОЛА-Л 6 – Общеславянский лингвистический атлас. Серия лексико-словообразовательная. Вып. 6. Домашнее хозяйство и приготовление пищи (2007) / отв. ред. Т. И. Вендина. Москва : ИРЯ РАН.
- ОЛА-Л 9 – Общеславянский лингвистический атлас. Серия лексико-словообразовательная. Вып. 9. Человек (2009) / под ред. Я. Сятковского и Я. Ваняковой. Kraków.

- ОЛА-Л 10 – Общеславянский лингвистический атлас. Серия лексико-словообразовательная. Вып. 10. Народные обычаи (2015) / отв. ред. Т. И. Вендина. Москва ; Санкт-Петербург : Нестор-История.
- ОЛА-Л 12 – Общеславянский лингвистический атлас. Серия лексико-словообразовательная. Вып. 12. Личные черты человека (2020) / отв. ред. Т. И. Вендина. Москва ; Санкт-Петербург : Нестор-История.
- Пеев – Пеев, К. (2002). *Речник на македонските говори во југоисточниот егејски дел*. Т. 2. Скопје.
- РД – Петровић Д., Капустина Ј. Речник Драгачева. *Српски дијалектолошки зборник*. Књ. LXVI/2. Београд, 2019. С. 7 – 635.
- СЗПГ – Аркушин, Г. Л. (2000). *Словник західнополіських говірок*: у 2 т. Луцьк : Вежа.
- СПГ – Лисенко, П. С. (1974). *Словник поліських говорів*. К. : Наук. думка. 259 с.
- СРНГ – Словарь русских народных говоров / под ред. Ф. П. Филина и Ф. П. Сороколетова. Вып. 1 – 49. М. – СПб., 1965 – 2016.
- ССНГ – Мартинова, Г., Щербина, Т. (2020). *Словник середньонадніпрянських говірок*. Черкаси : Видавець Чабаненко Ю. А., 492 с.
- ТС – Тураўскі слоўнік: у 5 т. / Складальнікі: А. А. Крывіцкі, Г. А. Цыхун, І. Я. Яшкін (1982 – 1987). 1 – 5. Минск.
- Фасмер – Фасмер, М. (1986 – 1987). *Этимологический словарь русского языка*: в 4 т. / пер. с нем. и доп. О. Н. Трубачева; 2-е изд., стер. М. : Прогресс.
- ЭСБМ – Этымалагічны слоўнік беларускай мовы (1978 – 2006) / рэд. Г. А. Цыхун. Т. 1 – 11. Минск.
- MSJP – Małe słownik języka polskiego (1968). Red. S. Skorupka. Warszawa : Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Skok – Skok, P. (1972). *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*. Кн. 2: К – poni'. Zagreb.
- SP, 16 el. – Słownik Polszczyzny XVI wieku. URL : <https://spxvi.edu.pl/indeks/haslo/56523>.

Стаття надійшла до редакції 17.12.2021 р.

Прийнято до друку 20.12.2021 р.

Рецензент – канд. філол. наук, доц. Ніколаєнко І. О.

ДЕРИВАТОЛОГІЯ

ФРАЗЕОЛОГІЗОВАНА МОРФЕМНА СТРУКТУРА ОБРАЗНИХ ДЕРИВАТИВ ТА УМОВИ ВСТАНОВЛЕННЯ МОТИВАЦІЙНИХ ВІДНОШЕНЬ

doi: 10.12958/2227-2631-2021-2-44-63-76

Тетяна Гуцуляк,

доктор філологічних наук, доцент

кафедри сучасної української мови

Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича

ORCID ID <https://orcid.org/0000-0002-7520-3115>

У статті проаналізовано вплив мотиваційних відношень на фразеологізацію морфемної структури похідного мотивованого слова. Описано основні чинники, що допомагають установити приховані семантичні компоненти образних дериватів, які не отримали формального вираження.

Об'єктом дослідження послужили образно мотивовані похідні одиниці, морфемна будова яких, так само, як і структура лексичного значення, не може відобразити всього обсягу інформації, пов'язаної з названим елементом дійсності. Специфіка таких дериватів полягає в тому, що за послідовністю морфем, поєднаних відповідно до словотвірних моделей, властивих певній мові, важко розпізнати опосередкований асоціативно-образний зв'язок, який мовець установлює в процесі образної деривації.

Фразеологізованість морфемної структури образних дериватів зумовлена кількома чинниками: 1) відсутністю в морфемній будові слова вказівки на сам об'єкт номінації, він стає зрозумілим завдяки синтагматичним зв'язкам похідних слів; 2) «розмитістю» ознаки – основи образно-компаративних відношень; зазвичай мовець має встановити цю ознаку самостійно, спираючись на типові (стереотипні) образні уявлення, властиві для колективної свідомості певної етностільності; 3) інваріантністю значень афіксів.

Підвищує ступінь фразеологізації морфемної структури образних дериватів вираження в ній емоційного стану мовця. Це ускладнює встановлення чітких і зрозумілих мотивувальних ознак.

Важливу роль для визначення прихованих семантичних компонентів, що не набули формального вираження, але є важливими в структурі слова й відображають зв'язок з мотивувальними ознаками, відіграють умови встановлення мотиваційних відношень, а саме наявність мінімального контекстного оточення деривата. Окрім цього, до уваги потрібно брати й інші чинники, зокрема, значення словотворчих формантів.

Вербальний контекст дає змогу актуалізувати в семантиці образного деривата мотивувальну ознаку, що послужила основою формування індивідуального лексико-словотвірного значення, яке більшою чи меншою мірою входить до структури лексичного значення похідного мотивованого слова. В окремих випадках, а саме для рідковживаних у сучасній мові (застарілих, соціально маркованих та ін.) похідних слів, таким своєрідним «контекстом» є парадигматичні – синонімічні відношення.

Окрім вербального контексту, важливим елементом для встановлення мотивувальних ознак, є опертя на внутрішній контекст, який сприяє розумінню змісту образних дериватів через відсилання до різнотипних знань носіїв мови про мотиватор та до закріплених за ним стійких асоціативно-образних уявлень.

Ключові слова: вербальний контекст, внутрішній контекст, образна мотивація, образні деривати, фразеологізована морфемна структура слова.

The influence of motivational relations on the phraseologisation of the morpheme structure of a derived word is analyzed the article. The main factors that help to find the hidden semantic components of figurative derivatives that have not received formal expression are outlined.

Figuratively motivated derivative units, the morpheme structure of which cannot reflect the entire amount of information related to this element of reality are the object of the study.

The phraseologization of the morpheme structure of figurative derivatives is caused by several factors: 1) the absence of the indication to the nomination object in the morpheme structure of the word; 2) «blurriness» of features – the basis of figurative and comparative relations; the speaker has to establish this feature independently, based on the typical figurative ideas inherent in the collective consciousness of a particular ethnic community; 3) the invariance of the affixes meanings.

The conditions for establishing motivational relationships, namely, the presence of a minimal contextual environment of the derivative, play an important role in determining the hidden semantic components. In addition, the meaning of the word-forming formants should also be taken into account.

The verbal context enables to actualize in the semantics of the figurative derivative the motivational feature that served as the basis for the formation of individual lexical and word-forming meaning, which is more or less part of the structure of lexical meaning of the word. In some cases, particularly for derivative words rarely used in modern language (obsolete, socially marked ones, etc.), synonymous relations can be such a kind of «context».

In addition to the verbal context, an important element for establishing motivational features is the reliance on the internal context, which helps to understand the content of figurative derivatives by referring to the diverse

knowledge of native speakers about the motivator and the stable associative and figurative representations fixed by it.

Key words: verbal context, internal context, figurative motivation, figurative derivatives, phraseologized morpheme word structure.

Вступ. У сучасній дериватології розуміння семантичної структури похідного слова вже традиційно розглядають у контексті усталених поглядів про те, що значення деривата не є простою сумою значень його частин (докладніше див. (Панов, 1956)).

Семантична структура багатоморфемного слова, на думку І. Милославського, може збігатися з морфемною будовою, а може бути багатшою від неї (Милославский, 1980, с. 124). Тому дослідження семантичних процесів, пов'язаних з тим, як на лексичне значення похідного слова впливає значення твірної одиниці, форманта, моделі творення слів, того компонента семантики, що виникає при поєднанні твірної основи з формантом, та інших чинників, а також того, які елементи семантичної структури слова оприявнює його морфемна будова, дало змогу дослідникам усі похідні одиниці розглядати як «неідіоматичні (значення похідного слова дорівнює сумі значень компонентів, з яких воно складається: мотивувальної семантичної бази і форманта) та ідіоматичні (або фразеологічні)» (Пономаренко, 2002, с. 226).

Основою такого поділу послужили погляди чеського лінгвіста М. Докуліла, висловлені ще в 60-х роках ХХ ст. Учений запропонував розрізнати за ступенем ідіоматичності три групи основ слів: 1) основи, що не мають «нарощеного» смислу; 2) основи з максимально ідіоматичним лексичним значенням; 3) перехідна група похідних, у яких лексичне значення може повністю не збігатися з його внутрішньою формою, але зберігає з нею тісний зв'язок, орієнтується на неї, а за певних умов може і збігатися з нею (Dokulil, 1962).

Суттєвий, а подекуди й визначальний вплив на фразеологізацію морфемної структури похідного слова мають мотиваційні відношення, що послужили підґрунтям творення дериватів. У цьому аспекті варто зосередити увагу на **образно мотивованих похідних одиницях**, морфемна будова яких, так само, як і структура лексичного значення, не може відобразити всього обсягу інформації, пов'язаної з названим елементом дійсності. Адже за послідовністю морфем, поєднаних відповідно до словотвірних моделей, властивих певній мові, важко розпізнати опосередкований асоціативно-образний зв'язок, який мовець установлює в процесі образної деривації.

Образні мотиваційні відношення – це мовно-мисленнєвий вибір мотиватора у процесі творення похідної одиниці, що пов'язаний зі встановленням у свідомості мовців асоціативних зв'язків між певними когнітивними структурами з подальшим формуванням образних уявлень на базі концептуальної метафори чи (і) концептуальної метонімії

та вербалізованим закріпленням таких образних уявлень у морфологічній і семантичній структурі слова. Термін образна мотивація охоплює виникнення різнотипних образних уявлень, об'єктивованих у двоплановому змісті мовних одиниць та в особливостях їхньої формальної структури (Гуцуляк, 2021, с. 440).

Образно мотивовані деривати, зокрема відсубстантивні похідні одиниці різних частин мови – іменники, прикметники, дієслова і прислівники (наприклад: **черевич-к-и** 'бот. 'сокирки польові'; назву утворено від *черевик* за формою квітів цих рослин' (ЕСУМ, т. VI, с. 301); **кан-юват-ий** 'із гачкуватим носом (про людину)' (СНГ, с. 136); **при-смол'-ува-ти-ся** 'доскіпуватися' (СГЦБойк, с. 387); **шил-ом** 'у(в)простяж, устяж; розм. упростяж (цугом), їхати витягом' (Р-УСВ, с. 301); рос. 'ехать, запрягши лошадей гусаком' (СлГр, т. IV, с. 494)), – зараховуємо до *фразеологізованих похідних одиниць*.

У пропонованій розвідці маємо на **меті** розкрити вплив образних мотиваційних відношень на фразеологізацію морфемної структури похідних мотивованих слів та з'ясувати основні чинники, що допомагають встановити приховані семантичні компоненти образних дериватів, які не отримали формального вираження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У ґрунтовних дериватологічних працях О. Кубрякової, В. Лопатіна І. Улуханова специфіку мотиваційних відношень прийнято розглядати як одну з головних підстав для існування невиражених, прихованих значень похідних одиниць. Мотивація і фразеологізація, за спостереженнями Т. Сидорової, взаємозумовлені (Сидорова, 2007, с. 26). Дослідниця розмежовує слова з ідіоматичною та з фразеологізованою морфемною структурою. Ідіоматичність, на її думку, пов'язана з повним зрощенням морфем, що приводить до затемнення внутрішньої форми слова, унаслідок чого воно стає неподільним; фразеологічність передусе ідіоматичності, у морфемній структурі всі морфеми чи хоча б одна з них зберігає здатність передавати інформацію (мовну або позамовну), пов'язану з лексичним значенням слова (Сидорова, 2007, с. 10 – 11).

Специфіка взаємозв'язку фразеологізованої морфемної структури слова з мотиваційними відношеннями спонукала дослідників до аналізу так званих «прирошених», «нарошених», латентних, прихованих компонентів значення, що не набули формального вираження в морфемній структурі слова (праці О. Земської, О. Кубрякової, І. Милославського, І. Улуханова, А. Нелюби та ін.). Семантичні компоненти такого типу О. Кубрякова пропонує описувати як «ті, що маємо на увазі; наявність яких припускаємо», оскільки знання про похідне слово передбачає своєрідний «ефект додумування» (Кубрякова, 1981, с. 158).

Методи дослідження. Для виокремлення корпусу досліджуваних одиниць та встановлення взаємозв'язку їхньої морфемної та семантичної структури застосовано *методи лінгвістичного опису та спостереження*,

зокрема залучено прийоми *інтерпретації змісту* та *структури* вокабул за допомогою *компонентного аналізу* дефініцій слів. У випадках, коли лексикографічні формулювання були інформативно недостатні для розкриття асоціативно-образних мотивувальних ознак похідних одиниць, до уваги взято *контекстуальний аналіз*.

Для встановлення й пояснення образних мотиваційних відношень застосовано елементи *когнітивно-ономасіологічного методу*, *концептуальний*, *мотиваційний* та *компонентний аналіз* дериватів, а також *лінгвокультурну інтерпретацію* мовних явищ.

Виклад основного змісту. Словотвірна форма похідного слова (чи, за термінологією О. Блінової, мотиваційна форма) є формальним показником образних мотиваційних відношень і закріплює реалізацію словотвірного значення «подібності».

У структурі образних дериватів мовне вираження словотвірного значення «подібності» чи інших індивідуальних лексико-словотвірних значень, утворених на базі метафоричних (рідше метонімічних) концептуальних моделей, відображають словотворчі форманти – суфікси або комплексні афікси (конфікси, суфіксально-постфіксальні поєднання). У дериваційних процесах названого типу, як вважає О. Тараненко, афікси є засобом словотвірного оформлення слова з новим значенням як такого, що переходить до іншої тематичної групи «передусім під впливом певної аналогії», а метафоричне перенесення відбувається «тільки на рівні значення кореня або попередньої основи в цілому» (Тараненко, 1989, с. 148). Утім, словотворчі форманти є важливою частиною словотвірної форми образних дериватів, оскільки вони слугують, за словами С. Козинця, мінімальним контекстом для вияву метафоричного характеру кореневої морфеми (Козинець, 2011, с. 4) й загалом засвідчують дериваційні можливості української мови (через наявні словотвірні моделі й типи) у вербалізації образного сприйняття елементів дійсності.

Наприклад, значення дериватів **воскуватий**, **діжкуватий** передусім розуміємо як ознаку, пов'язану з речовиною (*віск*) та з місткістю (*діжка*); на подібність до названих предметів указує значення форманта *-уват-*, який у словотвірній моделі «основа іменника + *-уват-*» виражає дериваційне значення «подібності». З цієї ж моделі зрозумілим є і лексико-граматичне значення якісної ознаки. Проте звертаємо увагу на те, що «невираженими» залишаються ті семантичні компоненти, що вказують на характер цієї ознаки, а саме, які особливості предметів були актуалізовані в процесі номінації, – форма, розмір, колір, функційне призначення та ін.

«Приховані» смисли стають зрозумілими завдяки контекстові (а саме сполучуваності прикметника з іменником), до того ж, називання ознаки завжди відбувається в тісному зв'язку з об'єктом – носієм цієї ознаки. Тому синтагматичні зв'язки образних прикметників **воскуватий** (*-е, -і*) (*колір шкіри; жито; мішки під очима*); **діжкуватий** (*чоловік, начальник*) вказують на подібність за кольором (вияв ознаки, схожої

до жовтого кольору воску) та на зовнішню подібність за формою, розміром – ‘товстий, широкий, округлий, як діжка’.

Отож, фразеологізованість структури наведених та подібних образних дериватів зумовлена кількома чинниками: 1) відсутністю в морфемній структурі вказівки на сам об’єкт номінації (характер якісної ознаки – колір, зовнішній вигляд) – він стає зрозумілим завдяки синтагматичним зв’язкам похідних слів; та 2) «розмитістю» ознаки – основи образно-компаративних відношень, – мовець має встановити її самостійно, спираючись на типові (стереотипні) образні уявлення, властиві для колективної свідомості певної етноспільноти.

Фразеологізованість морфемної структури образно мотивованих слів може бути підпорядкована й іншим чинникам, що їх мовознавці встановлюють для похідних різного типу. Зокрема, це особливості мотивувального слова: його стилістичне забарвлення і сфера вживання, входження до певної лексико-семантичної групи (докладніше див. (Милославский, 1980)), а також когнітивні причини: актуалізація різних ознак об’єкта в морфемній структурі слова й у його лексичному значенні; вплив антропоцентричного чинника, що зумовлює вибір такої мотивувальної ознаки, яка відображає стереотипні уявлення про елемент дійсності (Сидорова, 2007, с. 26).

Для аналізу фразеологізованої структури образних дериватів більш складними є такі випадки, коли семантика «подібності» не отримала чіткого закріплення за значенням форманта у словотвірній моделі. Специфікою афіксів, залучених у процеси образної деривації, є те, що вони за обсягом змісту (кількістю значень, що можуть бути виражені в похідних словах) є «багатомірними», тобто реалізують кілька категорійних або розрядно-категорійних значень (Карпіловська, 1999, с. 86 – 87).

Наприклад, похідні прикметники, утворені за допомогою суфікса *-ин-*, в українській мові також мають властивість виражати подібність: **орлиний** (ніс) ‘тонкий з горбинкою ніс, подібний до клюва орла’; **орлиний** (погляд) ‘гордий, гострий, проникливий’; **орлина** (вдача, сміливість) ‘відважний, безстрашний характер’. У такому разі наявність контексту є обов’язковою умовою для актуалізації образних мотиваційних відношень та для встановлення мотиваційних ознак.

Фразеологізованість морфемної структури таких дериватів підсилена інваріантним значенням суфікса, який в українській мові насамперед є засобом творення присвійних прикметників та виражає словотвірне значення «присвійності». Семантика «подібності» для цього форманта є вторинною, і такі афікси дослідники називають варіативними (чи, за термінологією Є. Карпіловської, контекстно-інваріантними (Карпіловська, 1999)), тобто залежними від синтаксичних і лексичних зв’язків деривата.

Варто зазначити, що в українській мові за словотвірною моделлю «основа іменника + *-ин-*» на базі образних мотиваційних відношень

утворилося понад 20 дериватів (наприклад: *журавлиний голос* ‘тонкий, як у журавля’; *голубина мова* ‘лагідна, тиха’; *качиний ніс* ‘сплюснутий, як у качки’; *павина хода* ‘плавна, величава, як у пави’ та інші). Це може бути підставою для закріплення за нею словотвірного значення «подібності» як одного з варіантних.

Творення прикметників з дериваційним значенням «подібності», а також, певною мірою, іменників, дієслів і прислівників відбувається в межах таких словотвірних типів, які є **контекстно-зумовленими**, тобто значення похідних одиниць залежать від коротких чи розгорнутих словесних контекстів, конкретизуються в них. Це насамперед пов’язано з тим, що в ході деривації можуть бути реалізовані різні аспекти семантики іменника-мотиватора.

Поділ словотвірних типів на контекстно-незалежні (за якими творяться слова, значення яких не залежать від контексту) та контекстно-залежні запропонувала ще в 60-х роках ХХ ст. О. Земська (Ермакова & Земская, 1985). Згодом ці ідеї розробляли І. Улуханов, Р. Манучарян та ін., що знайшло відображення в поділі словотвірних значень на неваріативні та варіативні. Р. Манучарян пропонує інваріантні значення словотвірного типу розглядати як синтактико-лексично незалежні, а варіативні як синтактико-лексично зумовлені (дослідник ілюструє це явище такими прикладами: (рос.) *дубовый* (стол) ‘сделанный из того-то’, *дубовый* (лес) ‘состоящий из того-то’ (Манучарян, 1975, с. 12).

Отож, **вербальний контекст** дає змогу актуалізувати в семантиці образного деривата мотивувальну ознаку, що послужила основою формування індивідуального лексико-словотвірного значення, яке більшою чи меншою мірою входить до структури лексичного значення похідного мотивованого слова. Наявність контексту допомагає встановити приховані семантичні компоненти, які не отримали формального вираження в морфемній структурі слова. Наприклад, словотвірне значення «подібності» у відсубстантивних прикметниках **волячий, волистий, воловий, воловитий** може бути встановлене, розкриті й уточнене через контекстні зв’язки з низкою визначених лексичних одиниць (табл. 1).

В окремих випадках, а саме для рідковживаних у сучасній мові (застарілих, соціально маркованих та ін.) похідних слів (напр., *вол-овит-ий*), таким своєрідним «контекстом» є парадигматичні – синонімічні відношення.

Таблиця 1

Контекстні зв'язки образних ад'єктивів, утворених від мотиватора *віл*

Образні деривати, утворені від мотиватора <i>віл</i>	Лексична сполучуваність дериватів	Мотивувальні ознаки	Контексти (пояснення)
вол-яч-ий (1)	<i>здоров'я, жили, сила та ін.</i>	‘міццю і силою, схожий до вола’	<i>Здоров'я в мене воляче</i> (І. Муратов); <i>В його волячих жилах козацька кров пульсує і гуде!</i> (В. Симоненко); <i>Затрамбували (мене) в контейнер, де я не задихнувся тільки тому, що мав ... волячі легені</i> (В. Шкляр) (СУМ-20)
вол-яч-ий (2)	<i>очі</i>	‘великі опуклі очі, як у вола’	<i>Петро Григорович багатозначно подивився на гостя волячими очима</i> (О. Іваненко) (СУМ, т. І, с. 736); <i>Льова був високий, гладкий, із вічно повним червоним обличчям і червоними важкими волячими очима</i> (А. Кокотюха) (Корпус-ГРАК)
вол-ист-ий	<i>корова</i>	‘подібний до вола за зовнішніми ознаками’	<i>волиста корова</i> ‘у которой полная шея с толстым подшейком как у вола’ (СУМЯ, с. 121)
вол-ов-ий	<i>жили</i>	‘міццю і силою, схожий до вола’	<i>У нього міцні руки і волові жили</i> (Я. Качура) (СУМ, т. І, с. 727)
вол-овит-ий	<i>про людину</i>	‘подібний до поведінки тварини’	‘вайлуватий, повільний’ (ЕСУМ, т. І, с. 399; МНСЖел, т. І, с. 118); ‘неспорий, повольний, вагавий, необоротний’ (Парт., с. 8)

Укладачі лексикографічних праць включають образні деривати до складу синонімічних груп або ж використовують їх для перекладу в українській частині двомовних словників. Важливим у цьому плані є приклад деривата **вол-овит-ий** ‘вайлуватий, повільний’, не зафіксованого сучасними тлумачними словниками, проте відображеного в працях давнішого часу, зокрема в «Німецько-руському словарі» О. Партицького (1867 р.) та «Малоруско-німецькому словарі» Є. Желехівського та С. Недільського (1886 р.). Творення такого прикметника реалізує мотивувальну ознаку ‘подібність поведінки людини до тварини’, не відтворену в семантичній структурі інших ад’єктивів. Названі асоціативно-образні відношення є узвичаєними для української мовної свідомості й збережені композитними похідними **воловодити** ‘довго вирішувати яку-небудь справу; зволікати’; **воловодитися** ‘надто повільно робити що-небудь, марнуючи час’ (СлГр, т. I, с. 250; СУМ-20).

ЕСУМ появу цього слова пов’язує або через зв’язок з іменником **воловід** ‘налигач’: у давнину воловодом міряли землю, а це разом з підрахунками площі займало чимало часу; або ж підставою для утворення складного слова могли слугувати асоціативні зв’язки: водити волів на оранці було повільним, одноманітним завданням (ЕСУМ, т. I, с. 418).

У третьому виданні Грінченкового «Словаря...» за ред. С. Єфремова та А. Ніковського ряд спільнокореневих слів з основою іменника **віл** доповнено одиницями **воловодіння, воловодня** ‘проволочка, оттяжка дела’: *З вами чиста нудота, воловодіння безконечне!* (Леся Українка); **воловодник** ‘медлительный, оттягивающий дело человек’ (СлГр-3, т. I, с. 304 – 305). Загалом гніздо спільнокореневих слів з мотиватором-вершиною **віл** в українській мові є достатньо наповненим і, за попередніми підрахунками, налічує близько 30 дериватів (за матеріалами ЕСУМ, СлГр та СлГр-3), мотивувальні ознаки та відповідно словотвірні значення яких відображають різні фрагменти мовної картини світу українців і допомагають відтворити чи певною мірою доповнити культурне тло лексеми **віл** та розкрити її образний потенціал.

В окремих випадках фіксування та збереження образних дериватів, а відповідно – і можливостей для розкриття мотиваційних відношень, пов’язані з особливим типом контекстів – **фразеологізмами**, у яких зафіксовані фразеологічно зв’язані вживання слів. Зокрема, ідіоматична сполучуваність та прислівникова синтаксична позиція сприяють виокремленню в українській мові низки адвербіативів зі СЗ «подібності», напр.: *жити сичем* ‘жити (бути) відлюдником’ (СУМ-2012, с. 1047); *ходити навою* ‘плавно і величаво’ (СУМ-2012, с. 709) та ін. Відтворюваність образних прислівників у складі фразеологічних сполук зумовлює поступове виокремлення їх самостійного прислівникового значення.

Підвищує ступінь фразеологізації морфемної структури образних дериватів вираження в ній емоційного стану мовця. Це ускладнює встановлення чітких і зрозумілих мотивувальних ознак. Прикладами таких лексичних одиниць в українській мові можуть бути діалектні дієслова *підсокирюватися* (*підсокиритися*) ‘піддобритися, здобути довір’я’; ‘фам. ‘намагатися знайти підхід до когось, набиватися в друзі’: *Та до нашої Марини легко підсокиритися, вона любить улесливі слова. То такий хитряк, що підсокириться хоч до кого* (СПолтГ, с. 75; СГНН, т. III, с. 120), утворені внаслідок образно-парадоксальних мотиваційних відношень. Зв’язок семантики таких та подібних дериватів з їх формальним вираженням можна пояснити, взявши до уваги міркування І. Милославського, що їх він подав до російського слова *отбояриться* ‘уклоняться от чего-то, отделаться от кого-то’. Головне значення в такому похідному виражає не корінь, а поєднання афіксів *от-...-и-(-ть-)-ся*, які з таким значенням повторюються в інших похідних дієсловах. Тому І. Милославський ставить під сумнів те, яку частину вважати носієм головного значення слова – кореневу чи афіксальну. Для деривата *отбояриться*, на його думку, носієм головного значення слова є форманти (Милославский, 1980, с. 61 – 62).

Для розуміння зв’язку між формою і значенням похідного відсубстантивного дієслова *підсокирюватися* (*підсокиритися*) ‘піддобритися, здобути довір’я’, як уже зазначено, важливу роль відіграють мотиваційні відношення особливого типу, що передають ставлення мовця до ситуації, пов’язаної з названим процесом. Утім, безперечно, свій відбиток накладає значення афікса *під-...-и-(-ти-)-ся* (або *під-...-и-(-ти-)*), що його реалізують деривати, утворені за подібними словотвірними моделями, наприклад, *піддобрюватися* (*піддобрятися*), *піддобритися* (до кого); *підмогоричувати* (*підмогоричити*) (кого) розм. ‘підкуповувати могоричем’ (СУМ, т. VI, с. 458), *підмаслювати*, *підмаслити комусь лапу* ‘схиляти на свою сторону’ (РУС, с. 448), *підхліблюватися* ‘запобігати ласки, підлещуватися’ (МСБ, с. 265). В українській мові простежуємо наявність у морфологічній будові слів префікса *під-* стосовно формування змісту ‘підлещуватися’, ‘догоджати заради власної вигоди’, що, своєю чергою, передбачає наявність семантичних компонентів ‘хитрувати’, ‘намагатися здобути довіру’, ‘підкорити собі’, ‘схилити на свій бік’. До того ж семантика дієслова *підсокирюватися* (*підсокиритися*) ‘піддобритися, здобути довір’я’ може спиратися на можливі випадки використання префікса *під-* та прийменника *під* з указівкою на проникнення під щось. Зокрема, такими структурно-семантичними особливостями наділені сталі вислови та дієслівні форми, пор.: *стелитися під ноги* ‘догоджати кому-небудь, принижуючись та втрачаючи людську гідність’ (ФСУМ, кн. II, с. 861); *підвернути під спід* (кого) ‘підкорити кого-небудь чийсь волі’ (ФСУМ, кн. II, с. 631); *підстилатися*, *підмоцуватися під* кого (РУС, с. 423).

Окрім словесного оточення – зовнішніх контекстів (ситуативних і (або) текстових (Залевская, 2005, с. 307)), – установлення мотиваційних відношень образних дериватів залежить і від **внутрішніх контекстів**. Цей термін використовуємо у психолінгвістичному трактуванні О. Залевської як «складну систему зв'язків і відношень у напрямках перцептивного, когнітивного й афективного досвіду, безвідносно до якого слово як одиниця індивідуального лексикону функціонувати не може» (Залевская, 2005, с. 307 – 308). Інтерпретація інваріантного смислу для мовця і слухача буде вдалою лише при взаємодії обох контекстів – зовнішнього і внутрішнього. Для трактування й розуміння багатьох похідних мотивованих одиниць з образним змістом словесне оточення актуалізує типові, узвичаєні, закріплені у свідомості носіїв мови асоціативно-образні та (або) асоціативно-оцінні зв'язки. Утім, мотивувальні ознаки окремих образних дериватів можуть бути потрактовані тільки через детальний аналіз внутрішнього контексту.

До таких одиниць зараховуємо, наприклад, прикметник **безкоровайний** 'нешлюбний, неодружений' (ССинКар, с. 241); (про дитину) 'позашлюбний, незаконний; зачатий до шлюбу' (СлГр, т. I, с. 41; ССинКар, с. 241; СУМ-20); **безкоровайний син** 'байстрюк' (ПП, с. 84); *Але надаремно фантастична баба копила губу, уявляючи собі дівку, в якій знайшлася самосійна дитина чи, конкретніше кажучи, безкоровайний син* (Майк Йогансен) (Корпус-ГРАК). «Словарь...» за ред. Б. Грінченка фіксує ще й іменник **безкоровайчук** 'те саме, що **безкоровайний**' (СлГр, т. I, с. 41).

Установлення мотиваційних відношень відбувається через зв'язок з мотиватором *коровай* 'великий круглий здобний хліб із прикрасами з тіста, який печуть на весілля або на якісь інші урочистості чи свята' (СУМ-20) та із загальним значенням словотвірного типу похідних з конфіксом *без-...-н-* 'відсутність того, що названо основою слова'. Вибір мотиватора засвідчує закріплення у свідомості носіїв мови складних асоціативних зв'язків між поняттями 'неодружений' і 'позашлюбний' та образом *короваю* як обрядового предмета, що символізує узвичаєний порядок початку подружнього життя й народження дітей у подружжі. ЕСУМ подає ще й застаріле значення слова *коровай* 'подарунок (частіше корж або калачі) для породіллі' (ЕСУМ, III, 35). Асоціативні відношення включають ціннісний складник і ґрунтуються на суміжних (метонімічних) зв'язках, які є культурно маркованими: 'весілля – коровай – подружній статус', 'весілля – коровай – подружжя – народження дітей'. Такий «внутрішній контекст» мотиватора *коровай* у поєднанні зі значенням афікса *без-...-н-* засвідчує відображення в словотвірній номінації розуміння того, що без *короваю* порушується традиційний (звичаєвий) устрій, згідно з яким має відбуватися народження дітей. Можемо припустити (з огляду на застаріле значення лексеми *коровай*), що породілля, яка народила позашлюбну дитину, не отримувала в подарунок цей символічний хліб.

Опертя на внутрішній контекст є важливим елементом для встановлення мотивувальних ознак таких образних дериватів, що розвинулися на основі образно-метонімічних (рідше образно-метафоричних) мотиваційних відношень, зокрема в тих випадках, коли мотиватор закріпився як стереотипний образ у свідомості мовців і як символічна назва певного поняття чи явища. Отже, внутрішній контекст сприяє розумінню змісту образних дериватів через відсилання до різнотипних знань носіїв мови про мотиватор та до закріплених за ним стійких асоціативно-образних уявлень.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Отже, образні мотиваційні відношення ведуть до фразеологізації морфемної структури похідного мотивованого слова. Визначну роль для встановлення прихованих семантичних компонентів, що не набули формального вираження, але є важливими в структурі деривата й відображають зв'язок з мотивувальними ознаками, відіграють умови встановлення мотиваційних відношень, а саме наявність мінімального контекстного оточення слова – вербального контексту, зокрема й ідіоматичної сполучуваності слів. Окрім цього, до уваги потрібно брати ще й значення словотворчих формантів. Не менш важливими є стійкі (стереотипні) образні уявлення носіїв мови про мотиватор, що формують у свідомості мовців своєрідний внутрішній контекст.

Порушені проблеми фразеологізації морфемної структури образних дериватів окреслюють перспективи в напрацюванні принципів лексикографічного опису таких похідних одиниць: включення до словникових статей відомостей про специфіку мотиваційних відношень, синтагматику й парадигматику деривата та іншої лінгвокультурної інформації.

Література

- Гуцуляк, Т. Є. (2021). *Типологія образних семантико-мотиваційних відношень у відіменниковому словотворі української мови* : дис. ... д-ра філол. наук : спец. 10.02.01 – українська мова. Чернівці, 690 с.
- Ермакова, О. П. & Земская, Е. А. (1985). Сопоставительное изучение словообразования и внутренняя форма слова. *Известия АН СССР. Серия литературы и языка*. Т. 44. № 6. С. 518 – 525.
- Залевская, А. А. (2005). *Психолингвистические исследования. Слово. Текст* : избранные труды. Москва : Гнозис, 543 с.
- Карпіловська, Є. А. (1999). *Суфіксальна підсистема сучасної української літературної мови: будова та реалізація*. К. : Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України, 297 с.
- Козинец, С. Б. (2011). *Словарь словообразовательных метафор русского языка*. Саратов : Саратовский источник, 284 с.
- Кубрякова, Е. С. (1981). *Типы языковых значений : Семантика производного слова*. Москва : Наука, 199 с.

- Манучарян, Р. С. (1975). *Проблемы исследования словообразовательных значений и средств их выражения* : автореф. дис. ... д-ра филол. наук : спец. 10.02.01 – русский язык. Ереван, 55 с.
- Милославский, И. Г. (1980). *Вопросы словообразовательного синтеза*. Москва : Изд-во МГУ, 296 с.
- Панов, М. В. (1956). О слове как единице языка. *Учен. зап. Моск. город. пединститута им. В. Л. Потемкина*. Москва. Вып 5. Т. 51. С. 162 – 174.
- Пономаренко, В. (2002). Ідіоматичність похідних іменників із загальним словотвірним значенням «носій ознаки». *Актуальні проблеми українського словотвору*. Івано-Франківськ : Плай, С. 226 – 233.
- Сидорова, Т. А. (2007). *Проблема мотивированности слов фразеологизированной морфемной структуры в современном русском языке (системно-функциональный и когнитивный аспекты)* : автореф. дис. ... д-ра филол. наук : спец. 10.02.01 – русский язык. Нижний Новгород, 50 с.
- Тараненко, А. А. (1989). *Языковая семантика в её динамических аспектах (основные семантические процессы)*. Киев : Наук. думка, 256 с.
- Dokulil, M. (1962). *Tvoření slov v češtině : Teorie odvozování slov*. Praha : Nakladatelství československé akademie věd, 263 s.

Джерела

- ЕСУМ – Етимологічний словник української мови (2012) (Т. 1 – 7). К. : Наук. думка.
- Корпус-ГРАК – Генеральний регіональний анотований корпус української мови (ГРАК) (2017 – 2021) / М. В. Шведова, Р. фон Вальденфельс, С. Яригін, А. Рисін, В. Старко, Т. Ніколаєнко та ін. Київ, Львів, Єна. URL: uacorporus.org.
- МНСЖел – Желехівський, Є. & Недільський, С. (1886). Малоруско-німецький словар (Т. 1 – 2). Л., 1117 с.
- МСБ – Ткач, Л. О. (2000) (Частина 1: Матеріали до словника). Українська літературна мова на Буковині в кінці XIX – на початку XX століття. Чернівці: Рута, 408 с.
- Парт. – Партицький, О. Й. (1867). Німецько-руський словар (L – Z). Л., 382 с.
- ПП – Прислів'я та приказки. Людина. Родинне життя. Риси характеру (1990) / упоряд. М. М. Пазяк. К. : Наук. думка, 528 с.
- РУС – Російсько-український словник (1924 – 1933) (Т. 1 – 3) / за ред. А. Ю. Кримського та С. О. Єфремова. К. : Держ. вид-во України – УАН. URL: www.r2u.org.ua.
- Р-УСВ – Вирган, І. О. & Пилинська, М. М. (2000). Російсько-український словник сталих виразів. Х. : Прапор, 864 с.

- СГЦБойк – Матіїв, М. Д. (2013). Словник говірок центральної Бойківщини / відп. ред. В. В. Німчук. К. ; Сімферополь : Ната, 602 с.
- СлГр – Грінченко, Б. Д. (1907 – 1909). Словарь української мови (Т. 1 – 4). К.
- СлГр-3 – Грінченко, Б. Д. (1927 – 1928) (Т. 1–3). Словарь української мови. 3 вид., випр. й допов. / за ред. акад. С. Єфремова та А. Ніковського. К. : Горно. URL: www.r2u.org.ua.
- ССинКар – Караванський, С. (2008). Практичний словник синонімів української мови. 3-тє вид., опрац. і допов. Л. : БаК, 512 с.
- СУМ – Словник української мови (1970 – 1980) (Т. 1 – 11). К. : Наук. думка.
- СУМЯ – Яворницький, Д. І. (1920) (Т. 1. А – К). Словник української мови. Катеринослав : Слово, 412 с.
- СУМ-2012 – Словник української мови (2012). К. : ВЦ «Просвіта», 1320 с.
- СУМ-20 – Словник української мови (2010) (Т. 1 – 20). URL: <http://services.ulif.org.ua/expl/Entry/index?wordid=461&page=20>.
- ФСУМ – Фразеологічний словник української мови (1999) (Кн. 1 – 2). К. : Наук. думка, 984 с.

Стаття надійшла до редакції 13.12.2021 р.

Прийнято до друку 15.12.2021 р.

Рецензент – д. філол. наук, проф. Глуховцева К. Д.

ТЕКСТ. ДИСКУРС

ФРАЗЕМИ З АНТОНІМІЧНИМИ КОМПОНЕНТАМИ

(на матеріалі поетичних текстів)

doi: 10.12958/2227-2631-2021-2-44-77-84

Надія Бобух,

*доктор філологічних наук, професор,
завідувачка кафедри української, іноземних мов та перекладу
Вищого навчального закладу Укоопспілки
«Полтавський університет економіки і торгівлі»
ORCID ID <https://orcid.org/0000-0001-7879-8639>*

У статті проаналізовано семантичні функції фразем із компонентами-антонімами в поетичному словнику. Серед стійких сполук із семантично протилежними складниками, зафіксованих у віршованих текстах, виокремлено дві функціонально-семантичні групи: фраземи як засіб характеристики індивідуума та фраземи, що їх уживають для оцінки предметів, явищ і процесів об'єктивної дійсності.

Унаслідок проведеного аналізу встановлено, що фразеологізми першої групи характеризують вік, фізичні властивості, психічний стан, емоції, дії, релігійні уявлення індивідуума та ін. Із-поміж фразем другої групи в поетичних текстах виявлено типові фраземи з компонентами-антонімами, які репрезентують темпоральну характеристику дії чи стану. Серед фразеологізмів, що виражають локативні відношення, переважають стійкі сполучення, компоненти яких указують на охоплення всього простору й утворюють стилістичну фігуру – амфітезу.

Зазначено, що стійкі сполуки, до складу яких входять прийменники з протилежними значеннями й антонімічні лексеми, репрезентують кількісні, просторові й часові межі.

З'ясовано, що загальновживані фразеологічні одиниці, в основі яких лежать семантично протиставлювані лексеми, зазнають у поетичних творах таких індивідуально-авторських трансформацій: заміна стилістично нейтрального компонента фразеологізму його експресивним синонімом; розширення фразеологізму шляхом введення додаткових компонентів для уточнення й підсилення експресії, зокрема за рахунок означення, доданого до іменника; антонімізація фразеологізму шляхом заміни в його складі єднального сполучника і заперечною часткою *ні (не)*; створення оказіонального значення фразеологізму.

Аналіз фактичного матеріалу засвідчив, що фраземи з компонентами-антонімами у віршованих текстах виконують різноманітні семантичні функції: характеризують психічний стан, емоції, фізичні властивості, дії індивідуума; репрезентують темпоральні й локативні відношення. Загальновживані стійкі словосполучення

з семантично протилежними складниками зазнають у поетичних творах різних трансформацій.

Ключові слова: амфітеза, антонімічні компоненти, поетичний текст, темпоральні й локативні відношення, фразеологічна одиниця.

The article analyzes the semantic functions of phrasemes with antonymic components in the poetic dictionary. Among the established collocations with semantically opposite components, recorded in poetic texts, two functional and semantic groups have been distinguished: phrasemes as a means of characterization of the individual and phrasemes used to evaluate objects, phenomena and processes of objective reality.

As a result of the analysis, it has been found out that the phraseological units of the first group characterize age, physical properties, mental state, emotions, actions, religious beliefs of the individual and others. Among the phrasemes of the second group in poetic texts, typical phrases with antonymic components which represent the temporal characteristics of the action or state have been identified. Among the phrasemes that express locative relations, predominate established collocations, the components of which indicate the coverage of the whole space and form a stylistic figure – amphitheses.

It has been found out that commonly used phraseological units, which are based on semantically opposed lexical units, undergo the following individual author's transformations in poetic works: replacement of the stylistically neutral component of phraseological unit by its expressive synonym; expansion of phraseological unit by introducing additional components to clarify and enhance expressiveness; anonymization of a phraseological unit by replacing the connecting conjunction *and* in its composition by the negative particle *no* (*not*); creation of occasional meaning of a phraseological unit.

The analysis of the factual material has shown that phrasemes with antonymic components in poetic texts perform various semantic functions (characterize the mental state, emotions, physical properties, actions of the individual; represent temporal and locative relations). Commonly used established collocations with semantically opposite components undergo various transformations in poetic works.

Key words: amphitheses, antonymic components, individual author's transformations, poetic text, phraseological unit, temporal and locative relations.

Вступ. Фраземи як специфічні мовні одиниці репрезентують різноманітність матеріального й духовного життя етносу, є засобом зберігання та передачі культурної інформації про людину й навколишній світ. Продуктивними у фразеологічному фонді мови є сталі сполуки з семантично протилежними компонентами, які передають складність

і суперечність об'єктивної дійсності, полярні фізичні та психічні стани, емоції тощо.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженню фразеології української мови присвячено наукові розвідки В. Білоноженко, І. Гнатюк, М. Демського, В. Калашника, Ж. Колоїз, Л. Скрипник, В. Ужченка, Д. Ужченка та ін.

На сучасному етапі простежуємо посилення інтересу до вивчення діалектної (ареальної) фраземіки української мови як складника загальнонаціональної картини світу. Так, кандидатська дисертація М. Яцьків присвячена вивченню фразеології художньої прози закарпатоукраїнських письменників Мирослава Дочинця та Дмитра Кешелі в лінгвокультурологічному аспекті, адже, як наголошує дослідниця, саме діалектна фраземіка найкраще відтворює суспільний досвід, звичаї, обряди, особливості менталітету мовців, які проживають на тій чи тій території (Яцьків, 2021, с. 2 – 3). У кандидатській дисертації Н. Карлової проаналізовано семантику та структуру етнофразем східнослов'янських і східностепових говірок (Карлова, 2021). Фразеологізми на матеріалі окремих творів були об'єктом лінгвістичних розвідок І. Глуховцевої (Глуховцева, 2019, с. 104 – 118; 2020, с. 79 – 92).

Досліджуючи трансформацію фразеологізмів у художніх текстах, О. Коваль зазначає, що митці творчо обігрують семантичний потенціал сталих словосполучень, які використовують з певною художньо-стилістичною метою, вдаються до семантико-стилістичного оновлення, цілеспрямовано переробляють структурно-семантичну модель зворотів (Коваль, 2014, с. 131).

Мета й методи дослідження. У пропонованій статті ставимо за мету проаналізувати семантичні функції фразем із компонентами-антонімами в поетичному словнику.

Матеріалом дослідження є фразеологічні одиниці (ФО) з антонімічними лексемами, зафіксовані в поетичних творах українських авторів (І. Драча, С. Йовенко, Г. Коваля, Л. Костенко, Д. Луценка, Є. Маланюка, М. Матіос, П. Мовчана, Д. Павличка, І. Римарука, В. Симоненка та ін.).

У розвідці використано описовий метод, метод компонентного аналізу й метод лінгвостилістичного аналізу.

Виклад основного змісту. У віршованих текстах відзначаємо фразеологізми з різними типами семантично протилежних компонентів: «1) антоніми з градуально якісною протилежністю: *ні холодно ні жарко, мале й велике*; 2) антоніми, що виражають комплементарну (додаткову) протилежність (між ними немає середнього члена): *ні живий ні мертвий; не на життя, а на смерть*; 3) антоніми, що виражають векторну протилежність, тобто означають протилежну спрямованість дій, властивостей, ознак: *туди й сюди, ні назад ні вперед, ні дати ні взяти*» (Ужченко & Ужченко, 2007, с. 208).

Серед фразем з компонентами-антонімами, зафіксованих у поетичному словнику, виокремлюємо дві функціонально-семантичні групи. ФО першої групи є засобом характеристики індивідуума, а ФО другої групи вживають для оцінки предметів, явищ і процесів об'єктивної дійсності.

Аналізовані стійкі словосполучення першої групи характеризують вік (*мале й велике*), фізичні властивості, психічний стан, емоції (*ні живий ні мертвий, між смертю і життям, сміх і плач, ні в сих ні в тих*), дії людини (*зважити всі за і проти, і лягти і встати*), релігійні уявлення індивідуума (*душею й тілом, чисті й нечисті*) тощо.

Так, ФО *мале й велике* (*старе*) має значення: 'усі люди, незалежно від віку, діти й дорослі' (Фразеологічний, 1993, с. 366): *Хай співають камінь і дерево, гори й море, / Хай співають трави і люди (мале й велике)* (С. Йовенко); *Байдужість – певне, злочин, / Найважчий на землі. / Нехай старі й малі / Від тих відводять очі, / Кого біда чужа / Не зачіпа нітрохи...* (П. Сингаївський).

У віршованих текстах засвідчено стійкі сполучення, утворені шляхом поєднання логічно несумісних понять, які виражають полярні фізичні й психічні стани та емоції. Приміром: *Невидимі, падуть до ніг / Слова, пророцтва, плач і сміх – / і доля в'яже перевесло* (І. Римарук); *В селі чи в місті – вдалині / Од Києва побачиш / Дитячі личенька ясні / І мало не заплачеш. / Зупинишся ні в сих ні в тих...* (М. Луків); *А я поклявся перейти вночі – / із краю в край пройшов по кладовищі. / Я повертався ні мертвий ні живий, / Мені тиснули руку однолітки* (М. Луків).

Фразеологізм *ні мертвий ні живий*, який репрезентує значення 'дуже наляканий', зазначають В. Ужченко й Д. Ужченко, пов'язаний із давньоримською культурою, є калькою з лат. *neque vivos neque mortuos* (Ужченко & Ужченко, 2007, с. 154).

У поетичних творах зафіксовано й фразеологізм *між (поміж) смертю й життям* (у надзвичайно небезпечному для життя становищі): *Так гублячи страшним хвилинам лік, / буяючи поміж життям і смертю, / не стулюючи сім ночей повік, / невпинною тортурою ізжертий, / він [чоловік] нагородить правди і брехні / і ліпших друзів принесе у жертву* (Ю. Клен); *О четвертій над ранок сплять всі, окрім тих, / хто не спить, – / тих, що зайняті ділом, і тих, кого біль розриває, / і між смертю й життям протріпоче тонесенька нить* (С. Йовенко).

Традиційним для мови поезії є використання фразеологізму *не на життя, а на смерть* із метою підсилення чогось, що має дуже рішучий, різкий характер. Заперечна частка *не* вносить додаткові відтінки в значення вказаної синтаксичної конструкції, вона нівелює семантику конститuenta *життя* й підсилює значення протиставлюваного компонента *смерть*: *Це все було... Були німі кургани, / І війни йшли не на життя – на смерть* (В. Симоненко); *Зненавидь*

мене! Двох сердець війна / не на життя – на смерть уже триває (С. Йовенко).

Засвідчуємо вживання стійких словосполучень, що репрезентують релігійні уявлення людини. Так, крилатий вислів *чисті і нечисті* пов'язаний із біблійною легендою про праведника Ноя, який урятував у своєму ковчегу під час всесвітнього потопу по сім пар чистих (тобто таких, м'ясо яких можна їсти) і по парі нечистих тварин (Коваль, Коптілов, 1975, с. 308). У переносному вживанні *чисті* – хороші, порядні люди; *нечисті* – порочні: *Блажен / хто поділив на чистих і нечистих / роди і племена / живий і мертвий люд* (І. Римарук).

У досліджуваних поетичних текстах фіксуємо також фразеологізми *душею й тілом*; *дух, що тіло рве до бою*; *у здоровому тілі здоровий дух* та ін.: *Вирує вальс на тлі часу нового, / бринить мотив, немов з морського дна. / Душею й тілом поринає в нього / ця юна пара – поки що одна* (С. Голованівський); *Вітав того, чия висока пісня / До нас летіла беркутом з Карпат; / Хто, грізною покликаний добою, / Долав безкрилих буднів сірий плин, / Як вільний дух, що тіло рве до бою* (І. Муратов); *Шериньов: / – А серце? Це ж зовсім неждано! / Дивлюсь, ви такий одчайдух! / Олекса: / – Mens sana in corpore sano! / – В здоровому тілі здоровий дух!* (Д. Білоус).

Менш продуктивні в мові поезії фраземи з антонімічними компонентами, які характеризують контрастні дії людини: *Хоч, може, і не всі / Ти зважив «за» і «проти», / Раненько по росі / Берися до роботи* (П. Сингаївський); *А Лука встав і ліг / В Мину Юр'евича. / В нього діяв, як міг. / За підбурювача* (Д. Білоус).

Із-поміж ФО другої групи відзначаємо продуктивність антонімічних пар, що репрезентують темпоральні та локативні відношення, оскільки час і простір є основними формами буття.

У поетичних текстах виявлено типові фраземи з компонентами-антонімами, які виражають темпоральну характеристику дії чи стану: *день і ніч, днями й ночами, денно і нічно (ночно), днювати й ночувати* та ін. – *Тут біль і велич, / мир і пам'ять... / Пливають вінками років пори, / і день, і ніч гіллям хоралють / дуби прадавні, як собори* (Д. Луценко); *Скрізь відчуватиму в сонячній сумі: / ось ти... із прірвою ніжної зору. / Віри шляхами й завулками сумнівів / денно і нічно ходитимеш поруч* (В. Коломієць); *Певне, зроду не знали / ні спокою, ні втіхи, / в материнському серці / і ноче, і днює тривога* (М. Сингаївський).

Складники названої антонімічної пари функціонують у мові поезії і як номінативні речення. Стилістично марковані називні конструкції вжиті для відтворення полярних описуваних картин навколишнього світу та передачі схвильованої внутрішньої мови персонажа: *Сонце входить в зівніці. Колишуться зорі в саду. / День і ніч* (Л. Первомайський); *І день, і ніч. І вічно сам...* (Є. Маланюк).

Із-поміж аналізованих фразем, що виражають локативні відношення, переважають стійкі сполучення, компоненти яких указують

на охоплення всього простору (скрізь) й утворюють стилістичну фігуру – амфітезу. В амфітезі стверджуються обидві протиставлювані ознаки, дії чи обидва явища, результатом чого є повне охоплення всього класу предметів, усього явища та ін. (Введенская, 2003, с. 425): *наліво й направо, тут і там, туди і сюди, уздовж і впоперек*, наприклад: *Рожевий, смугастий – у променях мліє [граніт]. / В кожному кристалі вогні полісують – / І падає сонце **направо й наліво** / Верткою мигливою блискавкою* (І. Драч); *І світ не розколовся / І земля / Не зрушила з одвічної орбіти: / Над Зачепилівкою літній дощ / Снував із хмари невидиму пряжу; / Транзистори на чорноморських пляжах / Пиляли тишу **впоперек і вздовж*** (Б. Олійник); *Вище й вище гуркіт бою, / і нема кінця громам, / безперервною грозою / міни рвуться **тут і там*** (В. Сосюра).

Менш продуктивні ФО, антонімічні компоненти яких репрезентують чергування протиставлюваних напрямків: *А за Дніпром, в небесній оболоні / сам Київ із туману проступав – / **то тут, то там*** (П. Тичина); *Спотворений зміст, певно, був візерунком, / бо літери гнулися в дугу, як магнітні опилки / тяглися до руки, до волі людської навиклі. / Слухняно ставали **то вздовж, а то впоперек** хутко* (П. Мовчан).

В українській мові наявна група стійких сполучень, до складу яких входять прийменники, що виражають протилежні значення (від – до, з – до), й антонімічні лексеми. Такі фраземи виражають: а) кількісну межу (від альфи до омеги, від початку до кінця) – *Ти сам в собі самім ще світу не відкритий, / Світ з потаємин **від початку до кінця**. / Але його краса, в уяву перелита, / Відрадою буття запалить нам серця* (Г. Коваль); б) просторову межу (від верху до низу, від голови до ніг, від землі до неба) – *Хай мить не смутніє ця. / Хай я собі так втішаюсь: / **З ніг до голови** вмиваюсь. / І знов з **голови до ніг*** (М. Матіос); в) часову межу (від (од, з) рання (ранку) до вечора, від світанку (світання) до смерку (смеркання) – ***З ранку до вечора** / сонце у мене / гріється в хаті. / Ним я печальюсь, / ним я радію, / бо ним я на світі / багата* (Г. Чубач); *Я проміняв своє кохання / На коні, гроші і ґрунти. / Я **від світання до смеркання** / Робив, не маючи мети* (Д. Павличко).

Ці стійкі сполучення сформувалися на основі лексем із часовим (ранок, світання, вечір, смерк, смеркання) і просторовим (верх, низ, земля, небо) значенням, а також перших та останніх літер різних алфавітів (альфа – омега).

Загальновживані фразеологічні одиниці, в основі яких лежать семантично протиставлювані лексеми, зазнають у поетичних творах індивідуально-авторських трансформацій: 1) заміна стилістично нейтрального компонента фразеологізму його експресивним синонімом: *Лиманці! Нам потрібні люди / і шість готових в путь шаланд. / Нам з вами не страшні атаки. / **Халупам – мир! Війна – двірцям!*** (І. Муратов) (пор.: *Мир хатам, війна палацам*). Завдяки таких

модифікації, наголошує О. Коваль, усталений зворот набуває політичного спрямування та гострого соціального характеру (Коваль, 2014, с. 126); 2) розширення фразеологізму шляхом уведення додаткових компонентів для уточнення й підсилення експресії, зокрема за рахунок означення, доданого до іменника: *Це зойк світів? Чи надсвідома згадка? / Чи, може, сон прекрасний наяву?* (Л. Костенко); *Ти від долі призначена, / Світлий сон наяву. / Од побачення до побачення / Я на світі живу* (Т. Масенко) (пор.: *сон наяву*); 3) антонімізація фразеологізму шляхом заміни в його складі єднального сполучника і заперечною часткою *ні (не)*: *Ось я нареши. Нюхом наче чую. / Чому ж в собі ні днюю, ні ночую, / А так прийду на хвилю, привітаюсь / І знов у чорну безвість розвертаюсь...* (І. Драч) (пор.: *днювати й ночувати*); 4) створення оказіонального значення фразеологізму: *Та це ж не шабля – блискавка! / Це з сонця грім-перо! / Ти вродиш гору, мишко, / Чи вродиш миш, горо?!* (І. Драч) (пор.: *гора породила мишу*).

Висновки та перспективи подальших досліджень. Отже, фраземи з компонентами-антонімами у віршованих текстах виконують різноманітні семантичні функції, зокрема характеризують психічний стан, емоції, фізичні властивості, дії індивідуума, а також репрезентують темпоральні й локативні відношення. Загальновживані стійкі словосполучення з семантично протилежними складниками зазнають у поетичних творах різних трансформацій.

Перспективи дослідження вбачаємо у вивченні фразеологізмів з антонімічними компонентами на матеріалі прозових текстів.

Література

- Введенская, Л. А. (2003). *Словарь антонимов русского языка*. М. : Астрель: АСТ, 448 с.
- Глуховцева, І. Я. (2019). Фразеологія твору Пантелеймона Куліша «Чорна рада». *Лінгвістика*. № 2. С. 104 – 118.
- Глуховцева, І. (2020). Фраземіка поетичних творів Миколи Руденка. *Лінгвістика*. № 1. С. 79 – 92.
- Карлова, Н. М. (2021). Етнофраземи східнослов'янських і східностепових говірок : автореф. дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.01 – українська мова. Черкаси, 20 с.
- Коваль, А. П. & Коптілов, В. В. (1975). *Крилаті вислови в українській літературній мові*. К. : Вища шк., 335 с.
- Коваль, О. В. (2014). Трансформація фразеологізмів як засіб увиразнення художнього тексту (на матеріалі творів ХХ століття). *Наук. зап. Бердян. держ. пед. ун-ту*. Вип. IV. С. 123 – 132.
- Ужченко, В. Д. & Ужченко, Д. В. (2007). *Фразеологія сучасної української мови*. К. : Знання, 494 с.
- Фразеологічний словник української мови: у 2 кн. (1993). В. М. Білоноженко. К. : Наук. думка, Кн. 1 – 2. 984 с.

Яцьків, М. Ю. (2021). Фразеологія художньої прози закарпатоукраїнських письменників Мирослава Дочинця та Дмитра Кешелі: лінгвокультурологічний аспект : дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.01 – українська мова. Ужгород, 244 с.

Стаття надійшла до редакції 27.11.2021 р.

Прийнято до друку 29.11.2021 р.

Рецензент – д. філол. наук, проф. Глуховцева К. Д.

МЕТАКОМУНІКАТИВНА ФУНКЦІЯ МОВНИХ КЛІШЕ

doi: 10.12958/2227-2631-2021-2-44-85-96

Тетяна Кокнова,

доктор педагогічних наук, професор

кафедри романо-германської філології

ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка»

ORCID ID <https://orcid.org/0000-0003-0232-0756>

У статті проаналізовано метакомунікативну функцію мовного кліше, досліджено структуру метакомунікативного спілкування, розглянуто принципи успішної комунікації (принцип кооперації та принцип увічливості). Специфіка теми дослідження пов'язана з вивченням метакомунікативної функції мовних кліше, розмовними формулами, які становлять прагмему, допомагаючи організувати соціальну взаємодію індивідів. Об'єктом дослідження стали мовні кліше, які активно використовують співрозмовники в актах мовної комунікації. Представлено визначення метакомунікативної функції мови, сутність якої полягає в тому, що вона забезпечує соціально прийнятний, ситуативно детермінований, ефективний щодо реалізації комунікативних намірів мовця, а також психологічно комфортний перебіг комунікативного акту на всіх його етапах. Установлено, що в контексті наявності чотирьох функцій мови кліше реалізують головним чином прагматичну функцію. Відтворюваність мовних кліше в різноманітних комунікативних ситуаціях свідчить про те, що комуніканти усвідомлено вибирають саме кліше для досягнення своїх комунікативних цілей і саме за допомогою кліше успішно їх досягають. Виокремлено й наведено приклади мовних кліше, що використовуються в трьох фазах метакомунікативної комунікації (установлення мовного контакту; підтримка мовного контакту; розмикання мовного контакту). Проаналізовано основні метакомунікативні завдання, що вирішуються у фазі встановлення мовного контакту та які пов'язані з комунікативною інтенцією мовця і спрямовані на створення сприятливих умов для спілкування. Розглянуто особливості спеціалізованих та неспеціалізованих метакомунікативних сигналів установлення мовного контакту. Підсумовано, що метакомунікативна функція кліше в мові має відтворюваний характер. Проте, крім ознаки відтворюваності, кліше мають ситуативну пов'язаність, тобто набувають конкретну референцію виключно у відповідних комунікативних актах. Метакомунікативна функція мовних кліше має особливий статус функції мовлення, яка забезпечує соціально прийнятний, ситуативно детермінований, ефективний та психологічно комфортний перебіг комунікативного акту на всіх його етапах, тобто на всіх етапах метакомунікації або фактичної комунікації.

Ключові слова: комуніканти, комунікативна ситуація, метакомунікативна функція, мовні кліше, прагмема.

The article discusses the metacommunicative function of the speech cliché, examines the structure of metacommunicative communication, considers the principles of successful communication (the principle of cooperation and the principle of politeness). The specificity of the research topic is related to the study of the metacommunicative function of speech clichés, conversational formulas that involve a pragmatic component, helping to organize the social interaction of individuals. The object of the study is speech clichés, which are actively used by communicants in the act of verbal communication. The definition of metacommunicative function of language is introduced, and states that it provides socially acceptable, situationally determined, and successful in implementing the communicative intentions of the speaker, as well as psychologically comfortable course of communicative act at every stage. It is established that in the context of four functions of language speech clichés fulfill mainly a pragmatic function. The reproducibility of speech clichés in various communicative situations indicates that communicators consciously choose the cliché to achieve their communicative goals, and they successfully achieve them with the help of clichés. Examples of speech clichés used in three phases of metacommunicative communication (getting into speech contact; keeping speech contact; breaking speech contact off) are singled out and given. The main metacommunicative tasks that are solved in the phase of getting into speech contact, and which are related to the communicative intention of the speaker and aimed at creating favorable conditions for communication, are analyzed. Features of specialized and non-specialized metacommunicative signals of establishing speech contact are considered. It is concluded that the metacommunicative function of clichés in language is reproducibility. However, in addition to the sign of reproducibility, clichés have a situational connection, as they acquire a specific reference only in the relevant communicative acts. The metacommunicative function of speech clichés has a special status of speech function, which provides socially acceptable, situationally determined, effective and psychologically comfortable course of communicative act at every stage of metacommunication or actual communication.

Key words: communicators, communicative situation, metacommunicative function, speech clichés, pragmatic component.

Вступ. На сучасному етапі в лінгвістиці все більше уваги приділяють дослідженню мовних кліше, які функціонують переважно в діалогічній мові, у мовних актах і є компонентами діалогічних єдностей. Як засіб реалізації комунікантами своїх інтенцій метакомунікативні кліше, поряд з невербальними та іншими одиницями мови, є двигунами комунікації, проте їхня роль зростає, якщо

комуніканти майже незнайомі, або в офіційній ситуації спілкування, або якщо комунікація виникла спонтанно. Функціонуючи в різноманітних комунікативних актах, метакомунікативні кліше реалізують прагматичну функцію мови, забезпечуючи бажаний ефект для ініціатора спілкування, тому в мові носіїв спостерігають досить високу відтворюваність метакомунікативних кліше.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Мовні кліше були предметом дослідження вітчизняних учених з різних аспектів. Так, Н. Шарманова вивчала проблеми мовних кліше в контексті фразеологічної дилеми; питання ужитку мовних кліше в сучасному інформаційному мовленні (Шарманова, 2011; Шарманова, 2012); досліджувала кліше в українському телепросторі в їх прагматичному і метакомунікативному виявах (Шарманова, 2012); розглядала питання вжитку мовних кліше в інтернет-виданнях (Шарманова, 2013). Проблеми кліше в мовознавстві досліджувала Н. Вишневська (Вишневська, 2013). Н. Романюк розглядала тематичні групи клішованих одиниць англійської та української мов (Романюк, 2017), а в дисертаційній праці вивчала семіотизацію мовних кліше як одиниць когніції, культури й дискурсу (Романюк, 2018).

Серед зарубіжних лінгвістів поняття «кліше» та його функції в мовленні висвітлювали А. Баришева, М. Котюрова, Н. Богатирьова, Т. Ніколаєва, З. Гур'єва, Ю. Матюхіна, С. Кушнерук та ін.

Методи дослідження. У статті використано теоретичні методи і прийоми: аналіз і синтез, порівняння, узагальнення, абстрагування й конкретизацію, які допомагають теоретично опрацювати матеріал з досліджуваної проблеми.

Виклад основного змісту. Поняття «функція» розуміємо як призначення й використання різних сторін мови та її елементів, і в цьому контексті ми розглядаємо властивості та особливості кліше, які співвідносяться з їхніми функціями в комунікативних актах. Такий підхід вимагає опису метакомунікативної функції кліше, дослідження структури метакомунікативного спілкування, принципів успішної комунікації, розгляду дейктичних властивостей кліше. На відміну від словосполучень, що реалізують функцію впливу, кліше як спеціальний тип стійких одиниць орієнтовані на комунікативну функцію, тобто на функцію повідомлення (Тер-Минасова, 2000, с. 239). При цьому також повідомляють певну прагматичну інформацію. Майже в кожному визначенні мовного кліше йдеться про його закріпленість за тим чи тим типом мовних ситуацій, у яких учасники комунікації так чи так мовно впливають один на одного. У зв'язку з цим доцільно розглянути трактування основних понять лінгвопрагматики.

Мова, за визначенням О. Ахманової, – це «діяльність того, хто говорить, застосовує мову для взаємодії з іншими членами цього мовного колективу; уживання (використання) різноманітних засобів мови для передачі складного змісту, що включає, крім власне інформації,

спілкування (заклик, звернення) до слухача, спонукання його до дії (відповідної відповіді) тощо» (Ахманова, 2004). На наш погляд, важливо підкреслити слова «для взаємодії з іншими [людьми]», адже конкретна реалізація комунікативної мети відбувається в різних мовних ситуаціях під час такої взаємодії.

У мовленні людина оперує повідомленнями, а в мові – змістами. Повідомлення часто містять клішовані мовні структури, які з'являються за умов високочастотних, повторюваних ситуацій у мовленнєвому потоці і є невід'ємною частиною мовлення. Своєю появою вони зобов'язані автоматизованості мовлення.

Говорячи про те, що мовні кліше надають прагматичну інформацію, ми маємо на увазі той факт, що співрозмовники виражають і своє ставлення до того, що висловлюється, і впливають один на одного. У нашому розумінні терміна «прагматика» (від гр. *pragma*, род. в. *pragmatos* – справа, дія) ми виходимо з того, що це об'єкт досліджень у сфері семіотики та мовознавства, у яких вивчається функціонування мовних знаків у мовленні (Павлик, 2020). Одиниці прагмалінгвістики – прагмеми – належать до різних рівнів мови й мають прагматичну заданість, тобто вони призначені для регуляції людської поведінки (Павлик, 2020). Метакомунікативні мовні кліше, у першу чергу, розмовні формули, на наш погляд, є одними з найяскравіших прагмем, оскільки саме вони допомагають організувати соціальну взаємодію індивідів, наприклад, з мовного кліше вітання починається звичайний акт комунікації, за допомогою формул ухилення від відповіді можна уникнути небажаної поведінки співрозмовника або, навпаки, викликати в ньому певну реакцію тощо.

У цьому контексті слід говорити про функції мови. Ф. Бацевич виділяє чотири основні функції: комунікативну, когнітивну, емоційну та метамовну (Бацевич, 2003). Інші дослідники також пропонують чотири функції: функцію позначення, гносеологічну, комунікативну й прагматичну. На наш погляд, кліше при такому підході реалізують головним чином прагматичну функцію. Їх відтворюваність у різноманітних ситуаціях наводить на думку, що комуніканти усвідомлено обирають саме кліше для досягнення своїх комунікативних цілей і саме за допомогою кліше успішно їх досягають.

Сучасній лінгвістиці відомі синонімічні назви метакомунікативної функції: «фатична», «контактовстановлювальна» «метакомунікативна», де корінь містить чітку вказівку на специфіку цієї функції – забезпечення нормальної комунікації, за якої, разом з отриманням або передачею інформації, відбувається цілеспрямована організація комунікативного акту: залучення до розмови, її підтримка та припинення (Косенко, 2011).

У сучасному мовознавстві існує два визначення метакомунікативної функції мови. Перше належить Р. Якобсону, який перший ужив термін «метакомунікативна функція» мови. Згідно з його розумінням, метакомунікативна функція – це функція повідомлення,

основне призначення якої «встановити, продовжити або перервати комунікацію, перевірити, чи канал зв'язку працює («Алло, ви мене чуєте?»), привернути увагу співрозмовника або переконатися, що він слухає уважно (Гнезділова, 2015).

Метакомунікативна функція, у нашому розумінні, – це та функція мовлення, яка забезпечує соціально прийнятний, ситуативно детермінований, ефективний щодо реалізації комунікативних намірів мовця, а також психологічно комфортний перебіг комунікативного акту на всіх його етапах. Чинник соціальної прийнятності особливо помітний у визначенні цієї функції, де йдеться про ритуальні формули як особливі метакомунікативні сигнали.

На цьому етапі можна побачити, що метакомунікативна функція є характерною функцією мовних кліше, яку ці мовні одиниці реалізують у мовленні, наприклад:

Speaker 1: Officer Murabchick. How are you? I'm Sandra Sutherland.

Speaker 2: How do you do?

Speaker 1: Fine, thank you!

Така діалогічна єдність, представлена у вигляді двох послідовних реплік, включає, принаймні, три клішовані побудови, що оформлюють ситуацію встановлення мовного контакту. Вони ж забезпечили сприятливу психологічну атмосферу для подальшої комунікації. Вибір привітання тут повністю ґрунтується на нашому твердженні про чинник соціальної прийнятності та ситуативної детермінованості: у ситуації спілкування незнайомих людей доречна повна, більш офіційна форма кліше подяки *Thank you*, а кліше поінформування про стан справ *How do you do?* також має цілком формальний характер.

Отже, залишимо за метакомунікативною функцією особливий статус функції мовлення, що забезпечує соціально прийнятний, ситуативно детермінований, ефективний і психологічно комфортний перебіг комунікативного акту на всіх його етапах, тобто на всіх етапах метакомунікації або фактичної комунікації.

У структурі метакомунікативної комунікації зазвичай виділяють три фази: 1) установа мовного контакту; 2) підтримка мовного контакту; 3) розмикання мовного контакту. На цих фазах мовного спілкування функціонують різноманітні метакомунікативні кліше, семантика яких сигналізує про ту чи ту фазу (Гнезділова, 2014). Відсутність однієї з фаз спілкування може виявитися прагматично неповноцінною і в аспекті прийому повідомлення, тобто можлива часткова або повна втрата адресатом змісту повідомлення, і в соціальному аспекті, тобто може свідчити про деяку напруженість у взаєминах комунікантів.

A slightly drunk beauty named Sophie appears behind Eve.

Speaker 1: Hi, there, Eve.

Eve hates Sophie.

Ppeaker 2: Get lost. Sophie. («Blast from the Past» (1999) by Bill Kelly and Hugh Wilson)

У цьому випадку в мовному контакті між Ів і Софі відсутня фаза підтримки. Фаза ініціалізації різко завершується реплікою розмикання мовного контакту у зв'язку з тим, що комуніканти не ладять один з одним. Їхні особисті взаємини, що є частиною екстралінгвістичної ситуації, не дозволяють розвиватися вербальній комунікації партнерів.

Фазу встановлення мовного контакту Л. Солощук називає нульовою фазою спілкування, яка передує передачі власне повідомлення, стверджуючи, що метакомунікативним завданням, яке вирішується на цій фазі, на додаток до встановлення мовного контакту, є часто ідентифікація автора в умовах його непізнаваності чи непізнаності (Солощук, 2014).

Імовірно, що перш ніж розпочати спілкування, необхідно встановити мовний контакт, налагодити фізичний і психологічний канал зв'язку, без якого неможлива мовна діяльність. Значення цього чинника підкреслюється вже самим включенням елемента в традиційну модель комунікативного акту поруч з адресатом, адресантом, контекстом, повідомленням і кодом.

Під установленням мовного контакту розуміємо мовні дії, у яких для зазначеної мети використовуються певні метакомунікативні сигнали. Узагалі ж функцію контакту ситуативно можуть набувати будь-які висловлювання, що можна розглядати як висловлювання інформативного чи суто фатичного призначення.

Фаза встановлення мовного контакту включає розв'язання низки метакомунікативних завдань, пов'язаних з комунікативною інтенцією мовця і спрямованих на створення сприятливих умов для спілкування. До таких завдань насамперед належать: а) привертання уваги до повідомлення, б) ідентифікація адресанта та в) ідентифікація адресата. На додаток до них підключаються також завдання г) досягнення згоди комунікантів в оцінці партнера та ситуації спілкування, яка може бути викликана необхідністю внесення коригування в початкове уявлення про партнера та ситуацію спілкування; д) завдання досягнення згоди про спосіб ведення розмови; е) завдання визначення початкової теми розмови; ж) заява мети комунікації у згорнутому вигляді.

Структурно контактовстановлювальну фазу можна представити як надання певного сигналу привернення уваги (*attention-better*), який використовують для встановлення мовного контакту з адресатом, і підкріплення цього сигналу метакомунікативним засобом, що встановлює власне мовний контакт.

До спеціалізованих метакомунікативних сигналів установлення мовного контакту належать, перш за все, вигуки-апелятиви, наприклад, такі кліше, як *Listen! Look! Attention!* До неспеціалізованих: 1) апелятиви-звернення в початковій позиції, серед яких також можна знайти клішовані вирази, наприклад *Dear sir, Ladies and gentlemen!*; 2) формули

увічливості, що також є клішованими структурами, наприклад, *Excuse me, Take my appologies*; 3) клішовані вступні висловлювання, наприклад, *You know, You see*; 4) емоційно-експресивні вигуки, наприклад, клішовані фрази *You don't say so! Dear mi! My God!* (Косенко, 2011).

Ініціатор контакту здійснює диференційований підхід у виборі метакомунікативного сигналу, зумовлений низкою екстралінгвістичних чинників: спосіб спілкування (офіційний – нейтральний – неофіційний) і тип соціального контакту, що розуміється як співвідношення статусних, позиційних і ситуативних ролей, що позначаються ознаками «вищий – нижчий – рівний», «свій – чужий», «знайомий – близько знайомий – малознайомий – незнайомий» (Косенко, 2011).

Спеціалізовані та неспеціалізовані метакомунікативні сигнали встановлення мовного контакту об'єднуються, утворюючи «полікомпонентний метакомунікативний сигнал» (Косенко, 2011). Усі вербальні метакомунікативні сигнали, серед яких мовні кліше посідають центральну позицію, зазвичай успішно поєднуються з невербальними засобами спілкування, кінестетичними (жести, міміка, рухи тіла) і фонаційними (інтонація і хезитація), паузацією, а також іншими голосовими характеристиками. У деяких випадках навіть можлива заміна вербальних метакомунікативних сигналів на невербальні внаслідок високої конвенційності останніх, наприклад:

Speaker 1: Good morning!

Speaker 2: Good morning! How's it going!

Speaker 1: Are you reasonable awake?

Speaker 2: Oh, I'm fine, I'm wide awake. What's up?

Кліше привітання *Good morning* ініціатора мовного спілкування послугувало лінгвістичним атракціоном уваги слухача. Подальше ідентичне кліше відіграє роль підтвердження уваги з боку останнього. Однак на етапі ініціалізації, окрім вітання, часто вдаються до питань про стан справ та відповіді на них, що має місце в цьому випадку: *How's it going!, Oh, I'm fine, What's up?* В основному в цьому аспекті використовують кліше вітання (наприклад, *Hey you, Good evening, Good afternoon, Hello, Hi*) і привернення уваги (як *Beg pardon, Excuse me, Thank you? Hey you*).

Уважають, що в ході мовної взаємодії метакомунікативні сигнали підтримки мовного контакту можуть виходити і від того, хто говорить, і від слухача. Останні ж спрямовані на реалізацію прагматичних принципів мовного спілкування: принцип кооперації та принцип увічливості. Метакомунікативні кліше згоди (*All right, Of course, yes*), повідомлення думки (*I think*), перевірки уваги з боку співрозмовника мовного контакту (*listen, now listen, hey you there?*), сповіщення про стан справ (*You okay? What's the trouble?*), уточнення (*What do you mean?*) найчастіше використовувалися для реалізації кооперативного принципу, тоді як метакомунікативні кліше вибачення (*I'm sorry, I'm terribly sorry*), кліше подяки (*thank you, thanks*), власне вітання (*Good afternoon, Good*

evening), власне прощання (*Pleased to meet you, Bye*), прощання-побажання (*Have a good evening, You have a good day now*) найчастіше залучалися для реалізації принципу ввічливості.

Успішність вербальної комунікації, як зауважує Ю. Матюхіна, часто залежить від нелінгвістичних знань, до яких входять фактуальна інформація про явища та події реальної дійсності та знання щодо правил спілкування (прагматичні правила) (Матюхіна, 2013). Такі знання становлять сутність прагматичних правил, тобто умов спілкування, що залежать від соціального статусу комунікантів і від комунікативної ситуації.

На наш погляд, кліше є такими засобами, за допомогою яких реалізуються описані принципи ввічливості та кооперації. У наступній діалогічній єдності за допомогою кліше реалізовано принцип ввічливості:

Speaker 1: Mademoiselle Gertrude, it is a pleasure to finally have you here. Vollard has spoken so highly of you.

Speaker 2: Thank you, Monsieur Picasso.

Найчастіше порушення принципів кооперації та ввічливості веде до ілюкутивної неузгодженості, що виявляється в тому, що інтенції дій у відповідь і попередні дії суперечать одна одній (Матюхіна, 2013). Метакомунікативні кліше можуть також брати участь у цих процесах, наприклад, в актах ухилення від відповіді:

Speaker 1: Claudia, let's get married?

Speaker 2: What! Get married?

Speaker 1: Yes. We'll get married. You and I. What do you say?

Speaker 2: What do I say? What can I say? No. At least, not yet. I don't know ... I can't ever think of it ... at a time like this ... Oh, but why did you have to ask me?

Незважаючи на очевидне в цьому випадку порушення принципу кооперації та неузгодженість інтенцій комунікантів (Співрозмовник 1 просить співрозмовницю 2 вийти за нього заміж, вона ж ухиляється від однозначної відповіді), ми вважаємо, що кліше відхилення від відповіді *What can I say? No. At least, not yet. I don't know. ... why did you have to ask me?* на успішність спілкування впливають позитивно.

Активність слухача для підтримки мовного контакту виключно за допомогою метакомунікативних сигналів проявляється в особистих стратегіях спілкування, спрямованих на збереження за мовцем ходу або, навпаки, на зміну мовного ходу. До особистих стратегій мовної поведінки слухача, що спрямовані на збереження ходу за мовцем, можна віднести такі: 1) стратегію прояву згоди, підтакування, 2) стратегію зацікавленості, 3) стратегію верифікації, 4) стратегію повторів і перепитувань (Матюхіна, 2013). За допомогою метакомунікативних кліше реалізується стратегія зацікавленості (наприклад, метакомунікативні кліше-питання про стан справ та відповіді на них) *You okay.! How are you? What's the trouble? What's up!, а також пропозиції*

помочь *Can I help you?*). Стратегія згоди реалізується за допомогою метакомунікативних кліше згоди: *right, right now, of course, yes, definitely, all right, alrighty then! that's fine*); стратегія верифікації – за допомогою метакомунікативних кліше уточнення: *You sure? What do you mean?*; перевірки уваги, каналу зв'язку *Hey, you there?*); і стратегія повторів і перепитувань (за допомогою метакомунікативних кліше вибачення) *Pardon me, excuse me* та звертання *Ladies and gentlemen, Your Majesty, sir*).

Для здійснення стратегій кооперації метакомунікативна функція відіграє важливу роль, оскільки тут важливий сам контакт, його підтримка, а не інформація. Якщо реалізується метакомунікативна функція, то спілкування протікає в «бажаній тональності, тобто використовуються ті тактики, які є організаційною складовою спілкування, а не інформаційною чи впливовою» (Матюхіна, 2013), наприклад, *Nice idea! Goodness gracious!*, підтримують збіг установок співрозмовника, бажання продовжувати контакт. Загалом при кооперативному спілкуванні вибір тактик спрямований на «підняття» образу свого партнера, на солідаризацію співрозмовників.

До кооперативних тактик також можна віднести повтори й перепитування, у яких метакомунікативні сигнали спрямовані на демонстрування зацікавленості в тому, що говорить співрозмовник, а не на встановлення загального коду. У наступному діалозі, наприклад, стратегію зацікавленості керівника готелем реалізовано за допомогою метакомунікативного кліше-питання про стан справ *What's the trouble?*, а також авторської ремарки *He offers a handshake*

Speaker 1: What's the matter?

Speaker 2: You're here for Cornal Orton? I'm the hotel manager

He offers a handshake which Nikolas ignores.

Speaker 1: Pleasures to meet you, I'd like to see my brother, thank you.

У цьому діалозі поряд із кооперативною стратегією реалізується і принцип ввічливості (*Thank you*). Фаза підтримки мовного контакту є основною частиною будь-якої комунікації, тому її присутність у будь-якому комунікативному акті є обов'язковою. Якщо ж ця фаза якимось чином зникає, то порушується й сама комунікація, що може відбуватися, наприклад, коли контактують люди, між якими є певний конфлікт.

На фазі розмикання мовного контакту можуть функціонувати різноманітні метакомунікативні кліше. У неконфліктній ситуації розмикання мовного контакту метакомунікативні сигнали націлені на створення сприятливої перспективи спілкування, можливість його подальшого продовження. Метакомунікативні мовні кліше можуть оформлювати і суто етикетні ситуації, і багато інших. Серед таких мовних одиниць також можна виділити метакомунікативні мовні кліше, що оформляють неофіційне спілкування, і метакомунікативні мовні кліше, характерні для контакторозмикаючої фази ситуацій офіційного спілкування (Матюхіна, 2013).

У неофіційному спілкуванні, і в розмиканні мовного контакту, і в інших його фазах, часто вжито короткі форми кліше, наприклад, замість *Thank you!* використовують *Tanks*, замість *Good-bye* – *Bye*. Апелятиви, що часто вживають також і у фазі ініціалізації мовного контакту, мають тенденцію до вираження деяких конотацій, пов'язаних із взаємними почуттями співрозмовників один до одного:

Speaker 1: I love you, too, Sweetheart. Thanks for calling. And have a great honeymoon.

Speaker 2: Thanks. I will. Bye. ("Farther of the Bridge" by Francies and Albert Hackett)

Sweetheart вказує на досить теплі стосунки між комунікантами, тоді як *Thanks* та *Bye* є скороченими формами відповідних повних кліше. *Have a great honeymoon* – кліше висловлення побажання при прощанні – теж має більш розмовний відтінок, адже в ньому міститься конфіденційна особиста інформація.

Найчастіше розмикання комунікативного акту здійснюється і однокроково, і багатокроково. Помічено, що в офіційному спілкуванні домінує однокроковість, тоді як у неофіційному спілкуванні, де існує різноманітніша гама відносин між комунікантами, спостерігається багатокроковість. Власне прощання комбінується з мовними ходами подяки, побажання, уникнення відповіді, відмови у праві висловитися, прохання; запрошення та наказу. Попередні два приклади є випадками мовних актів, що складаються з: 1) подяки, побажання та подяки, власне прощання; 2) власне прощання, побажання, подяки та побажання.

Мовні акти розмикання-запрошення, що мають, як і мовленнєві акти прохання та наказу, подібну спонукальну семантику, у більшості випадків є багатокроковими:

Speaker 1: Of course you already know. About May and me. She scoled me for not telling you at the opera.

Speaker 2: Of course I know. And I'm so glad. One doesn't tell such news first in a crowd. Good-bye. Come and see me some day. ("The Age of Innocent" by Jay Cocks.)

У мовному акті два мовні кроки: 1) власне прощання (*Good-bye*) та 2) запрошення в гості (*Come and see me some day*).

В офіційному мовленні найчастіше присутні однокроковість. Наступний мовний акт, наприклад, має місце в офісі:

Speaker 1: Have a nice day, Mr. Baker.

Speaker 2: Yeah, you too ... ("The fabulous Baker Boys" by Steven Kloves).

Yeah у відповідь відбиває соціальні особливості цього мовного акту, тобто співрозмовники знаходяться у відносинах «підлеглий – начальник». Метакомунікативне кліше *have a nice day* найчастіше використовують в офіційних ситуаціях, як, наприклад, у розмові між продавцем і клієнтом або начальником і підлеглим. Відповідно різні й екстралінгвістичні особливості ситуації вживання цього кліше.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Отже, метакомунікативні кліше забезпечують реалізацію прагматичних принципів ефективності мовного спілкування: принцип увічливості та кооперації. Клішованість збільшується із збільшенням ступеня формалізації ситуації спілкування і скорочується з її зменшенням. У разі спілкування незнайомих та малознайомих людей ступінь клішованості мови вищий, ніж у розмові друзів та знайомих, між якими існують довірливі стосунки. Метакомунікативні кліше ефективно реалізують інтенції комунікантів і часто свідчать не лише про ситуативні, а й про соціальні ролі, хто спілкується, забезпечуючи безперервність спілкування та його успішність. До того ж метакомунікативні кліше здатні штучно завищувати соціальне становище задля досягнення комунікативних цілей. Метакомунікативна функція кліше в мові має відтворюваний характер. Однак, крім ознаки відтворюваності, кліше мають ситуативну пов'язаність, тобто набувають конкретну референцію виключно у відповідних комунікативних актах, у яких кліше і допомагає створювати ситуацію за допомогою власної семантики, і набуває конкретного ситуативного значення. Саме тому ми вважаємо за необхідне визнати той факт, що кліше реалізує не лише метакомунікативний компонент прагматичної функції мови, а й її дійсний складник. Перспективи подальших досліджень полягають у площині вивчення найчастіше вживаних мовних кліше в різних функціональних стилях мови.

Література та джерела

- Ахманова, О. С. (2004). *Словарь лингвистических терминов*. Москва : Едиториал УРСС, 571 с.
- Бацевич, Ф. (2003). *Нариси з комунікативної лінгвістики*. Львів : Видавничий центр ЛНУ ім. І. Франка, 278 с.
- Вишневська, Н. Ю. (2013) Кліше як мовна одиниця : проблеми кліше в мовознавстві. *Наукові записки Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя. Філологічні науки* : зб. наук. пр. Кн. 3. С. 33 – 36.
- Гнезділова, Я. В. (2014). Прагматика метакомунікативних питань: емотіологічний аспект. Retrieved from <http://rep.knlu.edu.ua/xmlui/handle/787878787/1221>
- Гнезділова, Я. В. (2015). Теоретичні засади метакомунікації в сучасній лінгвістиці. Retrieved from <http://rep.knlu.edu.ua/xmlui/handle/787878787/1224>
- Косенко, Ю. В. (2011). *Основи теорії мовної комунікації*. Суми: Сумський державний університет. 187 с.
- Матюхіна, Ю. В. (2013). *Основні аспекти фатичної метакомунікації*. OMNESETSINGULOS: посередництво мови у дискурсивній [спів]творчості: монографія. Харків : ХНУ ім. В. Н. Каразіна. С. 181 – 199.

- Павлик, О. (2020) Прагматичні аспекти в перекладі. *Актуальні питання гуманітарних наук*. Вип. 31. Том 2. С. 191 – 196
- Романюк, Н. (2017). Тематичні групи клішованих одиниць англійської та української мов. Південний архів. Філологічні науки : зб. наук. пр. / гол. ред. Н. І. Ільїнська. Херсон : Херсонський державний університет. № 68. С. 175 – 178.
- Романюк, Н. (2018). *Семіотизація мовних кліше як одиниць когніції, культури і дискурсу (на матеріалі англійської та української мов)*. дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.17 – порівняльно-історичне і типологічне мовознавство. Запоріжжя, 260 с.
- Солощук, Л. В. (2014). Семіотика комунікативної взаємодії в англomовному діалогічному дискурсі. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. № 1002. С. 111 – 118.
- Тер-Минасова, С. Г. (2000). *Язык и межкультурная коммуникация*. М: Слово.
- Шарманова, Н. М. (2011). Мовне кліше і фразеологічна дилема. *Науковий вісник Криворізького державного педагогічного університету. Філологічні студії* : зб. наук. пр. Кривий Ріг. Вип. 6. С. 512 – 516.
- Шарманова, Н. М. (2012). Кліше в українському телепросторі: прагматичний і метакомунікативний вияви. *Мовознавство*: зб. наук. пр. К. : Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні. № 5. С. 81 – 86.
- Шарманова, Н. М. (2012). Мовні кліше в сучасному інформаційному мовленні. *Науковий вісник Криворізького державного педагогічного університету. Філологічні студії* : зб. наук. пр. Кривий Ріг. Вип. 7(2). С. 264 – 274.
- Шарманова, Н. М (2013). Ужиток мовних кліше в інтернет-виданнях. *Науковий вісник Криворізького державного педагогічного університету. Філологічні студії*. Вип. 9. С. 448 – 455.

Стаття надійшла до редакції 10.11.2021 р.

Прийнято до друку 15.11.2021 р.

Рецензент – д. філол. наук, проф. Глуховцева К. Д.

**КАНОНІЧНИЙ ЖАНР СПОВІДІ
У ХРИСТИЯНСЬКІЙ КОМУНІКАЦІЇ**

doi: 10.12958/2227-2631-2021-2-44-97-106

Лариса Колесникова,

кандидат філологічних наук, доцент кафедри

української філології та загального мовознавства

ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка»

ORCID ID <https://orcid.org/0000-0001-7018-7761>

Статтю присвячено канонічному жанру сповіді у християнській комунікації. Зазначено, що в складній глобальній мовній картині світу вчені виділяють безліч приватних картин, для кожної з яких характерна мовна своєрідність, що проявляється на всіх рівнях. Поняття жанру сповіді розглянуто як таке, що перебуває на перетині інтересів різних галузей науки, хоча пильний інтерес лінгвістів до цього об'єкта дослідження є відносно новим явищем.

Аналіз моделі канонічного жанру сповіді у християнській комунікації здійснено з урахуванням того, що він обов'язково має за пресупозицію поганий вчинок. У статті подано дефініції поняття *сповідь*, зафіксовані в релігійній і світській літературі; проаналізовано форми реалізації сповідального жанру й описано ситуації сповіді, наявні в Старому й Новому Заповітах. У науковій літературі дослідження сповіді як жанру комунікації має фрагментарний характер: її розглядають як жанр і як інтенцію, як намір і акт комунікації. Феномен сповіді презентують з позиції особливостей її впливу на становлення самоідентичності особистості, аналізують з позиції психології та літератури.

Сповідь як жанр вирізняється комунікативною свободою, відносною стильовою й композиційною незалежністю; для неї визначальними є зміст, предмет мовлення. Дослідження сповіді як канонічного жанру, у якому за основу взято теологічне розуміння сповіді, передбачає примирення грішника з Богом через комунікацію з подальшим відпущенням гріхів і прийняттям прощення. Зміст, стиль і композиція сповіді залежать лише від широти світосприймання, ступеня покаяння й стану внутрішнього світу людини. Релігійну комунікацію потрактовано як комунікацію віри, у якій образ людини й образ Бога прагнуть до тотожності та взаєморозуміння. Умови щирості й свідомого наміру розповісти правду, що закладені в жанрових характеристиках сповіді, дозволяють відрізнити її від інших жанрових форм мимовільного розкриття власних почуттів і думок.

Ключові слова: комунікація, мовленнєвий жанр, молитва, сповідь.

The article is devoted to the canonical genre of confession in Christian communication. It is noted that in the complex global linguistic picture of the world, scientists identify many private pictures, each of which is characterized by linguistic uniqueness, which is manifested at all levels.

The notion of the genre of confession is seen as intersecting with the interests of different branches of science, although the keen interest of linguists in this object of study is a relatively new phenomenon. The article gives definitions of the concept of confession, which are recorded in religious and secular literature; the forms of realization of the confessional genre are analyzed and the situations of confession available. In the scientific literature, the study of confession as a genre of communication has a fragmentary character: it is considered as a genre and as an intention, as an intended and an act of communication.

Confession as a genre is characterized by communicative freedom, relative stylistic and compositional independence. The conditions of sincerity and conscious intention to tell the truth, which are embedded in the genre characteristics of confession, make it possible to distinguish it from other genre forms.

Key words: communication, confession, prayer, speech genre.

Вступ. Сучасна лінгвістика акцентує увагу на тому, що в складній глобальній мовній картині світу можна виділити безліч приватних картин, кожна з яких вирізняється мовною своєрідністю й проявляється на всіх рівнях: починаючи від самого виділення картини світу й закінчуючи основними її категоріями. Це дає підстави для виокремлення сповідального жанру у сфері релігійної обрядовості. Хоча поняття жанру сповіді перебуває на перетині досліджень різних галузей науки, пильний інтерес лінгвістів до відповідного об'єкта є відносно новим явищем.

У системі християнської комунікації українців сповідь посідає значне місце; вона є надзвичайно складним і багатогранним феноменом, пов'язаним насамперед з релігійною практикою, але не обмеженим лише нею. Тривала й органічна для християнського світу сповідальна традиція спричинила проникнення її в найрізноманітніші культурні сфери українців. **Актуальність** нашого дослідження зумовлена недостатнім рівнем вивчення жанрового статусу сповіді в лінгвістичній літературі.

Мета статті – дослідити модель канонічного жанру сповіді у християнській комунікації як таку, що має за пресупозицію поганий вчинок. Крім того, нашим завданням є подати лінгвістичний зміст поняття *сповідь*, проаналізувавши зафіксовані в релігійній і світській літературі дефініції; розглянути форми реалізації сповідального жанру; описати ситуації сповіді, наявні в Старому й Новому Заповітах.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема мовленнєвого жанру є об'єктом наукових інтересів, досліджень і дискусій мовознавців, літературознавців, культурологів (С. Аверінцев, Н. Арутюнова,

М. Бахтін, Ф. Бацевич, В. Гольдін, М. Кожина, Л. Мамчур, Л. Матусевич, М. Петрушкевич, А. Пригаріна, К. Седов, Т. Шмельова, Т. Яхонтова).

Важливим етапом у розвитку досліджень теорії жанру було його вивчення в межах функційної стилістики. Л. Матусевич розглядає статус категорії «мовленнєвий жанр» у сучасній лінгвістиці як комунікативну категорію організації мовного коду, певну типізовану модель, що включає лінгвальні та екстралінгвальні чинники розгортання комунікативної взаємодії учасників дискурсивної спільноти, які реалізують певні комунікативні наміри в межах типової комунікативної ситуації (Матусевич, 2017, с. 157).

Характеризуючи основні категорії мовної комунікації, Л. Мамчур узагальнює теоретичну думку дослідників мовленнєвого жанру з акцентом на його зв'язку з процесом комунікації: «Мовленнєвий жанр у комунікативній лінгвістиці розглядається вченими як складник дискурсу, його найважливіша категорія, що об'єднує інтенції (лат. *intentio* – устремління, бажання) учасників спілкування в дискурсі, тематику їхніх розмов, особливості організації одиниць мовного коду. Мовленнєвий жанр пов'язаний із певними комунікативними ситуаціями і створений мовцями для передачі комунікативного смислу» (Мамчур, 2017, с. 118).

У наукових розвідках ще не достатньо приділено увагу сповіді як жанру комунікації; її розглядають як жанр і як інтенцію, як намір і акт комунікації. Дослідження в галузі філософії феномен сповіді репрезентують з позиції особливостей її впливу на становлення самоідентичності особистості, що для нас має певний інтерес. Не можна залишити поза увагою аналіз сповіді з позиції психології. Зокрема, І. Гудінова вбачає в ній засіб подолання посттравматичних розладів: «Сповідь – це звернення до Бога / Творця / Вчителя, яке регулярно повторюється, це не тільки зосередженість на осмисленні власного життя, але і розгляд таких філософських категорій, як час, „я в часі – я поза часом”» (Гудінова, 2017).

Наголошуючи на важливості сповіді як таїнства, Л. Мазур підтверджує її комунікативну ознаку: «Велику роль у християнстві (католицизм, греко-католицизм, православ'я) відіграє таїнство сповіді, тобто повного визнання гріхів перед священником з наміром одержати від нього прощення. Його здійснення передбачає відповідну підготовку, відповідне душевне налаштування, усвідомлення провини, настрої на подальші дії тощо. Сповідь включає відправлення покути, яку призначає священник, і виправлення зла, заподіяного ближньому» (Мазур, 2011).

Методи дослідження. У статті застосовано описовий метод з елементами узагальнення та інтерпретації, метод словникових дефініцій та аналізу теоретичних досліджень.

Виклад основного змісту. Відомо, що лексико-граматичний і композиційний аналіз мовних жанрів неможливий без урахування комунікативної ситуації, у межах якої функціонує той чи той жанр. Науковці слушно виявляють зв'язок між канонічністю й суворістю жанрової моделі та сферою спілкування. Попри це, усі текстові ознаки орієнтовані на мету спілкування, яку ставлять перед собою адресант і адресат і яка регульована культурними нормами. Між текстовим і комунікативно-прагматичним аспектами мовного жанру немає й не може бути чіткої межі, незважаючи на те, що вони не є тотожними. Оскільки «релігійна комунікація пов'язує сакральну та профанну; вербальну, невербальну та синтетичну; горизонтальну та вертикальну комунікацію» (Петрушкевич, 2013, с. 132), то жанр сповіді доцільно розглядати і в цих проєкціях.

О. Кундеревиц, досліджуючи феномен покаяння (яке є обов'язковою умовою процесу сповідання) в духовно-моральному бутті людини, зазначає, що «через акт мовлення (а саме, через сповідь) людина розкриває своє суб'єктивне буття в його найфундаментальнішому, моральнішому аспекті на шляху самовдосконалення» (Кундеревиц, 1999, с. 11).

Словник української мови лексему *сповідь* потрактує з огляду на церковну традицію з акцентом на сповіді як обряді з обов'язковою присутністю священника: «1. У православній і католицькій церкві – обряд покаяння в гріхах перед священником і відпущення ним цих гріхів. <...> ♦ **Як на сповіді** – відверто, щиросердно, нічого не приховуючи. <...> 2. перен. Відверте признание в чому-небудь, розповідь про щось» (Словник, 1978, с. 550). У Словнику В. Даля, що подає таку дефініцію аналізованого поняття: «Таїнство покаяння; усне визнання гріхів своїх перед духівником. Істинне і повне усвідомлення, пояснення переконань своїх, помислів і справ» (Даль, 1881, с. 53), відсутня орієнтація на церковні традиції; суть полягає не в характеристиці зовнішньої оболонки реалізації комунікативного процесу, а в концентрації на внутрішньому стані й абсолютному його усвідомленні. Уважаємо, що для жанру сповіді визначальною є не форма, а зміст, предмет мовлення; серед учасників релігійної комунікації присутній священник.

Класифікація феномену сповіді може вибудовуватися з урахуванням процесу становлення жанру. Р. Дзик логічно виокремив чотири основні рівні прояву сповіді: «1) сповідь як дискурсивна форма; 2) сповідь як дискурсивний жанр; 3) сповідь як канонічний дискурсивний жанр; 4) сповідь як літературний жанр» (Дзик, 2009, с. 234). Системотворчу роль відіграє третій рівень. Зрозуміло, що кожна з груп не є закритою одна для одної, вони активно пов'язані взаємоперехідними формами і вкупі витворюють феномен сповіді загалом. Оскільки наша розвідка передбачає дослідження сповіді як канонічного жанру, то беремо за основу теологічне розуміння сповіді як примирення грішника з Богом через комунікацію з подальшим відпущенням гріхів

і прийняттям прощення. Досліджуючи сакральну метафору в релігійній комунікації, Д. Кобилкін називає два основні напрями комунікації, що є важливими в релігійній практиці і в яких є обов'язковою присутність священника: «від Бога – через пророка (наставника, священника) – до людей і від людей – через пророка (наставника, священника) – до Бога» (Кобилкін, 2010, с. 205).

Для сповіді як жанру визначальними є комунікативна свобода, відносна стильова й композиційна незалежність. Зміст, стиль і структура сповіді будуть залежати лише від широти світосприймання, ступеня покаяння й стану внутрішнього світу людини. Релігійна комунікація – це комунікація віри, у якій образ людини й образ Бога прагнуть до тотожності та взаємопроникнення. Може здаватися, що в релігійному комунікативному процесі зворотний зв'язок розмитий: з одного боку, невиразним є образ адресанта, а з іншого – образ адресата. Незважаючи на це, А. Пригаріна своєрідність релігійної комунікації вбачає в еквівалентних рисах текстів теодискурсу, у яких вона реалізована (Пригарина, 2011, с. 13).

Сповідь є одним із жанрових зразків релігійної комунікації, якому притаманні всі її характерні ознаки – і вербальні, і невербальні. На тій підставі, що сповідь маркована як явище суспільного характеру, В. Гольдін зараховує її до складних мовних подій, які зазвичай планують, контролюють, спеціально організовують і призначають на певний час: «Будова таких подій має суспільно закріплений, інституційний, навіть значною мірою ритуалізований характер (частина з них узагалі – ритуали), ім'я (ім'я події) цілком визначає рольовий склад, взаємини й поведінку учасників складної колективної мовленнєвої події» (Гольдін, 1997, с. 27). На нашу думку, таке твердження акцентує увагу лише на загальній (колективній) формі здійснення сповіді в межах церковної традиції й передбачає обов'язкову присутність священника.

З огляду на християнську традицію, за характером і кількістю учасників сповідь буває загальною (коли на богослужінні всі парафіяни разом читають молитву сповідання гріхів) та індивідуальною, або приватною, коли людина сповідається Богові в храмі чи залишившись наодинці із самим собою в молитовній самоті. У Старому Заповіті є численні приклади публічної сповіді, що передує принесенню «жертви за гріх» (Біблія, 2010, Лев. 5; Чис. 5:6 – 8), яка по суті означає зізнання у скоєнні гріховного вчинку. Крім того, трапляються згадки й особистої сповіді перед Богом (Біблія, 2010, Пс. 31; Іс. 6:5 – 8), якій може передувати покаяння перед людьми. Уважають, що людина сама визначає, коли вдатися до сповіді. Зазвичай це відбувається з відчуттям потреби очистити душу, отримати моральне полегшення. У такому разі на перший план висувається психологічне начало. На церковній сповіді базовою парою комунікації є священник / духівник / конфідент (адресат) і прихожанин (адресант). Проте головним і визначальним чинником є незрима присутність третього учасника спілкування, іншої вищої істоти –

Бога, оскільки людина сповідується саме Богові й отримує відповідь від нього завдяки священнику-посереднику.

Відповідно до дефініції понять *сповідання, сповідувати, сповідь* (гр. *ομολογία*, «відкрито заявляти», «погоджуватися», «визнавати», «висловлювати», «сповідувати») у Святому Писанні, як зафіксовано в Біблійній Енциклопедії Брокгауза, сповідальний жанр представлений у трьох формах його реалізації: сповідання особистої віри, сповідання як вираження спільної віри церкви, сповідь як покаяння (Библейская Энциклопедия Брокгауза). Водночас у Великому Біблійному Словнику аналізоване явище зафіксовано у двох формах його реалізації: по-перше, спокутування гріхів і визнання себе грішним перед Богом, по-друге, сповідання перед людьми того, що Бог є Всевишній, Спаситель (Большой Библейский Словарь). Кінцевим результатом сповіді є *отримання прощення* після визнання своїх гріхів. Системоутворювальним концептом аналізованого канонічного жанру є концепт *гріх*, що розширюється комунікативними мовними формулами *зизнань у гріху (провини) – каюсь, прости (тіть)* – і містить сему ‘небесне’, ‘внутрішнє’. Комунікативні цілі сповіді й релігійного прохання про прощення вмотивовані страхом Божого суду. Для християнської практики сповідання важливою є саме та форма, що передбачає спокутування людиною гріхів перед Богом й отримання прощення як найвищої благодаті. Біблія яскраво демонструє, як у різні часи, різні історичні епохи й на різних територіях проходив процес сповіді, що обов’язково супроводжувався відвертістю.

У жанрових характеристиках сповіді відкриваються її обов’язкові умови щирості й свідомого наміру людини розповісти правду, що дозволяє відрізнити її від інших форм мимовільного розкриття власних почуттів і думок. Молитва пророка Даниїла – це яскравий взірець жанру сповіді. Вона свідчить про те, як одна людина сповідалася у гріхах, вчинених цілим народом (Біблія, 2010, Дан. 9:3 – 19) і підтверджує визначальну рису сповіді – добровільність і щирість слів її автора: *«3. Я обернув обличчя моє до Господа Бога й приготувався до молитви й благання в пості, волоссяниці й попелі, 4. й молився до Господа, Бога мого, і сповідався, кажучи: «О Господи, Боже великий і страшний, який зберігаєш союз і ласку для тих, що тебе люблять і пильнують твої веління! 5. Ми согрешили, вчинили несправедливість, поводитися зле, бунтувались і відступили від твоїх велінь і твоїх заповідей, 6. і не слухали слуг твоїх, пророків, що твоїм іменем говорили до наших царів, до наших князів, до наших батьків і до всього народу у країні (Там само, Дан. 9:4 – 6). Пророк сповідується в тому, що «согрешили перед тобою», «бунтувались проти нього», «і не слухали голосу Господа», «Увесь Ізраїль переступив закон твій і відвернувся, щоб не слухати голосу твого», «ми не умилили Господа», «не вважали на твою правду», «це за гріхи наші й за провини батьків наших» (Там само, Дан. 9:7 – 16). Даниїл погоджується з тим, що він і народ його грішні,*

визнає, що вони порушили Закон Божий, що покарані заслужено і що якимось чином не відповідали Божому стандарту святості.

Приклад старозавітної комунікації з Богом передуює теорії мовленнєвих жанрів, у якій сповідь схарактеризовано як ініціативний жанр; співрозмовники не відповідають на репліки один одного в класичному розумінні процесу комунікації; слово не є реакцією на примус ззовні. В аналізованій комунікативній ситуації відсутні конфідент та сповідник, що не завадило Даниїлові як адресанту отримати відповідь від Бога, якому адресовано повідомлення: *«20. Коли я говорив так і молився та сповідався у моїх гріхах і в гріхах мого народу Ізраїля, і складав молитву мою перед Господом, Богом моїм, за святу гору Бога мого, 21. коли, отож говорив я ще на молитві, муж Гавриїл, якого я раніше бачив був у видінні, летівши швидко, доторкнувся до мене під час вечірної жертви, 22. і, навчаючи мене, заговорив до мене, мовивши: „Даниїле! Оце я прийшов, щоб навчити тебе розуміння. 23. Вже на початку твого благання вийшло слово, і я оце прийшов сповістити тобі його, бо ти – улюблений. Вважай же на слово й силкуйся зрозуміти видіння”»* (Там само, Дан. 9:20–23). Сповідь Даниїла супроводжувалася обов’язковою її умовою – щирим каяттям, тому й була почута. Зрозуміло, що в дохристиянській усній комунікації збереглися автентичні форми передачі інформації (Бог → людина, людина → Бог), канонічні ж риси окреслилися пізніше.

Сповідь – це намагання об’єктивно розібратися в собі, якомога швидше створити чітку картину повсякденного життя завдяки правильному тлумаченню подій і трансформуванню їх у нові погляди на ці самі події. Перші церковні сповіді є нічим іншим, як «турботою про себе». Саме смисловий «бунт» і призводить до сповіді, а досягнення й відчуття духовної благодаті є бажаним результатом душевних митарств. За умови відсутності сенсу буття смисли не зводяться до єдиного погляду на світ (Гудінова, 2017).

Церковна сповідь, як було сказано, відбувається перед Богом або саном (представником Бога) і тому залишається інтимною, зберігається в таємниці від світу. Але в ранньохристиянській комунікації були форми відкритого покаяння перед народом, ініційовані апостолами. Сповідь – це дискурс, який стовідсотково не містить брехні. Сповідальне слово – це слово останньої щирості й відкритості. Ці властивості сповіді можна пояснити пам’яттю жанру: спочатку сповідь – це слово, звернене до Бога, а збрехати Богу неможливо. «Сповідатися – означає долати провину й сором в ім’я істини, що передбачає епістемологічне використання мови, яке ставить цінності істини і брехні вище за етичні цінності добра і зла, одним із наслідків чого стає визначення жадання, заздрості, жадібності тощо як пороків, насамперед тому, що вони змушують вдаватися до брехні» (Ман, 1999, с. 331–332). У Новому Заповіті спостерігаємо, так би мовити, «новий формат» сповіді, яка приносить звільнення, полегшення, усвідомлення власної правоти, внутрішньої

чистоти тощо через визнання і прийняття Ісуса Христа. Ці почуття зазвичай описані дослідниками в християнських термінах «таїнство набуття цілісності, очищення, заспокоєння, закінчення внутрішньої розбитості»: *«4. – так виступив Йоан, хрестивши у пустині та проповідуювавши хрищення покаяння на прощення гріхів. 5. І виходили до нього – вся країна Юдейська та всі єрусалимляни, хрстились від нього в ріці Йордані й визнавали гріхи свої»* (Біблія, 2010, Мк. 1:4,5); *«5 Тоді до нього виходив Єрусалим, і вся Юдея, і вся йорданська околиця, 6. і в річці Йордані хрстились від нього, і визнавали гріхи свої»* (Там само, Мт. 3:5 – 6); *«9. Коли ми гріхи свої визнаємо, то Він вірний та праведний, щоб гріхи нам простити, та очистити нас від неправди всілякої»* (Там само, 1 Ів. 1:9). Але в такому разі видається неповним аналіз сповіді як чітко виокремленого мовленнєвого жанру з усіма його визначальними рисами, оскільки відсутня зміна суб'єктів комунікації, зникають його фундаментальні ознаки.

Сповідь завжди є глибоким внутрішнім пориванням, спробою проникнути в справжній зміст своїх почуттів, прагнень, дій, бажань, ідеалів. Водночас справжній сенс завжди прихований від сторонніх очей, інколи він прихований і від себе. Через це сповідь є і бажаною, і болісною: людині важко зазирнути всередину себе, їй завжди, або майже завжди, хочеться бути кращою, гіднішою.

З погляду на референтні ознаки сповідь завжди вирізняється простотою й невигаданістю, вона не вимагає співвідношення з чимось / чимось або прив'язування до чогось сталого. Крім того, з-поміж інших мовленнєвих жанрів сповідь найближча до ідеалу повноти, тому що це «розповідь про себе», її предмет відомий адресанту краще, ніж комусь іншому, як-от: *«1. Коли Езра так молився й сповідався, плачучи й припадаючи ниць перед домом Божим, зібралась коло нього дуже велика громада ізраїльтян, чоловіків, жінок і дітей, і народ плакав ревними сльозами»* (Біблія, 2010, Езд. 10:1). Змістове наповнення сповіді може бути відомим не всім, але невербальні засоби допомагають їй реалізуватися в зрозумілій для більшості формі, що сприяє відчуттю спільної духовної реальності й братерства. Жанрова характеристика сповіді передбачає довільну її структуру, зумовлену документальністю й автобіографізмом.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Отже, аналіз канонічного жанру *сповідь* переконливо засвідчив, що вона є обов'язковою формою християнської комунікації, містить констатацію й оцінку фактів і подій життя людини. Дослідження теоретичних студій у галузі теології, філософії, психології та культурології дозволило розширити потенціал лінгвістичної теорії щодо реалізації жанру сповіді в християнській комунікації. Схарактеризовані ситуації сповіді, наявні в Старому й Новому Заповітах, підтверджують її обов'язкову вербальну реалізацію; водночас невербальний план комунікації є додатковим, оскільки не відповідає теологічному розумінню сповіді як примирення

грішника з Богом. Аналізований жанр вважаємо похідним, вторинним, оскільки йому передували первинні зразки текстів Святого Письма.

Перспективним є вивчення канонічного жанру сповіді з огляду на закладену в ньому систему цінностей, що зорієнтовано на збагачення загальної лінгвістичної теорії цінностей – лінгвоаксіології.

Література та джерела

- Библейская Энциклопедия Брокгауза. URL: <https://www.bible-center.ru/en/dict/brodict/i>.
- Біблія (2010). Донецьк : ОБФ : «Східноєвропейська місія», 1360 с.
- Большой Библийский Словарь. URL: <https://bible.by/lexicon/btd/word/2109>.
- Гольдин, В. Е. (1997). Имена речевых событий, поступков и жанры русской речи. *Жанры речи*. Саратов : Изд-во ГосУНЦ «Колледж». С. 23 – 34.
- Гудінова, І. Л. (2017). Літературна сповідь як засіб подолання посттравматичних розладів. *Актуальні проблеми психології* : зб. наук. пр. Ін-ту психології імені Г. С. Костюка НАПН України. Т. XI. Вип. 15. С. 113 – 120.
- Даль, В. И. (1881). Толковый словарь живого великорусского языка. Т. 2. СПб. – М., 807 с. URL: <https://viewer.rusneb.ru/ru/rsl01003895332?page=62&rotate=0&theme=white>
- Дзик, Р. (2009). Феномен сповіді в літературних жанрових інтерпретаціях. *Питання літературознавства*. Вип. 77. С. 231 – 239.
- Кобилкін, Д. С. (2010). Сакральна метафора в релігійній комунікації. *Гілея*: наук. вісн. : зб. наук. пр. Вип. 33. С. 200 – 206.
- Кундереви́ч, О. В. (1999). *Покая́ння в духовно-моральному бутті людини* : автореф. дис. ... канд. філос. наук : спец. 09.00.07 – етика. К., 18 с.
- Мазур, Л. (2011). Сповідь: особливості її впливу на становлення самоідентичності особистості в постмодерну добу. *Світогляд – Філософія – Релігія* : зб. наук. пр. № 2. Суми : ДВНЗ «УАБС НБУ». URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/39545>
- Мамчур, Л. І. (2017). Основні категорії мовної комунікації. *Наук. зап. Нац. ун-ту «Острозька академія»*. Вип. 68. Сер. «Філологічна». Острог : Вид-во НаУОА. С. 115 – 119.
- Ман, П. де. (1999). *Аллегории чтения. Фигуральный язык Руссо, Ницше, Рильке и Пруста*. Екатеринбург : Изд-во Урал. ун-та, 367 с.
- Матусевич, Л. М. (2017). Статус категорії «мовленнєвий жанр» у сучасній лінгвістиці. *Молодий вчений*. № 4.3 С. 155 – 158.
- Петрушкевич, М. С. (2013). Різновиди релігійної комунікації: культурологічний аналіз. *Вісн. нац. авіаційного ун-ту. Філософія. Культурологія*. № 1. С. 129 – 133.

Пригарина, А. С. (2011). Исповедь как жанр и интенция. *Известия ВГПУ*. Т. 56. № 2. С. 11 – 15.

Словник української мови (1978). Т. 9. К. : Наук. думка, 916 с.

Стаття надійшла до редакції 30.11.2021 р.

Прийнято до друку 03.12.2021 р.

Рецензент – канд. філол. наук, доц. Ніколаєнко І. О.

**ЛІНГВОКУЛЬТУРНИЙ ТИПАЖ «ЖУРНАЛІСТ»
У СУЧАСНОМУ МЕДІЙНОМУ ДИСКУРСІ**

doi: 10.12958/2227-2631-2021-2-44-107-119

Тетяна Сукаленко,

*доктор філологічних наук, професор кафедри
журналістики, української словесності та культури
Університету державної фіскальної служби України
ORCID ID <https://orcid.org/0000-0002-5107-9914>*

У статті наголошено на тому, що журналіст як лінгвокультурний типаж є впізнаваним представником певної групи людей, поведінка якої відповідає стереотипним уявленням про таких людей.

Визначено поняттєві характеристики лінгвокультурного типуажу «журналіст», побудовані на дефініціях, описах, тлумаченнях. У роботі проаналізовано словникові дефініції журналістів за видами діяльності (газетяр, публіцист, репортер, кореспондент, коментатор, оглядач, редактор) та з'ясовано специфіку їхньої діяльності на прикладі сучасного медійного дискурсу: *газетяр* є професіональним журналістом, який працює в редакції газети; *публіцист* – це журналіст, який пише публіцистичні твори, виступає з матеріалами присвяченими злободенним суспільно-політичним подіям; *репортер* є співробітником газети, радіо, телебачення, пише репортажі про факти повсякденного життя, готує оперативні інформаційні матеріали в журнал, газету, на радіо, телебачення; *кореспондент* – це співробітник газети, журналу, радіо, який надсилає підготовлені матеріали, публікує їх або передає в ефір; *коментатор* – журналіст, який виступає з коментарями на радіо, телебаченні, у журналах, газетах тощо; *оглядач* – журналіст, який готує огляди на радіо чи телебачення, є автором публікацій узагальнювального характеру для журналу, газети або іншого видання; *редактор* є керівником якого-небудь видання, газети чи журналу.

У текстах ЗМІ представлені різні оглядачі – політичні, міжнародні, військові, економічні, оглядачі газет, журналів та ін.

У медійному дискурсі йдеться про редактора інтернет-видання, редактора міжнародного аналітичного видання, редактора газети, редактора журналу.

Запропонована модель опису лінгвокультурного типуажу «журналіст» може бути застосована для дослідження типажів на ширшому текстовому матеріалі, а також для реалізації порівняльно-зіставного підходу до вивчення лінгвокультурних типажів у різних мовах і культурах.

Ключові слова: ЗМІ, лінгвокультурний типаж «журналіст», медійний дискурс, поняттєві характеристики, сучасні медіа.

The paper deals with the view that a journalist as a linguistic and cultural type is a recognizable representative of a certain group of people, whose behavior corresponds to stereotypes about such people.

The conceptual characteristics of the linguistic and cultural type «journalist», based on definitions, descriptions, interpretations, have been determined. The positions of journalists by type of activity – a newspaperman, a publicist, a reporter, a correspondent, a commentator, a columnist, an editor have been analyzed and the specifics of their activities has been clarified on the example of modern media: *a newspaperman* is a professional journalist who works in a newspaper; *a publicist* is a journalist who writes journalistic works, presents material devoted to topical socio-political events; *a reporter* is an employee of the newspaper, radio, television who writes reports on the facts of everyday life, prepares operational information material for the magazine, newspaper, radio, television; *a correspondent* is an employee of a newspaper, magazine, radio who sends prepared materials, publishes them or broadcasts them; *a commentator* – a journalist who makes comments on radio, television, in magazines, newspapers, etc.; *a columnist* – a journalist who prepares reviews for radio or television, is the author of publications of a general nature for a magazine, newspaper or other publication; *an editor* is the head of a publication, newspaper or magazine.

The texts of the media present various commentators – political, international, military, economic, columnists of newspapers, magazines etc.

Media discourse refers to the editor of an online publication, the editor of an international analytical publication, the editor of a newspaper, and the editor of a magazine.

The proposed model of description of the linguistic and cultural types «journalist» can be used to study types on a wider textual material, as well as to implement a comparative approach to the study of linguistic and cultural types in different languages and cultures.

Key words: conceptual characteristics, linguistic and cultural type «journalist», mass media, media discourse, modern media.

Вступ. Журналісти належать до професійної групи, яка відіграє значну роль у суспільному житті. У сучасних медіа виділяють лінгвокультурний типаж «журналіст» як носій суспільних цінностей і норм, учасник дискурсивних практик, професійний фахівець, який збирає та обробляє інформацію для її подання в засобах масової інформації – газетах, журналах, на радіо й телебаченні, у мережі Інтернет.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Журналіст як мовна особистість є предметом наукового вивчення в лінгвістиці (Г. Безпам'ятова, Ф. Воєводін, О. Луцинська, О. Малишева, І. Одарюк, А. Сєдих та ін.). Зокрема Г. Безпам'ятова описала мовну особистість телевізійного ведучого. Ф. Воєводін розкрив специфіку мовної особистості журналіста. О. Луцинська вивчила дискурсивну особистість

журналіста та з'ясувала особливості роботи в конвергентній редакції. О. Малишева розглянула дискурсивну мовну особистість та ідіостиль журналіста. І. Одарюк дослідила особливості стереотипної мовної поведінки журналістів. А. Сєдих запропонувала штрихи до портрета мовної особистості французького журналіста Патріка Пуавр д'Арвор. В. Карасик проаналізував оцінні характеристики лінгвокультурного типу «журналіст» у сучасній російській мовній свідомості; лінгвокультурний типаж «журналіст» як суб'єкт спілкування описала В. Дідківська.

Методи дослідження. У роботі застосовано дескриптивний метод з метою характеристики способу фіксації мовних фактів, опису інформаційно-поняттєвих та інтерпретаційних складників досліджуваного типу; компонентний аналіз – для розкриття інтерпретаційної зони лінгвокультурного типу «журналіст». Метод суцільної вибірки використовуємо в процесі збору фактичного матеріалу. Послугуємося методиками контекстологічного аналізу, який дає змогу встановити значення досліджуваного елементу тексту, та дистрибутивного аналізу, що має на меті встановлення ознак і функційних властивостей певної мовної одиниці шляхом визначення сукупності сполучуваних із нею елементів (дистрибуції, оточення).

Мета статті: визначити поняттєві характеристики лінгвокультурного типу «журналіст», проаналізувати журналістів за різними видами діяльності, представленими в сучасному медійному дискурсі: газетяр, публіцист, репортер, кореспондент, коментатор, оглядач, редактор.

Виклад основного змісту. Пропонуємо розглядати особистість журналіста як лінгвокультурний типаж, тобто «впізнаваний представник певної групи людей, поведінка якої відповідає стереотипним уявленням про таких людей» (Карасик, 2016, с. 103); «узагальнений образ представника певної соціальної групи в межах конкретної культури; його впізнаваність зумовлюють специфічні характеристики вербальної та невербальної поведінки й ціннісні орієнтації» (Сукаленко, 2019, с. 1).

Поняттєві характеристики лінгвокультурного типу «журналіст» є «смысловим каркасом» та мають ключові ознаки, зафіксовані в словниках і певних контекстах (Васильєва, 2010, с. 42). У словнику Б. Грінченка лексема *журналист* витлумачено так: «журналист, литераторъ, пишущій въ журналахъ» (Грінченко, 1958, т. 1, с. 493). У Словнику української мови де подано сучасні тлумачення слова «журналіст»: «професіональний літературний працівник газет, журналів, радіо та інших органів інформації і пропаганди» (Словник, 1970 – 1980, т. 2, с. 549). Подібне значення цього слова наведено у «Великому тлумачному словнику сучасної української мови» (Великий, 2005, с. 371).

Синонімами слова *журналіст* у сучасній українській мові є *газетяр, газетник* (Словник, 2001, т. 1, с. 502).

У «Практичному словнику синонімів української мови» С. Караванського лексему *журналіст* пояснено за допомогою таких синонімів: газетяр, новинар, публіцист, ір. писака; репортер, кореспондент, літпрацівник, коментатор, оглядач, редактор (Караванський, 2012).

У сучасному медійному дискурсі представлені журналісти за різними видами діяльності: газетяр, публіцист, репортер, кореспондент, коментатор, оглядач, редактор, які детальніше розглянемо в роботі.

Газетяр. У Словнику української мови *газетяр* – «видавець газети або її співробітник» (Словник, 1970 – 1980, т. 2, с. 13).

У довіднику «Журналістика у термінах і виразах» Д. Григораша подано ширше значення: «газетчик, газетяр – професіональний журналіст, який працює в редакції газети. Виконує широку і відповідальну політичну і літературну роботу: дає замовлення авторам, дописує сам і редагує надіслані до редакції твори» (Григораш, 1974, с. 51).

Газетяр, виконуючи свої професійні обов'язки, одночасно є письменником і красзнавцем: *А невгамовний газетяр-красзнавець-письменник-екс-гендиректор, захищаючи (сам!) свою репутацію, а заодно й рятуючись від інфаркту, по гарячих слідах, за кілька місяців (!) спромігся написати фундаментальний 600-сторінковий твір «Бентежна Хортиця», жанр якого визначив як роман-застереження* (Чегорка, 2016); *Невгамовний газетяр-красзнавець-письменник Костянтин Сушко не повторився у жодній зі своїх майже 30 книжок* (Чегорка, 2016).

В іншому контексті *газетяр* – це людина, яка поширює пресу: *Газетяр-життєлюб. Це про черкащанина Андрія Балабушкіна. Через рідкісний недуг чоловік втратив ноги та руки. Утім, зберіг любов до життя. Ось уже десять років Андрій продає містиям пресу* (Пресу, 2015); *Пресу черкасьям уже десять років продає газетяр без рук* (Пресу, 2015).

Публіцист. Словник української мови фіксує лексему *публіцист* – «письменник, журналіст, який створює публіцистичні твори» (Словник, 1970 – 1980, т. 8, с. 383). У довіднику «Журналістика у термінах і виразах» читаємо: «публіцист (лат. *publicus* – громадський, суспільний) – автор (письменник, журналіст), який у періодичній пресі систематично виступає з публіцистичними матеріалами на злободенні суспільно-політичні, культурно-господарські та інші теми» (Григораш, 1974, с. 188).

У сучасних медіа також зберігається значення «публіцист – письменник»: *Відомий німецький публіцист-україніст Вінфрід Шнайдер-Детерс презентував у Києві свою книгу «Українські доленосні роки 2013 – 2019»* (Відомий, 2021); *Посмертна презентація художньо-документальної повісті Віктора Ганоцького «Крила виростають*

на землі» про космонавта-земляка з Олександрії Леоніда Попова, приурочена до 85-річчя від дня народження поета, **публіциста і журналіста**, ліквідатора аварії на ЧАЕС, відбулася в Кропивницькому, в літературно-меморіальному музеї І. К. Карпенка-Карого (Саржевський, 2021); Уночі помер 75-річний український прозаїк, критик, літературознавець, **публіцист**, громадський діяч, дитячий письменник, член Національної спілки письменників України Михайло Слабошпицький (Уночі, 2021); Станіслав Асєєв – журналіст і публіцист (Славінська, 2021).

Інший приклад свідчить про те, що **публіцист** виступає з матеріалом, присвяченим злободенним суспільно-політичним подіям: Події на Майдані, що підкріплені подальшими парламентськими і президентськими виборами, **публіцист вважає законною зміною влади в Україні** (Відомий, 2021).

Репортер. У сучасних словниках української мови слово *репортер* інтерпретовано так: «співробітник газети, радіо, телебачення і т. ін., який пише репортажі про факти повсякденного життя» (Словник, 1970 – 1980, т. 8, с. 510); репортер (англ. *reporter* – повідомлювач, інформатор) – «1. Професіональний літературний працівник, який регулярно готує в газету, журнал, на телебачення, радіо чи для телеграфного агентства оперативний інформаційний матеріал. Найпоширенішими формами виступів репортерів є злободенна хроніка, лаконічні повідомлення про цікаві події, репортажі з місць» (Григоращ, 1974, с. 209).

У ЗМІ репортер – людина, що пише про злободенні події: *А є активні періоди, коли я як репортер знаходжуся в гуці подій, роблю репортажі* (Як перший, 2021); ... у нашій команді є професійні **репортери** з великим досвідом написання змістовних текстів у короткий час (Як перший, 2021).

У художніх текстах поглиблюється інформація про репортера, який змушений не називати себе, бо пише про події, які можуть загрожувати його життю: – **Я репортер.** – Невже нічний? – Еге ж! – О, я вас читала. Чому ж ви не підписуєтеся своїм іменем, а лише «нічний репортер»? – Бо інколи пишу таке, що можу отримати по голові або майхром в плечі. – Жак. У вас **небезпечний фак.** Я читала, як ви просиджували вечорами в мордовнях, вистежуючи грабіжників (Винничук, 2019, с. 12).

Словник української мови слово *кореспондент* тлумачить так: «співробітник газети, журналу, радіо тощо або приватна особа, що надсилає свої інформації з місць; дописувач» (Словник, 1970 – 1980, т. 4, с. 288). У довіднику це слово подано так: кореспондент (лат. *correspondeo* – відповідаю, інформую) – «співробітник друкованого чи інформаційного органу, що надсилає до нього матеріали, систематично їх публікує або передає в ефір. Це загальна назва, яка включає в себе такі терміни, як власкор, спецкор, робкор, сількор, військкор, юнкор, колективний кореспондент, позаштатний кореспондент» (Григоращ, 1974, с. 114).

У ЗМІ розкрито значення кореспондента як власкора обласної газети: *Григорій Кривець почав свій творчий шлях у газеті «Молодогвардієць» у Луганську. Пізніше став власкором обласної газети «Наддніпрянська правда» (Загинув, 2020); власкора інформаційного агентства: Обирався [Григорій Кривець] членом правління обласної журналістської організації. Потім знову була робота у «Наддніпрянці», де виконував обов'язки власкора «Укрінформу» (Загинув, 2020).*

У сучасних словниках і довідниках слово коментатор інтерпретовано так: «той, хто коментує що-небудь; автор коментаря, коментарів» (Словник, 1970 – 1980, т. 4, с. 244); коментатор (лат. *commentator*) – «журналіст, який виступає з коментарями по радіо чи телебаченню, в газетах, журналах або інших виданнях. Його творча праця за своїм характером відповідальна, за обсягом широка, потребує точних узагальнень, глибоких висновків, правильних оцінок» (Григораши, 1974, с. 109).

У мові ЗМІ широко представлений спортивний коментатор: *Спортивний коментатор українського телеканалу «Інтер» Віктор Вацко – людина нині досить популярна серед прихильників футболу (Флішаровський); Чого очікувати від збірної України на Євро – 2020, розповів спортивний коментатор Максим Верхових у програмі «Сьогодні День» на телеканалі «Україна 24» (Як увійти); Натомість спортивні коментатори інших європейських країн зосередилися не так на поразці шведської збірної, як на перемозі підопічних Андрія Шевченка та їхніх шансах у грі проти англійців (Європейські); Віктор Вацко – найкращий спортивний коментатор України (Віктор).*

Спортивний коментатор – людина, яка коментує спортивні новини, різноманітні матчі. Цікавими є приклади, які ілюструють високу емоційність футбольних коментаторів: *29 червня в матчі 1/8 фіналу Євро – 2020 Україна переграла Швецію (2:1 в овертаймі) і вийшла до чвертьфіналу, де зіграє проти Англії 3 липня у Римі. Захисник збірної України Олександр Зінченко став найкращим гравцем. Він забив гол у першому таймі, а потім віддав голюву передачу Артему Довбику на 120-й хвилині гри. Обидва голи вкрай емоційно прокоментував Віктор Вацко [футбольний коментатор] (Емоції, 2021); Сил може не вистачити, але ж емоції дають скільки енергії – футбольна коментаторка про матч української збірної у чвертьфіналі (Сил, 2021); Переможний гол забив Артем Довбик на 121-й хвилині матчу. Цьому забитому м'ячу у прямому ефірі радів не тільки Віктор Вацко [футбольний коментатор], а й польські коментатори (Польські, 2021).*

Не лише чоловіки, а й жінки – спортивні коментатори на футбольних матчах: *[Галина Вінніченко] Мені приємно бути першою футбольною коментаторкою в Україні. Це була моя студентська велика мрія. Я коментувала інші види спорту. Закрала думка, що футбол коментувати дівчата не можуть (Сил, 2021);*

Про українську збірну у чвертьфіналі «Євро – 2020» та про те, як працюється **перший футбольний коментатор** в Україні, говорили з Галиною Вініченко (Сил, 2021).

Трапляються у ЗМІ приклади, у яких йдеться про відзнаку найкращих спортивних коментаторів: У рамках щорічної Національної премії у сфері телебачення «Телетріумф – 2013» Віктор Вацко – **переможець у номінації «Спортивний коментатор»** (Віктор); За результатами голосування експертного журі **коментатор телеканалів «Футбол 1» / «Футбол 2» Віктор Вацко** [спортивний коментатор] **уже втретє стає кращим у своїй номінації**. У цей раз за коментування матчу Суперкубка УЄФА «Баварія» – «Челсі» (Віктор).

Сучасні словники фіксують лексему *оглядач* – «автор газетного, журнального і т. ін. огляду, а також особа, яка робить огляди по радіо й телебаченню» (Словник, 1970 – 1980, т. 5, с. 616); *оглядач* – «журналіст, який готує огляди для радіомовлення чи телебачення, автор узагальнюючих публікацій для газети, журналу або іншого видання. Його виступи, як правило, порушують актуальні проблеми, аналізують численні факти, події. Це кваліфікований працівник, людина широких політичних горизонтів, високої журналістської культури» (Григораш, 1974, с. 147 – 148).

У медійному дискурсі натрапляємо на приклади різних оглядачів – політичних, міжнародних, військових, економічних, оглядачів газет, журналів та ін.

Значну кількість прикладів присвячено політичному оглядачу, його виступи приурочені політичним подіям у країні: **Політичний оглядач: конструктивний діалог почнеться, коли Президент Зеленський перестане ставити усюди «слуг народу»** (Макаренко, 2021); **Політичний оглядач також зазначив, що влада із залученням на важливі посади представників інших політичних кіл покаже готовність до конструктивного діалогу** (Макаренко, 2021); **КИЇВ. 1 лютого. УНН. Поняття партійної монобільшості зараз стало умовним. Чинній владі все складніше набирати необхідну кількість голосів за потрібні законопроекти. Тому ознакою готовності Президента Зеленського та провладної партії до конструктивного діалогу з іншими політичними колами стане відкриття важливих посад не лише для «слуг народу». Про це в коментарі УНН розповів політичний оглядач Геннадій Дубов** (Макаренко, 2021).

Політичний оглядач має можливість виступати з оглядом подій у газеті, на радіо чи телебаченні: **Більшість компромату на кандидатів у президенти України буде оприлюднено ближче до виборів. Таку думку в ефірі Українського радіо в програмі «Сьогодні» висловив політичний оглядач Леонід Швець** (Головний, 2019); Народний депутат Гео Лерос брав гроші у бізнесмена і мецената Ігоря Воронова за «мочилову» влади і інсценування підпалу авто. Про це заявив **політичний оглядач Євген**

Хурсін (Блогер, 2021); *Політичний оглядач* пояснив, чому українці обирають одних і тих самих кандидатів (Яцкевич, 2021).

Також у текстах ЗМІ зображені журналісти, які готують огляди для міжнародних видань: *Гість – міжнародний оглядач Олексій Кафтан* (Про прями, 2021); має чітку власну позицію з питання, яке обговорюється: *Візит Блінкена вкотре нагадав про нетерпимість Зеленським Порошенка – міжнародний оглядач* (Про прями, 2021); *Міжнародний оглядач* і легендарний радіоведучий *Сєва Новгородцев* в ефірі телеканалу «Перший Незалежний» заявив про те, що в схемі свободи слова журналісти повинні пам'ятати про стандарти, а українська влада про дотримання законів (Новгородцев, 2021).

Крім політичних та міжнародних оглядачів, у медійному дискурсі представлені оглядачі окремих видань (газет, журналів): *Лауреатом премії імені Джеймса Мейса в 2020 році став кінознавець, культуролог та оглядач газети «День» Дмитро Десятерик*. Про це повідомляє видання «День» (Оглядач, 2020); *Оглядач газети «День» став лауреатом премії імені Джеймса Мейса*. Дмитро Десятерик став 13-м лауреатом премії та отримав 25 тисяч гривень нагороди (Оглядач, 2020).

Також у сучасних медіа подано інформацію про військового, економічного, католицького оглядачів: *Військовий та політичний оглядач Олексій Арестович* призначений радником з інформаційної політики Тресторонньої контактної групи з врегулювання ситуації на Донбасі (Військовий, 2020); Уже за кілька тижнів Україна має віддати рекордну суму боргів – на понад два з половиною мільярди доларів. Про це в ефірі телемарафону «Незалежні. 30 років» каналу «Еспreso» нагадав *економічний оглядач Олександр Морщавка*, передає «Еспreso. Захід» (Морщавка, 2020); *Католицький оглядач Марек Зайонц* каже, що Ватикан погруз у скандалах та інтригах. Відставка Папи Бенедикта XVI лише посилює цю ситуацію (Військовий, 2020).

Про зміст найменування *редактор* дає інформацію Словник української мови, де наведено сучасне тлумачення цього слова: «керівник якого-небудь видання» (Словник, 1970 – 1980, т. 8, с. 482). Довідник «Журналістика у термінах і виразах» поглиблює значення лексеми *редактор* – «редактор (фр. *redacteur* від лат. *redactus* – приведений до певного ладу) – 1. Політичний і діловий керівник газети, журналу, який відповідає за політичну спрямованість видання, ідейно-загартований..., агітатор, організатор і літератор... Він налагоджує виробничий процес, який сприяє найповнішому розкриттю творчих здібностей працівників, створює атмосферу вільного обміну думками у редакційному колективі... 2. Журналіст, який здійснює підготовку текстового матеріалу для його опублікування у газеті, журналі або передачі в ефір (на радіо, телебаченні), працівник видавництва, який готує до друку книгу. У газеті, де процес підготовки редакційного оригіналу багатоступеневий, літературним редактором є кожний

працівник редакції, який працює над підготовкою рукопису. У видавництві за літературну якість та ідейно-політичний зміст твору відповідає редактор книги. 3. Працівник виробничого відділу видавництва, який займається поліграфічним оформленням видання, стежить за його здійсненням у друкарні. Визначає гарнітуру і кегль шрифтів, систему виділення тексту, розміщує ілюстрації, дбає про високу культуру видання» (Григораш, 1974, с. 203 – 204).

У текстах ЗМІ знаходимо приклади з такими значеннями:

- редактор інтернет-видання: **Головний редактор інтернет-видання «Українська правда»** Сєвгіль Мусаєва-Боровик пов'язує загибель журналіста Павла Шеремета з його професійною діяльністю. Про це на місці трагедії, що сталася в центрі Києва 20 липня, Мусаєва-Боровик заявила кореспондентові Радіо Свобода (Головний, 2016);
- редактор міжнародного аналітичного видання: **Едвард Лукас – старший редактор міжнародного аналітичного видання ділових кіл The Economist**. Його спеціалізація – російська зовнішня політика, енергетика та безпека (Оглядач, 2014);
- редактор газети: Про просвітницьку роботу, що проводиться газетою «День», розповіла її **головний редактор Лариса Івшина** (Волинський, 2021); **Головний редактор газети «День»** почесний професор Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки (Волинський, 2021); **Головний редактор газети «Експрес» Ігор Починок** у коментарі «Телекритиці» заявив, що в найближчі тижні чи дні має розпочатись «нова організована силова атака на газету». «Їхній план – за будь-яку ціну зупинити нас до початку президентської кампанії», – вважає він (Понад, 2021);
- редактор журналу: **Тарас Возняк – український культуролог, політолог, публіцист, головний редактор і засновник Незалежного культурологічного журналу «І»**, член Українського ПЕНу (Шиян, 2021).

Головний редактор виконує просвітницьку роботу, зокрема проводить майстер-класи, читає лекції студентам: **Головний редактор «Дня» давала майстер-клас для майбутніх журналістів в університеті, читала тут публічну лекцію**, у виші презентують всі книжкові новинки газети (Волинський, 2021); може брати участь у різних нарадах: **Головний редактор газети «Голос відродження» Надія Забокрицька взяла участь у нараді в Комітеті Верховної Ради України з питань гуманітарної та інформаційної політики**, яку провів заступник голови Комітету Микита Потураєв (Не можна, 2020).

О. Микитів визначає вимоги до редактора, які можуть охоплювати такі чинники: «від суто мовознавчих (володіння українською та кількома іноземними мовами) та світоглядних (наприклад, активність життєвої позиції) до обізнаності з економікою, рекламою і пропагандою книги, технологією оформлення, поліграфічним відтворенням видавничого

оригіналу (макету видання) й до володіння навичками роботи на найсучаснішій техніці тощо» (Микитів, 2021, с. 40).

Від редактора видання залежать зміст, актуальність, теми й напрями роботи: Нині публікуємо статтю про канівську газету «Дніпрова зірка» (Черкаська область), **головний редактор якої Євген Бруслиновський уже зараз шукає теми й напрями роботи, які збережуть виданню аудиторію після роздержавлення** (Карлова, 2015).

На редактора можуть бути покладені й інші функції – кореспондента та рекламного агента: *Штат «Дніпрової зірки» – це всього чотири особи. Редактор виконує функції також кореспондента і рекламного агента, заввідділом – пише, шукає рекламу, виконує функції коректора, відповідальний секретар – також і кореспондент, і рекламний агент, та ще й бухгалтер. А водій (він же і кур'єр) теж приносить рекламу* (Там само).

Висновки та перспективи подальших досліджень. Отже, за даними лексикографічних праць, журналіст є професійним літератором, постійним співробітником, штатним працівником, організатором творчого процесу, політичним діячем, автором мас-медійного тексту. У роботі проаналізовано словникові дефініції журналістів за видами діяльності (газетяр, публіцист, репортер, кореспондент, коментатор, оглядач, редактор) та з'ясовано специфіку їхньої діяльності на прикладі сучасного медійного дискурсу: *газетяр* є професійним журналістом, який працює в редакції газети; *публіцист* – це журналіст, який пише публіцистичні твори, виступає з матеріалом, присвяченим злободенним суспільно-політичним подіям; *репортер* є співробітником газети, радіо, телебачення, пише репортажі про факти повсякденного життя, готує оперативний інформаційний матеріал у журнал, газету, на радіо, телебачення; *кореспондент* – це співробітник газети, журналу, радіо, який надсилає підготовлені матеріали, публікує їх або передає в ефір; *коментатор* – журналіст, який виступає з коментарями на радіо, телебаченні, в журналах, газетах тощо; *оглядач* – журналіст, який готує огляди на радіо чи телебачення, є автором публікацій узагальнювального характеру для журналу, газети або іншого видання; *редактор* є керівником якого-небудь видання, газети чи журналу.

У медіа широко представлений спортивний коментатор – людина, яка коментує спортивні новини, різноманітні матчі, події спорту. У текстах ЗМІ натрапляємо на приклади різних оглядачів – політичних, міжнародних, військових, економічних, оглядачів газет, журналів та ін. Значну кількість прикладів присвячено опису політичного оглядача, його виступи приурочені політичним подіям країни; міжнародного оглядача, який готує огляди для міжнародних видань, оглядачів окремих видань (газет, журналів). У медійному дискурсі подано інформацію про редактора інтернет-видання, редактора міжнародного аналітичного видання, редактора газети, редактора журналу. Сучасні медіа дають

уявлення про головного редактора, який виконує просвітницьку роботу, проводить майстер-класи, читає лекції студентам, бере участь у різних нарадах тощо.

Запропонована модель опису лінгвокультурного типу «журналіст» може бути застосована для дослідження типажів на ширшому текстовому матеріалі, а також для реалізації порівняльно-зіставного підходу до вивчення лінгвокультурних типажів у різних мовах і культурах.

Література

- Васильєва, Л. А. (2010). *Лингвокультурный типаж «британский премьер-министр»* : дис. ... канд. філол. наук: спец. : 10.02.04 – германские языки. Нижний Новгород, 145 с.
- Великий тлумачний словник сучасної української мови (2005) / уклад. та голов. ред. Бусел В. Т. К. : Перун, 1728 с.
- Григораш, Д. С. (1974). *Журналістика у термінах і виразах*. Львів : Видав. об'єднання «Вища школа», 295 с.
- Грінченко, Б. (1958 – 1959). *Словарь української мови* (Т. 1 – 4). К. : Вид-во АН УРСР.
- Караванський, С. (2012). *Практичний словник синонімів української мови*. 4-те вид., опрац. і значно допов. Л. : БаК, 523 с.
- Карасик, В. И. (2016). Журналист как лингвокультурный типаж: оценочные характеристики. *Учимся говорить по-русски. Проблемы современного языка в электронных СМИ* : сб. науч. ст. М. : Москов. гос. ун-т им. М. В. Ломоносова. С. 103 – 118.
- Карасик, В. И. (2017). *Языковая пластика общения* : монографія. Волгоград : Парадигма, 462 с.
- Микитів, О. М. (2021). *Підготовка майбутніх фахівців видавничо-поліграфічної галузі до формування інформаційно-медійного простору засобами інфографіки* : дис. ... канд. пед. наук : спец. : 13.00.04 – теорія і методика професійної освіти. Запоріжжя, 319 с.
- Словник синонімів української мови (2001). 2. К. : Наук. думка.
- Словник української мови (1970 – 1980). 11. К. : Наук. думка.
- Сукаленко, Т. М. (2019). *Лінгвокультурні типажі українського художнього дискурсу XIX ст.* : автореф. дис. ... д-ра філол. наук : спец. 10.02.01 – українська мова. К., 32 с.
- Сукаленко, Т. М. (2020). Вербалізація авторського образу української журналістики за матеріалами інтерв'ювання Яніни Соколової. *Актуальні проблеми філології та перекладознавства*. № 20. С. 46 – 52.

Джерела

- Блогер: «Лерос отримував гроші на «мочилову» влади і підпал свого авто в офісі у Воронова». (2021, вересень 20). [Znaj.ua](https://znaj.ua).
- Винничук, Ю. (2019). *Нічний репортер*. Харків : Фоліо, 236 с.

- Відомий німецький публіцист-україніст Вінфрід Шнайдер-Детерс презентував у Києві свою книгу «Українські доленосні роки 2013 – 2019» (2021, листопад 03). Укрінформ.
- Військовий оглядач Олексій Арестович став радником Тристоронньої контактної групи. (2020, жовтень 28). Армія INFORM.
- Віктор Вацко – найкращий спортивний коментатор України. URL: <http://galsports.com/news/viktor-vatsko-naykrashchyy-sportyvnyy-komentator-ukrayiny/37259.aspx> (дата звернення: 27.10.2021).
- Волинський бренд. URL: <https://day.kyiv.ua/uk/profile/larisa-ivshina> (дата звернення: 25.10.2021).
- Головний компромат на кандидатів у президенти ще попереду – політичний оглядач. (2019, березень 04). Українське радіо.
- Головний редактор «Української правди» пов'язує загибель Шеремета з його професійною діяльністю. (2016, липень 20). Крим. Реалії.
- Емоції Віктора Вацка. Як коментатор втратив голос. (2021, червень 30). Sport.ua
- Європейські ЗМІ про перемогу України над Швецією: «Одна з найбільших сенсацій Євро-2020». URL: <https://www.dw.com/uk/yeuropeiski-zmi-pro-peremohu-ukrainy-nad-shvetsiieiu-odna-z-naibilshykh-sensatsii-chie/a-58109908> (дата звернення: 27.10.2021).
- Загинув колишній кореспондент «Укрінформу». (2020, вересень 08). Телекритика.
- Карлова, Л. (2015, листопад 12). Головний редактор «Дніпрової зірки»: «Даремно районні газети називають пенсіонерськими». Детектор медіа.
- Макаренко, І. Політичний оглядач: конструктивний діалог почнеться, коли Президент Зеленський перестане ставити усюди «слуг народу». (2021, лютий 01). UNN.
- Морщавка, О. У вересні необхідно віддати найбільшу суму боргів в історії України, – економічний оглядач Олександр Морщавка. (2020, серпень 24). Еспресо.
- Не можна, щоб колектив монополіста знищував наші маленькі колективи. (2020, лютий 24). Голос відродження.
- Новгородцев: У схемі свободи слова журналісти повинні пам'ятати про стандарти, а влада – про закон. (2021, вересень 20). Zik.
- Оглядач The Economist: Наступник Путіна може бути ще авторитарнішим. (2014, червень 26). Dw.com
- Оглядач газети «День» став лауреатом премії імені Джеймса Мейса. (2020, листопад 27). Історична правда.
- Польські коментатори ледь не збожеволіли від щастя після голу Довбика. (2021, червень 30). Sport.ua
- Понад 50 львівських журналістів заявили про порушення етичних норм редакцією газети «Експрес». URL: <https://imi.org.ua/news/ponad-50->

- Ivivskih-journalistiv-zayavili-pro-porushennya-etichnih-norm-redaktsiyeu-gazeti-ekspres-i5225 (дата звернення: 27.10.2021).
- Пресу черкаським уже десять років продає газетяр без рук. (2015, червень 06). ВІККА.
- Про прямі і опосередковані наслідки візиту держсекретаря США Ентоні Блінкена в Україну говорили з гостем студії. (2021, травень 07). Громадське радіо.
- Саржевський, А. & Мельник, П. (2021, серпень 14). Поет, публіцист, журналіст Віктор Ганоцький: крапку ставити рано... Голос України.
- Сил може не вистачити, але ж емоції дають скільки енергії – футбольна коментаторка про матч української збірної у чвертьфіналі. (2021, червень 30). Громадське радіо.
- Славінська, І. Журналіст і публіцист, бранець «ДНР» Станіслав Асєєв: Моя мрія – про все забути. (2021, червень 08). Українська правда.
- Уночі помер літературознавець і публіцист Михайло Слабошпицький. (2021, травень 30). Громадське радіо.
- Флішаровський, Р. Телекоментатор, який симпатизує футболістам «Волині». URL: <https://www.volyn.com.ua/news/13628-telekomentator-yakiy-simpatizue-futbolistam-volini.html> (дата звернення: 27.10.2021).
- Чегорка, П. (2016). Невгамовний газетяр-краєзнавець-письменник Костянтин Сушко не повторився у жодній зі своїх майже 30 книжок. (2016, жовтень 20). День. № 190–191.
- Шиян, О. Директор Львівської галереї мистецтв став лауреатом премії імені Василя Стуса. (2021, вересень 15). Zaxid.net.
- Як перший стрімер Майдану став фронтовим репортером. Пілотний український медіапроект: Donbas Frontliner – Андрій Дубчак. (2021, лютого 26). Армія INFORM
- Як увійти в крижану воду: спортивний коментатор про перший матч України на Євро-2020. URL: <https://old.u24.ua/ua/obshestvo-news/10714-kak-voyti-v-ledyanuyu-vodu-sportivnyy-komentator-o-pervom-matche-ukrainy-na-evro-2020> (дата звернення: 27.10.2021).
- Яцкевич, М. Політичний оглядач пояснив, чому українці обирають одних і тих самих кандидатів. (2020, жовтень 27) Суспільне.

Стаття надійшла до редакції 07.12.2021 р.

Прийнято до друку 10.12.2021 р.

Рецензент – д. філол. наук, проф. Глуховцева К. Д.

МЕТОДИКА НАВЧАННЯ МОВИ В ЗАКЛАДАХ ВИЩОЇ ОСВІТИ

**О НЕКОТОРЫХ МЕТОДАХ РАБОТЫ
С ЛИНГВОСТРАНОВЕДЧЕСКИМ МАТЕРИАЛОМ
ПРИ ОБУЧЕНИИ ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ**

doi: 10.12958/2227-2631-2021-2-44-120-124

Мзизя Церцвадзе,

доктор филологии, ассоциированный профессор

департамента славянской филологии

ORCID ID <https://orcid.org/0000-0002-6497-8273>

Мета цього дослідження – описати важливі методи роботи з лінгвокраїнознавчим матеріалом. Для досягнення мети цієї розвідки були використані в основному теоретичні методи вивчення, зокрема: аналіз педагогічної літератури та навчальних матеріалів, прогнозування. Матеріалом для дослідження послужили наукові джерела в галузі теорії та методики викладання іноземної мови, підручники, відеоматеріали лінгвокультурного змісту. Предметом опису став такий метод, як використання літературного матеріалу, що може бути представлений за проблемно-тематичним принципом відбору текстового фактажу відповідного змісту. При цьому слід звертати увагу на такі критерії: країнознавча цінність; відповідність мовленнєвому досвіду учнів; відповідність життєвому досвіду учнів; відповідність інтересам учнів; доступність з погляду мовних засобів. Цікавим є також метод укладання лінгвокраїнознавчого паспорта ключового слова, у якому варто представити країнознавчу інформацію, відобразити парадигматичні зв'язки слова, а також синтаксичну його сполучуваність. Усі перераховані в статті методи представлення матеріалів регіонального та лінгвістичного змісту сприяють прищепленню іноземної культури спілкування, залученню їх до діалогу культур, розвивають їхні творчі та пізнавальні навички, підвищують інтерес до вивчення іноземної мови загалом.

Ключові слова: культура, лінгвістика, методика викладання, мови, студенти.

The purpose of this study is to describe significant methods of working with linguistic and cultural material. To achieve the purpose of the study were used mainly theoretical research methods, namely the analysis of pedagogical literature and educational materials, forecasting. The material for the study was theoretical sources in the field of theory and methodology of teaching a foreign language, textbooks, video materials of linguistic and cultural content. All the listed in the article methods for presenting materials of regional and linguistic content contribute to the transfer of foreign culture

to students, contribute to their involvement in the dialogue of cultures, develop their creative and cognitive skills, increase interest in learning a foreign language in general.

Key words: culture, languages, linguistics, methods of teaching, students.

Введение. Одной из главных задач в изучении иностранных языков является осознание иностранного языка как реальной возможности в диалоге культур и международных контактов. На уроке иностранного языка идет обучение не только языковым правилам, но и приобщение к новому образу мира, поэтому преподавать язык – значит, в конечном счете, преподавать культуру. Следствием этого является особое внимание к лингвострановедению как усвоению иноязычной культуры в процессе изучения иностранного языка средствами этого языка.

Лингвострановедение – направление, с одной стороны, включающее в себя обучение языку, с другой, дающее определённые сведения о стране изучаемого языка. Главная цель лингвострановедения – обеспечение коммуникативной компетенции в актах межкультурной коммуникации, прежде всего через адекватное восприятие речи собеседника и понимание оригинальных текстов.

Ведущей задачей лингвострановедения является изучение языковых единиц, наиболее ярко отражающих национальные особенности культуры народа – носителя языка:

1) реалий (обозначений предметов и явлений, характерных для одной культуры и отсутствующих в другой);

2) коннотативной лексики (слов, совпадающих по основному значению, но отличных по культурно-историческим ассоциациям);

3) фоновой лексики (обозначений предметов и явлений, имеющих аналоги в сопоставляемых культурах, но различающихся национальными особенностями функционирования, формы, предназначения предметов).

При этом культурологическая и страноведческая ценность, типичность, общеизвестность и ориентация на современную действительность являются важнейшими критериями отбора лингвострановедческого компонента содержания обучения иностранному языку.

Актуальность данного исследования обусловлена необходимостью более детального изучения лингвострановедческого компонента обучения иностранным языкам, так как понимание обычаев, традиций, фольклора через язык является полезным и приобщает к культуре страны изучаемого языка.

Цель исследования – описать значимые методы работы с лингвострановедческим материалом при обучении русскому языку иностранных студентов.

Материалы и методы исследования. Для достижения цели исследования использовались преимущественно теоретические методы

исследования, а именно анализ педагогической литературы и учебных материалов. Материалом для исследования послужили теоретические источники в области теории и методики обучения иностранного языка, учебные пособия, видеоматериалы лингвострановедческого содержания.

Результаты исследования. Успешность введения и использования страноведческого материала на занятиях РКИ обусловлена прежде всего выбором методов обучения.

Современная методическая литература предлагает большое разнообразие методов, приемов, форм работы над страноведческим материалом. Рассмотрим некоторые из них.

Важнейшим средством приобщения учащихся к культуре страны изучаемого языка являются тексты художественных произведений. Они значительно отличаются от информационных текстов по культуре, традициям и т. д. страны изучаемого языка. Информационные тексты обычно очень нейтральны, сжаты, поэтому какая-то часть подаваемой в них информации плохо воспринимается учащимися или очень быстро забывается. Тексты из художественной литературы своей эмоциональной окрашенностью делают читающего как бы свидетелем описываемых событий, связанных с историей или традициями, знакомят со специфической стороной культуры другого народа и поэтому являются наиболее значимым средством усвоения лингвострановедческой информации. Именно чтение специально отобранных художественных произведений способствует более прочному усвоению культурологических сведений. Литературный материал может быть представлен по проблемно-тематическому признаку отбора текстового материала соответствующего содержания. При этом следует обращать внимание на следующие критерии:

- страноведческая ценность;
- соответствие речевому опыту учащихся;
- соответствие жизненному опыту учащихся;
- соответствие интересам учащихся;
- доступность с точки зрения языковых средств.

И. Бим считает, что в содержание обучения необходимо включать элементы языковой культуры народов, говорящих на изучаемом языке, и страноведческие сведения, применительно к ситуациям общения, о необходимости насыщения предметного содержания речи страноведческим материалом с ориентацией на диалог культур (Бим, 1988, с. 98). Таким образом, здесь под лингвострановедческим аспектом принимаются знания, а точнее понимание элементов языковой культуры, в том числе применительно к ситуациям общения сюда можно отнести:

- 1) изучение моделей повседневной жизни;
- 2) изучение образцов культурного поведения.

Заслуживает внимания исследование Л. Воскресенской о паспортизации ключевых слов, относящиеся к актуальным проблемам

лингвострановедения. Под лингвострановедческим паспортом ключевого слова Л. Воскресенская понимает комплексное, синхронное описание в методических целях предмета или явления, обозначаемого словом или репрезентация совокупности языковых данных, с помощью которых реализуются внеязыковые явления (Воскресенская, 1978, с. 123).

Лингвострановедческий паспорт, представляя страноведческую информацию, отражает парадигматические связи слова, а также синтаксическую его сочетаемость. Отсюда наличие в паспорте таких разделов: описание предмета как единицы лингвострановедческой информации, тематическая лексика, синтаксическая сочетаемость. Методика работы заключается в следующем: школьники выписывают в первую колонку лексику по теме, во вторую помещают единицы информации, звездочками отмечая лингвострановедческие реалии, в третью колонку под руководством учителя вносят словосочетания, встречающиеся в рассматриваемом предложении, абзаце. Позднее такая работа может проводиться учащимися самостоятельно.

Данный вид работы будет оказывать влияние не только на формирование познавательной активности обучающихся в процессе речевой деятельности, но и способствовать развитию их лингвистических, исследовательских навыков. В ходе подготовки к таким урокам привлекаются источники, содержащие информацию о стране изучаемого языка, осуществляются межпредметные связи (так, например, из курса истории ученики знают о русской буржуазной революции XVII века, из курса литературы - о писателях, которые внесли значительный вклад в русскую литературу).

Действенным методом ознакомления со страноведческой информацией является метод проектов. Проектная работа придает процессу обучения личностно-ориентированный и деятельностный характер и в полной мере отвечает целям обучения. Перед учащимися ставится (или они сами ее формулируют) конкретная цель, направленная на достижение не «языкового», а практического результата. Работа над проектом осуществляется в определенной последовательности и имеет следующие этапы:

- 1) планирование;
- 2) подготовка и исполнение;
- 3) обсуждение и оценка.

Круг тем проектов может быть очень широким и разнообразным («Праздники», «Обычаи и традиции», «Политическая система» и др.).

Очень интересны межпредметные проекты, также организуемые вокруг определенной проблемы. Это могут быть международные проекты по экологии, географии, исторические, творческие проекты и прочее. Общение происходит с носителем другой культуры, язык которой изучается. Студенты не только решают проблему, они знакомятся с национальными и культурными особенностями стран-партнеров, многое узнают друг о друге.

На занятиях можно широко применять ролевые игры, соответствующие тематике «Путешествие в столицу страны изучаемого языка»: группа студентов знакомится с жизнью сверстников за рубежом, иностранные туристы рассказывают о своей стране и помогают составить наиболее интересный маршрут.

Выводы. Итак, все вышеперечисленные формы введения материалов страноведческого и лингвострановедческого содержания способствуют передаче студентам иноязычной культуры, содействуют их вовлечению в диалог культур, развивают их творческие и познавательные умения, повышают интерес к изучению иностранного языка в целом.

Литература

- Бим, И. Л. (1988). Теория и практика обучения немецкому языку в средней школе: Проблемы и перспективы. Москва : Просвещение, 254 с.
- Верещагин, Е. М. (1972). Роль и место страноведения в практике преподавания русского языка как иностранного : сб. ст. Москва, 185 с.
- Верещагин, Е. М. & Костомаров, В. Г. (1977). Из опыта создания лингвострановедческих пособий по русскому языку. Москва : МГУ, 173 с.
- Воскресенская, Л. Б. (1985). Лингвострановедческая паспортизация лексики. Москва : МГУ, 75 с.

Стаття надійшла до редакції 14.12.2021 р.

Прийнято до друку 17.12.2021 р.

Рецензент – д. філол. наук, проф. Глуховцева К. Д.

РЕЦЕНЗІЇ

**ЛЕКСИЧНЕ ВАРІЮВАННЯ В ДІАЛЕКТНОМУ КОНТИНУУМІ:
НОВЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРО СЛОВО, ЧАС І ПРОСТІР**

Рецензія на монографію: Osowski Błażej. Wariantywność leksykalno-semanticzna języka wielkopolskich inwentarzy z drugiej połowy XVIII wieku. Studia z dialektologii historycznej [Gwary Dziś Monografie. T. IV. Pod. red. J. Sierociuka]. Poznań : Wydawnictwo Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół nauk, 2019.

doi: 10.12958/2227-2631-2021-2-44-125-128

Наталія Багнюк,

кандидат філологічних наук,

завідувачка відділу української мови

Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України

ORCID ID <https://orcid.org/0000-0001-6821-2227>

Питання варіативності мовних одиниць як показника мовної еволюції, міжмовних контактів, взаємовпливів літературної мови і діалектів завжди залишалося у фокусі уваги славістів. Сучасні дослідники сходяться в думці, що варіативність на синхронічному рівні – цілком природний стан мовної системи, що віддзеркалює постійні пошуки й відбір мовних засобів – більш доречних і раціональних, функційно досконалих, апробованих тривалою традицією використання.

У діахронічному вимірі мовного буття варіативність мовних одиниць постає складним феноменом, здатним оприявнювати специфіку взаємодії та взаємозумовленості мовних механізмів і культурно-історичних процесів, бути предметом вивчення широкого спектру явищ – від історії окремих граматичних форма до історії слів і цілих концептуальних сфер.

Тексти писемних пам'яток – беззаперечні докази того, що в минулому, як і сьогодні, мовному континууму була притаманна структурна й функційна неоднорідність, варіювання елементів, диференціація на різні мовно-просторові утворення. Вивчати історичне функціонування мови в географічній проєкції – одне з найактуальніших завдань сучасної лінгвістики, позаяк надважливо реконструювати мовну, зокрема й діалектну картини світу, адже без цього неможливо досягнути дух епохи, що його ретранслюють давні тексти.

Детальне вивчення окремих хронологічних періодів історії мови з урахуванням усіх без винятку локальних різновидів мовних явищ та їхніх варіантів, студіювання історії мови засобами лінгвогеографії – це той дослідницький алгоритм, що створює підґрунтя для висновків щодо генези й еволюції конкретного мовного явища в його зв'язках з іншими явищами в певні історичні періоди. У сучасній лінгвістиці вже

зародилися й розвиваються дискусії навколо ідеї створення словників, які б репрезентували регіональну / локальну варіативність літературної мови,

Попри те, що в україністиці та в славістиці за останні десятиліття з'явилося чимало досліджень варіативності й варіантів у контексті мовної діячності (Богословская, 2006; Гриценко, 1990, 1994; Коць, 2016; Наєнко, 2017; Нефедова, 2008; Царалунга, 2017 та ін.), явище лексичної варіативності досі потребує чіткого окреслення. У дослідженнях з історії мови усталилася традиція трактувати лексичні варіанти як синоніми, на які натрапляють лінгвісти, опрацьовуючи однакові фрагменти різних списків тієї самої пам'ятки (Жуковская, 1964). Деякі дослідники наполягають, що лексичними варіантами можна вважати лише генетично споріднені слова, натомість різнокореневі визначати як синоніми (Лавриненко 2013, с. 83 – 84).

Дослідження Блажея Осовського «Wariantywność leksykalno-semantyczna języka wielkopolskich inwentarzy z drugiej połowy XVIII wieku» (Poznań, 2019) привертає увагу з огляду на цілком новаторський підхід до аналізу матеріалу інвентарів – писемних пам'яток другої половини XVIII ст. із Великопольщі (історичної області в центральній-західній частині Польщі з центральним містом Познань). Інноваційність цієї історично-діалектологічної студії виявляється не лише в охопленні й залученні до наукового обігу значної кількості джерел багатого мовного матеріалу – інвентарних книг дворянських володінь із другої половини XVIII ст., а й методологічними підходами до вивчення просторової поведінки мовних одиниць. Проаналізований матеріал дав змогу авторові ствердити, що тогочасний регіональний різновид польської мови, якою розмовляли у Великопольщі був дуже неоднорідним. Цю неоднорідність зумовлювали впливи літературної мови, стихія діалектного мовлення, іншомовні напашарування, плекання архаїзмів та відкритість до мовних нововведень, що їх проявляли тогочасні писарі.

Праця Блажея Осовського має досконало організовану структуру: *теоретичний* розділ репрезентує 1) історичне тло, соціально-культурний та політичний контексти дослідження, 2) підходи лінгвістів до періодизації й аналізу польської мови XVIII століття, 3) детальну характеристику джерельної бази дослідження та 4) обґрунтування методологічних засад. Автор детально з'ясовує специфіку студіювання лексичної варіативності на матеріалі інвентарних книг, конкретизує засади картографування. *Аналітична* частина дослідження вибудована на детальному описі лексичних одиниць на позначення реалій, пов'язаних із сільським повсякденням, як-от 'bogaty chłop', 'kołodziej', 'ziemniaki', 'pasieka', 'suszarnia słodu', 'piec do chleba', 'sieciskarnia', 'drabina' та ін. (загальна кількість реалій – 30) а також тих, що не стосуються сільського побуту: 'deszcz', 'schody', 'mała izba', 'mieszkać', 'inny', 'niebieski' та ін.

44 карти, що є цифровим додатком до праці Блажея Осовського, дуже детально візуалізують функціонування охоплених у дослідженні лексем у діалектному просторі Великопольщі.

Важлива частина цієї студії – фінальний розділ «Struktura wariatywności językowej», який узагальнює спостереження автора щодо типів варіативності (залежно від величини мовного простору – макро- чи мікрорівень, відповідно – область (регіон) чи село), підходів до її дослідження на підставі інвентарів (важливо дослідити документи з кількох сіл, водночас простежити, як ті чи ті місцевість або побут описані в різних документах із того самого села), впливу ідіолекту писаря на текст, який він виконав, та інші чинники, передусім позамовні, що вплинули на множинність лексичних варіантів.

Суттєво доповнили працю послідовно подані в численних таблицях (їх тут понад 30) різні кількісні показники, що засвідчують особливості побутування обраних для аналізу лексем у діалектному просторі Великопольщі, а також широка бібліографія, що безпосередньо стосується предмета дослідження.

Зауважмо, що монографічні дослідження групи датованих і локалізованих писемних джерел не лише створюють умови для детального опису окремого хронологічного періоду розвитку мови з урахуванням усіх без винятку місцевих різновидів мовних явищ та їхніх варіантів, тобто в застосуванні лінгвогеографічного аспекту (Дзендзелівський, 1970), а й стають базою для укладання історичних лінгвістичних карт та їх коментування, а відтак і для вивчення груп говорів у певні періоди. Вислідом таких студій стають узагальнення й висновки щодо генези та еволюції певного мовного явища в певні історичні епохи, взаємозв'язки його з іншими явищами в конкретній точці діалектного континууму.

Дослідження Блажея Осовського «Wariantywność leksykalno-semantyczna języka wielkopolskich inwentarzy z drugiej połowy XVIII wieku» – поза сумнівами, важливий етап, який створив потужні імпульси для подальшого розгортання славістичних історично-діалектологічних студій.

Література

- Богословская, З. М. (2006). Диалектная вариантология: лексикологический и лексикографический аспекты : автореф. дис. ... д-ра филол. наук : спец. 10.02.01 – русский язык. Томск. 39 с.
- Гриценко, П. Ю. (1990). Ареальне варіювання лексики. К. : Наук. думка, 269 с.
- Гриценко, П. (1994). Простір і час у лінгвістичній географії. *Проблеми сучасної ареалогії*. К. С. 102 – 110.
- Дзендзелівський, Й. О. (1970). Лінгвогеографічний аспект у дослідженнях з історії мови. *Праці XIII Республік. діалектол. наради*. К. С. 28 – 34.

- Жуковская, Л. П. (1964). Лексические варианты в древних славянских рукописях. *Исследования по исторической лексикологии древнерусского языка*. Москва. С. 5 – 17.
- Коць, Т. (2016). Явище варіантності в історії літературної мови. *Українська мова*. № 2. С. 82 – 91.
- Лавриненко, А. Т. (2013). К вопросу о лексических вариантах в лингво-исторических исследованиях. *Родной язык: проблемы теории и практики преподавания* : сб. материалов. Борисоглебск. С. 82 – 85.
- Насенко, Г. (2017). Чинники варіативності граматичної системи української мови XVII століття. *Українське мовознавство*. № 1. С. 27 – 34.
- Нефедова, Е. А. (2008). Лексико-семантическое варьирование в пространстве диалекта : автореф. дис. ... д-ра филол. наук : спец. 10.02.01 – русский язык. Москва. 48 с.
- Царалунга, І. (2017). Варіативність у староукраїнській літературно-писемній мові XIV – XV ст. Хмельницький, 448 с.
- Osowski, Błażej (2020). Linguistic geography and historical material. An example of inventory ledgers from the second half of the 18th century kept in Wielkopolska. *Gwary Dziś*. Vol. 13. P. 111 – 134.

*Рецензія надійшла до редакції 11.12.2021 р.
Прийнято до друку 13.12.2021 р.*

Наукове видання

ЛІНГВІСТИКА

Збірник наукових праць

№ 2 (44)

За редакцією К. Д. Глуховцевої
Комп'ютерний макет – М. О. Волошинова
Коректор – І. О. Ніколаєнко

Здано до склад. 21.12.2021 р. Підп. до друку 22.12.2021 р.
Формат 60х84 1/8. Ум.-друк. арк. 6,90
Наклад 100 прим.

*Виготовлювач Державний заклад
«Луганський національний університет імені Тараса Шевченка».
Луганська обл., м. Старобільськ, пл. Гоголя, 1,
тел./факс (06461)2-40-61.
E-mail: mail@luginiv.edu.ua.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 3459 від 09.04.2009 р.
Видавець ТОВ «Талком».
м. Київ, вул. Львівська, 23,
тел./факс (044) 424-40-69, 424-56-26
E-mail: ukraina.vdk@email.ua.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 4538 від 07.05.2013 р.*